

2025
| 03

MÁLTAI TANULMÁNYOK

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat tudományos folyóirata

Telep, város, intézmény

Elválasztott terek, összefonódó sorsok

© Máltai Tanulmányok
Minden jog fenntartva!

7. évfolyam, 3. szám

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat szaklektorált folyóirata.
Megjelenik évente négy alkalommal.

A folyóiratban megjelent tanulmányok, cikkek elérhetők a lap akadálymentesített,
felolvasóprogrammal is rendelkező honlapján, az alábbi címen:

www.maltaitanulmanyok.hu

SZERKESZTŐSÉG

Solymári Dániel, főszerkesztő
Dr. Czirják Ráhel, szerkesztőségi titkár
Solymári Zsófia, szerkesztőségi referens
Dr. Lukács J. Ágnes, recenziós rovatokért felelős szerkesztő
Szigeti László, olvasószerkesztő
Pávay Andrea, korrektúra
Molnár Tamás, tördelés és nyomdai előkészítés

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Prof. dr. Vasa László
Prof. dr. Tarrósy István
Dr. habil. Görföl Tibor
Dr. habil. Marsai Viktor
Pallós Tamás
Tóth Adrienn Anita

TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET

Prof. dr. Tulassay Tivadar
Prof. dr. Pálné Kovács Ilona
Prof. dr. Úrge-Vorsatz Diána
Prof. dr. Zsolnai László
Dr. Várszegi Asztrik
Dr. Székely János
Dr. Varga Imre Kápisztrán

Borítóterv:

Bánlaci Szabolcs

Borítókép:

Odilon Redon: Breton Village, c. 1890
Courtesy National Gallery of Art, Washington

A folyóirat nyomtatott változatának ISSN száma:
ISSN 2676-9468
NMHH: CE/14647-3/2019.

Kiadja a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Egyesület megbízásából
a Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
szenstivantarsulat.hu

Felelős kiadó: Szabadhegy Péter elnök és Farkas Olivér igazgató
A kiadvány a Folprint Zöldnyomdában készült.
Felelős vezető: Dr. Szabó Tímea és Blaskovich Tamás

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat e lap minden részének sokszorosításával, terjesztésével, a benne közölt adatok tárolásával és feldolgozásával kapcsolatos jogot fenntartja. A Máltai Tanulmányokban megjelent szerzői művek és az azok részeit képező illusztrációk, képek kizárólag a kiadó előzetes írásbeli engedélyével tehetők hozzáférhetővé.

Ez a nyilatkozat a szerzői jogról szóló törvényben foglaltak szerint tiltó nyilatkozatnak minősül.

A lapban közölt írások nem feltétlenül tükrözik a kiadó Magyar Máltai Szeretetszolgálat véleményét.

Tartalom

TELEP, VÁROS, INTÉZMÉNY

Elválasztott terek, összefonódó sorsok

6 | ALAPGONDOLAT

Ökrösi Dóra – Sziklai István: **A totális intézmény és a közösségi ellátás fogalmi dimenziói** *Reflexió a magyarországi „intézménytelenítésre”*

6

28 | ITTHON

Németh Nándor – Kabai Gergely: **Népességváltozás és demográfiai kihívások a Felzárkózó települések program falvaiban**

28

Maszlag Fanni: **Szolidaritás és túlélés a periferián**

Megélhetési stratégiák roma közösségekben

46

66 | KITEKINTŐ

Buskó Tibor László: **A Helyi Közösségi Akadémiák hálózata egy évtized távlatából**

66

83 | TEREPEK

Szarvák Tibor: **Átmeneti terek, szegregált terek**

Egy külterületi szegregátumfelszámolás társadalmi következményei

83

Velez Dóra: **„Hol vannak a férfiak?”** *Női szerepkörök egy roma szegregátumban*

105

123 | NAGYÍTÓ

Ackermann Tamás: **Egymás mellett, egymásért:**

a Magdolna-negyed társadalomszerkezeti vizsgálata

123

129 | MESSZELÁTÓ

Gyorgyovich Miklós: **Elválasztott terek, összefonódó sorsok**

Virág Tünde a hazai periferiákról

129

A Máltai Tanulmányokról

A Máltai Tanulmányok a Magyar Máltai Szeretetszolgálat megalapításának harmincadik évfordulójához kapcsolódóan létrehozott, társadalomtudományokkal foglalkozó, szaklektorált folyóirat. Interdiszciplináris megközelítésben a mentálhigiéné, a pszichológia, a szociológia, a szociális munka, a szociálpolitika, a társadalomföldrajz, a pedagógia, a teológia, a történettudomány, a nevelés, valamint a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi segélyezés területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. Célja, hogy a Magyar Máltai Szeretetszolgálat széles aktivitási profilját is követve tudományos igényességgel, elméleti szinten is reflektáljon a karitatív gyakorlat megvalósítására, társadalmi kihívások kezelésére, a minket körülvevő világ fontos kihívásaira, a segítő szakma meghatározó eredményeire, az egyes kutatások főbb irányaira és más közérdeklődésre számot tartó szociális témákra.

A Máltai Tanulmányok elkötelezett a szakmai-tudományos közösség etikai elvárásainak betartása mellett, így a folyóiratban megjelenő írásmunkáknak be kell tartaniuk a szerkesztőbizottság által meghatározott szakmai és etikai irányelveket. Ezen irányelvek teljes összhangban állnak a Publikációs Etikai Bizottság (Committee on Publication Ethics – COPE) irányelveivel, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Tudományetikai Kódexével.

A tudományos értekezéseink minél szélesebb szakmai körben való terjesztése érdekében folyóiratunk több hazai és nemzetközi adatbázisban is szerepel, így többek között a CIEPS-ben (The International Centre for the registration of serial publications), a Magyar Tudományos Művek Tárában, a MATARKA-ban, vagy az Országos Széchényi Könyvtár Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázisában.

A Máltai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, valamint a IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya által indexált, az Osztályok folyóiratlistáján szereplő szaklektorált tudományos folyóirat.

A falvak, települések, városok világa egyszerre őrzi a történeti folytonosságot és mutatja a jelen társadalmi átalakulásainak le-nyomatait. A falu és a város különbségei, valamint ezek kölcsön-hatásai a mindennapi élet szerveződésétől a társadalmi hierar-chiáig terjednek. A „Telep, város, intézmény – Elválasztott terek, összefonódó sorsok” című lapszámunk arra vállalkozik, hogy különböző nézőpontokból vizsgálja e terek alakulását, azokat az intézményes és közösségi folyamatokat, amelyek meghatá-rozzák a lakhatás, az együttélés és a társadalmi beágyazottság formáit. A lapszám írásai arra keresnek választ, miként reagálnak a települések a népességfogyás kihívásaira, hogyan formálják az egyes intézmények a társadalmi viszonyokat, s miként terme-lődik újra a szegregáció a térhasználat, az oktatás vagy éppen a lakhatás szintjén. Ugyanakkor kiemelt figyelmet kapnak azok a közösségi mintázatok, amelyek a társadalmi hátrányok enyhi-tésére, a szolidaritás fenntartására vagy éppen a kulturális iden-titás megőrzésére irányulnak. A tanulmányok rávilágítanak a női szerepek változására is, amely egyszerre kapcsolódik a családi munkamegosztás átalakulásához, az intézményi keretekhez és a közösségi részvétel új formáihoz. A nemi szerepek elemzése így nem csupán a privát szféra viszonyaiba enged betekintést, hanem tágabb összefüggésben a települési és társadalmi szer-kezet átalakulására is utal. A város és a falu, a telep és az intéz-mény terei sokszor elválasztanak, de sorsukat tekintve mégis elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. A jelen kötet célja, hogy hozzájáruljon e kölcsönhatások megértéséhez, és árnyalt képet adjon arról, miként formálódik lakhatás, közösség és társadalmi rend a 21. század elején.

Szerzőinknek megköszönöm azt a hatalmas munkát, amellyel hozzájárultak lapunk létrejöttéhez, és a szerkesztőbizottság tagjai nevében kívánok élvezetes és tartalmas olvasást, elmélyült idő-töltést.

Solymári Dániel
főszerkesztő

ÖKRÖSI DÓRA – SZIKLAI ISTVÁN

A totális intézmény és a közösségi ellátás fogalmi dimenziói

Reflexió a magyarországi „intézménytelenítésre”

TANULMÁNY

DOI: 10.56699/MT.2025.3.1

ABSZTRAKT

Magyarországon 2011-ben lépett életbe a fogyatékos személyek kiváltásáról szóló stratégia, amely az ötven főnél nagyobb férőhelyszámmal működő bentlakásos intézmények felszámolását tűzte ki céljául 2036-ig. 2013-ban törvénybe iktatták a támogatott lakhatásra vonatkozó szabályokat. Emellett a civil szervezetek számára megnyílt annak lehetősége, hogy támogatott lakhatás szolgáltatást hozzanak létre. A folyamatot jelentős viták kísérik a fogyatékos emberek érdekvédelmi szervezetei, jogvédő szervezetek, nemzetközi szervezetek (ENSZ, Európai Bizottság) és a kormány(ok) között. Tanulmányunkban bemutatjuk a folyamathoz kapcsolódó fogalmakat (totális intézmény, közösségi alapú ellátás/szolgáltatás, támogatott lakhatás, intézményi férőhelykiváltás), valamint a hazai folyamatot, annak szakaszait és szereplőit. Megnevezzük azokat a kritikus pontokat, amelyek nehezzé teszik a folyamat magyarországi megvalósítását.

KULCSSZAVAK: intézmény, közösségi ellátás, támogatott lakhatás, intézménytelenítés

Az intézménytelenítés¹ hazánkban a nagy létszámú, ötven férőhely fölötti, fogyatékos, pszichoszociális-fogyatékos és szenvedélybeteg személyek számára fenntartott bentlakásos otthonok megszüntetését és helyettük közösségi típusú ellátások bevezetését jelenti. Tanulmányunkban a (totális) intézmény és a közösségi ellátás fogalmi dimenzióit mutatjuk be az említett célcsoportok vonatkozásában. A két fogalmat megkíséreljük főbb ismérveik alapján definiálni, majd kontextusba helyezni. Az intézményi

férőhelyek kiváltása esetében kézenfekvő módon az ezzel kapcsolatos magyarországi fejleményekre is reflektálunk. Ennek során kitérünk a területen beazonosítható, hazánkban jellemző rendszerszintű problémákra és következményeikre (például egyenlőtlenségek, kirekesztettség). Végül dióhéjban összegyűjtöttük azokat a területeket, amelyek együttes fejlesztése elengedhetetlen a jól funkcionáló közösségi ellátásokhoz.

Magyarországon a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi törvény (Magyar Országgyűlés, 1993) a nagyintézmények alternatívájaként tünteti fel a támogatott lakhatást (közösségi ellátást). A szakirodalom, például az életminőség témájával foglalkozó kutatások gyakran vetik össze a két ellátás-, illetve lakhatástípust, aminek oka a teljesen eltérő működés módjuk, így annak feltételezett eltérő hatása a bennük lakók életére (Kopasz et al., 2016).

2023-ban több mint huszonegyezer fogyatékos, pszichoszociális-fogyatékos és szenvedélybeteg személy élt tartós bentlakásos szociális intézményben, ugyanakkor támogatott lakhatásban csupán kicsivel több mint négyezer fő ugyanezen célcsoportokból (KSH, 2024). Hazánkban tehát az előbbi ellátási forma jelenleg is domináns, fogyatékos személyek ezrei élnek a társadalomról mintegy leválasztva, intézményi struktúrában.

Az elzárt lakhatási forma, a nagyintézményi lét erősíti, táplálja azokat a negatív attitűdöket, melyek a szóban forgó célcsoportokkal szemben élnek a társadalomban (European Union, 2019). Az intézetek izolált világa továbbá melegágya a jogsértéseknek, amelyek gyakran elfedve maradnak a társadalom elől (Verdes et al., 2011). A férőhelyek kiváltása a mai napig lassan halad, aminek egyik legfontosabb oka a bentlakásos intézményi struktúra beágyazottsága az országot jellemző, az államszocializmus ideje alatt kialakult és azóta konzerválódott gazdasági-területi-munkaerőpiaci egyenlőtlenségekbe (Verdes, 2009; Verdes et al., 2011). Emellett tényező még a folyamat számára nem eléggé ösztönző (alkalmasint azzal ellentétesen ható) szabályozási, finanszírozási és humán erőforrás-környezet, valamint az intézmények ellenállása a változással szemben (Nyitrai, 2021).

A TOTÁLIS INTÉZMÉNY

Az intézmény fogalmának a szociológiában tekintélyes irodalma van, többek között emiatt igen nehéz velős és tárgyilagos definícióval szolgálni vele kapcsolatban. Mind Max Weber (1987: 76; 1995: 65, 71–72), mind Erving Goffman (1981: 24–25) amerikai szociálpszichológus értelmezésében az intézmény a társadalmi csoporthoz, illetve a bürokratikus szervezethez hasonló jelentéstartalmú fogalom. Ilyen módon egy cég, egy önkormányzat vagy egy bentlakásos intézmény is idesorolható (Farkas, 2007).² Farkas Zoltán (2018) az intézmény legfontosabb jellemzőit a következő csoportokba sorolja: „(1) szabályok vagy előírások sajátos rendszere, (2) beállítottságok, értelmezési hajlandóságok valószínűsége, (3) a viselkedés megfigyelhető szabályszerűsége, a kölcsönhatások rendszeressége. Az intézmény kifejezés jelenthet továbbá (4) valamilyen csoportot vagy szervezetet, végül jelentheti (5) a társadalom valamely szféráját vagy alrendszerét” (Farkas, 2018: 1393).

A nagy létszámú egészségügyi, szociális bentlakásos intézetek a 18–19. századtól működnek. Olyan személyek elhelyezésére vagy éppen elkülönítésére szolgáltak/szolgálnak, akik nem (voltak) képesek az önálló életvitelre vagy munkavégzésre. Az államok a mai napig fenntartanak ilyen típusú ellátásokat a szociális szolgáltatások rendszerének keretei között fogyatékos, pszichoszociális-fogyatékos, szenvedélybeteg, idős stb. személyek számára (Ruzsics, 2015; Kopasz et al., 2016).

A totális intézmény fogalma Erving Goffman (1991) nevéhez fűződik, aki a különbségek ellenére először illetve ezzel az elnevezéssel a fogyatékos személyek, pszichiátriai betegek, idősek, bűnelkövető fogvatartottak stb. számára fenntartott intézeteket. A goffmani elnevezés azóta is alapvető terminus a szociológiában és a szociálpolitikában. A totális intézmény olyan bentlakásos tömegintézmény, amelyet Goffman a lakók csoportjait tekintve öt típusba sorolt (Goffman, 1991: 15–16). Először (1) említi azokat az intézeteket, ahol olyan személyeket helyeznek el, akik önmaguk ellátására önállóan nem képesek, így például vak vagy idős embereket. Ezt követően (2) szintén olyan személyeket említi, akik önmagukat – mások megítélése szerint – nem képesek ellátni, vagy a társadalom közveszélyesnek ítélte meg őket valamilyen, jellemzően mentális/pszichiátriai problémájuk miatt. A harmadik csoportba (3) olyan személyek tartoznak, akik az előző csoporttól eltérően „szándékosan ártottak” a társadalomnak, így tőlük szükséges megvédeni, elkülöníteni a többségi állampolgárokat. E csoport „jólétének” biztosítása hagyományosan nem célja az intézménynek, például fogvatartottak esetében. A negyedik (4) csoportot olyan személyek alkotják, akik egy adott időszakban, főként munkavégzés céljából tartózkodnak egy helyen (például munkatábor, terápiás munkatábor). Az ötödik (5) csoportba olyan személyek tartoznak, akik önként vonulnak el, hogy a társadalomtól elzártan éljenek (például a zárda lakói). A totális intézményben tehát olyan személyek élnek egy helyen életük egy bizonyos szakaszában, akik egységes, sok tekintetben azonos jellemzőkkel leírható, homogén csoportot alkotnak.

Michel Foucault (1990) a börtönök kapcsán állapítja meg, hogy a modern állam szervezeteinek működése hasonló egymásra, az intézetek pedig az állam működési mechanizmusait képezik le. Legfőbb funkciójuk a fegyelmezés és a rend betartatása, amely hozzájárul az adekvát működéshez. Ő is kiemeli, hogy olyan személyek kényszerülnek az ilyen módon működő intézeti ellátásba, akik képtelenek megfelelni a társadalmi normáknak, a számukra „meghatározott” funkciókat nem képesek ellátni (Foucault, 1990: 285–309).

A következőkben főként a fogyatékos emberek (beleértve a pszichoszociális fogyatékossgal élő személyeket is), illetve a szenvedélybetegek számára fenntartott totális intézmények zárt világának és működési mechanizmusainak jellegzetességeit mutatjuk be. E totális intézmény fogalmát többféle szempont alapján határozhatjuk meg. Jelen írásban Goffman (1991) definícióját vesszük alapul, illetve ezt egészítjük ki az azóta született, pontosító, részletező fogalmi dimenziókkal, majd meghatározzuk legfőbb jellemzőit (Berkovits, 2003; Bányai–Légmán, 2009; Mansell–Beadle-Brown, 2011; Bugarszki, 2011; Egységes Európai Kiváltási Útmutató, 2012: 25–26; Kopasz et al., 2016). A totális intézmény jellemzői tehát a következők:

- Az intézményben egy homogén csoport él együtt, számuk akár a több ezret is elérheti.³ Meghatározott időtartamra vagy akár egész életükre kerülnek be az intézetbe. Nincs beleszólásuk, hogy kikkel élnének együtt szívesen.
- Az intézetek többnyire az adott ország határszélein, a peremterületeken és/vagy a települések határában, izolálva helyezkednek el, előfordul, hogy kifejezetten távol a lakóövezetektől. Nem ritkák a régi építésű, magas falakkal körbevett épületek (például kastélyok, zárdák), melyek bentlakásos intézményként funkcionálnak.
- Az intézményben az ott lakók mindennapi cselekvéseiket (például tisztálkodás, munka) meghatározott rutin szerint végzik, egyazon szintéren, többnyire egyszerre, azonos, előre megszabott időkeretben. Ez a meghatározottság az intézmény zavartalan működésének elengedhetetlen része.
- Az intézetben huzamosabb bentlakást követően sajátos kulturális dimenziók válnak mindennapossá, melyek fokozatosan veszik át a korábbi életvitelhez kapcsolódó kulturális beállítódások helyét. Az intézményben élők egyre kevesebb alkalommal vagy egyáltalán nem élhetik meg családi, baráti kapcsolataikat, így számukra megszűnnek az identitásukat meghatározó szerepeik, s ezzel párhuzamosan egyre jellemzőbbé válik az individuum igényeinek eljelentéktelenedése. Leértékelődik az intimitás, a magánszféra egyáltalán nem vagy csak csekély mértékben nyer érvényt.
- A korábbi szocializációs minták helyét egységes új minták veszik át (reszocializáció). Az intézeten kívüli élet feladatai ezt követően már nehezen vagy egyáltalán nem lesznek teljesíthetők a lakó számára.
- A hierarchiának meghatározó szerepe van. A legfőbb döntéshozók az intézmény vezetői, a dolgozók, illetve a gyám vagy a gondnok. A lakók és a dolgozók két csoportja élesen különvlik ellátókra és ellátottakra. A távolság jelentős, a szerepek egyértelműen lehatároltak, ennek nyomán sajátos kommunikációs mintázatok alakulnak ki.
- A szabályok követésének, melyet adminisztratív-bürokratikus eszközrendszer garantál, különös jelentősége van. A napi tevékenységek erősen le vannak határolva; amennyiben a lakó nem tartja be a szabályokat, vagy kihágást követ el, retorzióra, büntetésre számíthat. A fegyelem eszközével élve a dolgozók hatalmat gyakorolnak a bentlakók fölött. Mindez azt mutatja, hogy a szervezet zökkenőmentes működése hangsúlyosabb, mint a lakók egyéni szükségletei.
- A lakók az életüket érintő kérdésekben jellemzően nem hoznak, nem is hozhatnak önálló döntéseket az intézet falai között.
- Az intézetek működését a medikális szemlélet határozza meg, amely a rendszeres gyógyszeres kezelés és orvosi vizsgálatok által nyilvánul meg. Ez végül a hospitalizáció jelenségéhez vezet el.

Fontos hangsúlyozni, hogy az intézmény fogalmát nem kizárólag a férőhelyek száma határozza meg, ugyanekkora jelentősége van az intézményi kultúrának (European Commission, 2009).

Mindaz, ami a totális intézmény (társadalomtudományi) fogalmához kapcsolódik, Magyarországon az ápolást-gondozást nyújtó bentlakásos otthon elnevezésű szolgáltatásforma keretei között értelmezhető a fogyatékos, pszichoszociális-fogyatékos és szenvedélybeteg személyek ellátásának vonatkozásában is. A fenti ismérvek közül természetesen nem mindegyik, nem egyformán és nem azonos intenzitással jellemzi az ellátórendszer intézményeit.

A KIVÁLTÁS FOLYAMATA ÉS A KÖZÖSSÉGI ELLÁTÁS JELLEMZŐI

A totális intézmények tömeges felszámolása az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Ausztráliában, Észak-Európában és Olaszországban a hatvanas–hetvenes évektől indult meg, amikor megerősödtek az általános emberi jogi mozgalmak. Ennek talaján tudtak érvényt szerezni a fogyatékos, mentálisan sérült személyek jogának a méltányosabb élethez, a közösségi részvételhez (inklúzióhoz), melyet a tömegintézetek nem (voltak) képesek garantálni (Emerson–Hatton, 1996; Dumont–Dumont, 2008; Golinska, 2010; Mansell–Beadle-Brown 2011; Morzycka-Markowska et al., 2015; Šiška, 2012; Tøssebro et al., 2012).

Az említett országok számára ez volt az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb szociálpolitikai fordulata.⁴ Más európai országokban, például Spanyolországban, Belgiumban, Hollandiában, Görögországban, Franciaországban, valamint a közép-európai térség államaiban később indult el a közösségi alapú szolgáltatások kiépítése. Ezekben az államokban alapvetően még az intézményi modell dominál (European Intellectual Disability Research Network, 2003). A kelet-közép-európai országokkal kapcsolatban a szakirodalom gyakran említi az intézményi modell keretei között megjelenő antihumánus és deprivált körülményeket (Mansell–Beadle-Brown, 2011; Tøssebro et al., 2012).

A közösségi ellátás legfontosabb célja az önállóság elérése az életvitel, a döntéshozatal és az érdekérvényesítés terén. Amennyiben ez az adott személy állapota miatt nem valósulhat meg, a felsorolt tevékenységekhez (közvetítő) támogatást szükséges biztosítani. Az önállóság tekintetében nem a közösségtől való teljes függetlenség kialakulásáról van szó, az sokkal inkább a közösségbe ágyazott módon valósul meg, a többségi társadalom tagjainak aktív bevonódásával (Halmos, 2019; ENSZ, 2007: 19. cikk).

A közösségi jellegű ellátások fontos eleme a kis létszámú lakhatási forma. Az egyes országokban jellemzően más-más típusú lakhatási formák alakultak ki a helyi igényeknek és elképzeléseknek megfelelően. Kezdetben több országban kísérleteztek nagyobb létszámú közösségi bentlakásos együttélési formákkal (Rotegard et al., 1984; Ericsson, 1996; Mansell, 2006), és ezekből jöttek létre később a mindennapi életvitelében támogatásra szoruló, többnyire három–nyolc személy együttélésére kialakított, jelenleg is működő lakóotthoni formák (*group homes*) (Ericsson, 1996; Felce–Toogood, 1988; Davies et

al., 1991; Mansell et al., 1987; Tøssebro et al., 1996). Az utóbbi időszakban ezekben az országokban a lakóotthonok alkalmazása helyett az úgynevezett támogatott életvitel/lakhatás kialakítása és fejlesztése zajlik, amelynek során a lakhatás és a támogatás különválík (Allard, 1996; Kinsella, 1993; Leff et al., 2009; Stevens, 2004).

A lakóotthoni forma esetében szükséges kiemelni, hogy az intézményi ellátástól főként a lakók száma különbözteti meg: jellemzően jóval kevesebben élnek egy ilyen típusú lakhatási formában. Azonban az Egységes Európai Kiváltási Útmutató (2012) kis mennyiségben nem tartja diszfunkcionálisnak a működtetésüket, azzal az indokkal, hogy bizonyos esetekben az adott személyek egyéni szükségletei megkívánhatják a fenntartásukat. Azokban az országokban, ahol a kiváltás folyamata már több éve vagy évtizede zajlik, a diskurzusok a közösségi lakhatás típusainak fejlesztéséről szólnak, amelynek középpontjában az egyén önállósága, jólléte áll (Felce–Emerson, 2001; Kopasz et al., 2016).

A közösségi alapú szolgáltatás tehát nem csupán lakhatási forma, ennél szélesebb a fogalmi dimenziója. Fontos, hogy minél kevesebb személy él együtt, annál kisebb annak esélye, hogy kialakul az intézményi kultúra (a totális intézményre jellemző működésmód) a mindennapokban – azonban önmagában a méret nem garantálja automatikusan a megszűntét.

A következőkben a közösségi ellátásnak, illetve a keretei között működő közösségi lakhatásnak a támogatott lakhatás típusára vonatkozó jellegzetességeit gyűjtöttük össze a témában született kiemelt ajánlások, illetve kutatási eredmények, vizsgálatok alapján (Egységes Európai Kiváltási Útmutató, 2012; Mansell–Beadle-Brown, 2011; Stancliffe et al., 2004; UNCRPD, 2017: 19. cikkely):

- Alapját az önálló/közösségi életvitel adja, amelynek legfontosabb kritériuma az, hogy az adott személy minden lehetséges eszközt és segítséget megkap az életét érintő tevékenységek elvégzéséhez (például közlekedés, foglalkoztatás, szolgáltatások igénybevétele).
- A szolgáltatást igénybe vevő döntéseit önállóan, amennyiben szükséges, egyénre szabottan, támogatással hozza meg (támogatott döntéshozatal).
- A különböző (többek között egészségügyi, szociális, oktatási, foglalkoztatási) közszolgáltatások könnyen elérhetők és rugalmasan igénybe vehetők a településen közösségi lakhatásban élő személyek számára is.
- Fontos kritérium, hogy a lakók maguk választják meg a lakóhelyüket, amely akár bérelt ingatlan is lehet.
- A használt épület nem szeparálódik el a többségi társadalom lakhelyétől, a település szerves, integrált része. Ha több ilyen jellegű ház/lakás található a településen, lehetnek szétszórva vagy egymás mellett. Az épületek lehetnek új építésűek vagy régebbiek, előző használatától megvásároltak. A megfizethetőség is kritérium.
- Az épület jól megközelíthető és akadálymentes, külsőre hasonló a többség által használt ingatlanokhoz, nem kirívó.

- A lakók a társaikat is maguk választhatják meg, nincs „összeválogatás”.
- Az önálló életvitelhez szükséges támogatást nyújtó szervezet nem lehet a lakhatás biztosítója is, a szolgáltatók egymástól való függetlensége elvárás.
- Amennyiben a lakó állapota lehetővé teszi, a támogatott életvitel keretei között az önálló pénzgazdálkodás, ezáltal pedig a saját igények felmérése, majd a szükséges vásárlás is megvalósulhat.
- Fontos a közösségfejlesztés és a fogadó környezet érzékenyítése.

A felsorolt kritériumok mellett kiemelkedő hatása van a segítő személyzet szellemiségének (szemléletének). Több vizsgálat bizonyította, hogy a közösségi lakhatással megvalósuló jobb tárgyi feltételek és a körülmények terén történt változások nem hozzák meg a várt eredményeket, ha nem párosulnak a támogatók/dolgozók önállóságra ösztönző törekvésével (Felce et al., 2002; Jones et al., 1996). Továbbá egyes kutatások bizonyították, hogy a magasabb támogatási szükségletű igénybe vevők esetében nem igazolódtak teljes mértékben és minden szempontból a közösségi életvitel pozitív hatásai. Emellett bizonyos szempontokat tekintve nem volt kimutatható a pozitív elmozdulás az intézetben tapasztalathoz képest: például magatartászavarok erősödése, az egészség-magatartás romlása (Felce–Emerson, 2001).

A közösségi ellátással, illetve lakhatással kapcsolatban – amennyiben az egyének pszichés, szociális vagy életminőségbeli jóllétét vizsgáló kutatási eredményeket tekintjük át – megállapítható, hogy nagyrészt (az országok és módszertanok különbözőségétől függetlenül) javuló tendenciák mutatkoztak⁵ (Mansell–Beadle-Brown, 2011; Mansell, 2006):

- Garantálja a közösségben (például a településen) való aktívabb részvételt és jelenlétet.
- A közösségi lakhatásban élők több baráti és családi kapcsolatot ápolnak, illetve régebben meglévő kapcsolataik is javulnak.
- Növekszik a lakók különböző (közösségi) programokon való részvétele.
- Fejlődik az adaptív magatartás.
- Javul a segítőkkal való kapcsolatuk.
- Javul az életminőség, így nagyobb önállóság, érzelmi jóllét alakul ki.

Magyarországon a fentiek vonatkozásában a támogatott lakhatás jogszabályi definíciója kifejezetten ambivalens. A szociális törvény 75. §-a tartalmazza a támogatott lakhatást definiáló szabályozási elemeket. Azt is kimondja, hogy a támogatott lakhatásra a bentlakásos intézményeket is meghatározó szabályok vonatkoznak (kivételekkel), így a hazai szabályozás erőteljes kötődést mutat a tradicionális „intézményi” jellegű ellátáshoz. A jogszabály a férőhelyszámokat tekintve három típust különböztet meg, a legfeljebb hat, tizenkét vagy ötven fő ellátására alkalmas formákat. Utóbbi nemzetközi viszonylatban kifejezetten magas számot jelent, és nem esik egybe a támogatott (közösségi) lakhatás általánosan elfogadott maximális férőhelyszámával⁶ (Magyar Országgyűlés, 1993: 75. §).

MAGYARORSZÁG:

AZ INTÉZMÉNYI ÉS KÖZÖSSÉGI ELLÁTÁSOK EGYÜTTÉLÉSE

Hazánkban a rendszerváltás előtt, majd a kilencvenes években a gyógypedagógiai szakma irányából fogalmazódtak meg először kritikák a nagyintézmények működését illetően, és akkortól történt elmozdulás a közösségi ellátások felé (Bánfalvy, 2006: 130–135; Kozma et al., 2020). A közösségi alapú lakhatási szolgáltatásokra való áttérés egyik első lépéseként a kilencvenes évektől kezdett megjelenni Magyarországon a lakóotthon, amely kisebb létszámú szolgáltatást jelentett, bár jellemzően intézményi szemlélettel működött (Andrácz-Tóth et al., 2011). Az évtized végén aztán a nemzetközi emberi jogi változások hatására egyre erőteljesebb lett az intézmények megszüntetésének, illetve ehhez kapcsolódóan a férőhelyek kiváltásának igénye. A folyamat tervezése és megvalósítása a 2000-es évek végén kezdődött meg, túlnyomórészt európai uniós források felhasználásával.

Ma Magyarországon a MŰKENG⁷ adatai szerint közel húszezer fogyatékos, pszichoszociális-fogyatékos és szenvedélybeteg személy él ötven fő feletti ápolást-gondozást nyújtó intézményben. A zárt, hierarchikus és monoton intézményi kultúra mellett a rossz állapotú épületek súlyos infrastrukturális hiányosságai, a leromlott tárgyi feltételek mind azt bizonyítják, hogy az intézetek megszüntetése alapvető restanciája a mindenkori állami vezetésnek.

A 2012-ben megindult kiváltási folyamat napjainkra valamivel több mint harminc – ötven férőhely feletti – bentlakásos intézmény lakóit integrálta közösségbe, ami összesen körülbelül háromezer-hatszáz-négyezer férőhelyet jelent. Azonban még nagyjából százötven ehhez hasonló, nagy létszámú intézet működik továbbra is az országban az említett célcsoportok számára fenntartva (az adatok forrása: saját kalkuláció a MŰKENG 2023 végi adatai alapján). Továbbá a rendszer részei maradnak azok a nagy létszámú intézmények és lakóotthonok is, amelyek kevesebb mint ötven fővel működnek, de jellegzetességeiket tekintve szintén totális intézmények.

A fentebb ismertetett intézményi „modell”, valamint a működését lehetővé tevő állami struktúra kiszolgáltatott, egyenlőtlen helyzetbe kényszeríti a szolgáltatást igénybe vevőket, amit számos makroszintű jelenség is bizonyít. A bentlakásosintézmény-hálózatban kifejezetten megmutatkoznak a hagyományos területi egyenlőtlenségek, Budapest és a vidék elkülönülése. A nagy létszámú intézmények kisebb településeken koncentrálódnak, még a budapesti illetőségű intézetben élő személyek többsége számára is a (nyugati, illetve keleti) határszélen van férőhely.⁸ Ebből kifolyólag az elsődleges munkaerőpiaci lehetőségek is kifejezetten nehezen elérhetők az intézetekben élők számára. Többnyire az intézmény keretei között működő fejlesztő foglalkoztatás biztosít számukra munkát. Az intézet falain kívüli munkavégzés a társadalom többi tagjával jelentene kapcsolatot, amely a *hasznosság, elismertség* érzését keltene az itt élők számára. Az integráció lehetőségét az intézetek perifériás, településszéli elhelyezkedése sem segíti.

Az intézményben élők egy nagyobb része teljesen vagy részlegesen korlátozó gondnokság alatt áll, aminek eredményeképpen a legtöbb esetben nem hozhatnak önálló

döntéseket, így többek között arról sem, megfelelő-e számukra az adott lakhatástípus, életforma (Kereki, 2012). Sokuk nem rendelkezik választójoggal, így érdekük sem fűződik a közéleti kérdésekben való állásfoglaláshoz vagy éppen szerepvállaláshoz (Kereki, 2012; Verdes, 2009, Verdes–Tóth, 2010; Verdes et al., 2011). A strukturális problémák mellett fontos megemlíteni az intézményi kultúrával kéz a kézben járó medikális szemléletmód jelenlétét a szociális területen. Ez a több évtizede uralkodó attitűd nem törekszik a különböző területek közötti átjárhatóság kihasználására, a kooperációra (Bugarszki, 2011). Az intézetben élők az egyenlőtlenségek számos dimenziójával szembesülnek, melyek mind az egyén társadalmi kirekesztődésének irányába mutatnak.

A fentebb ismertetett helyzetképet tovább árnyalja a magyarországi kiváltási folyamat. Hiába a kiváltási stratégia és koncepció, az intézménytelenítés témájában nem alakult ki állami konszenzus. Ez számos általunk fentebb ismertetett tényezővel is összefügghet. Megemlíthetjük az alkalmanként észlelt helyi szintű ellenérdekeltséget, társadalmi ellenállást. Mindezek jellemzően a rossz kommunikációra, a tájékoztatás hiányára engednek következtetni, azonban az előítéleteknek is van szerepük ebben (Jakubeczné et al., 2022). Fontos az is, hogy a szociális intézmények főként a rurális jellegű térségben komoly munkaerőforrást biztosítanak a helyi lakosság számára, így ezek megszüntetésének kísérletét a helyi politikai vezetés sem nézi jó szemmel. Továbbá a közösségi ellátások – kutatás által igazoltan – drágább formának számítanak (Nagy et al., 2017). Ez pedig – hiába az életminőség és a körülmények terén tapasztalható „nyereség” – még mindig sokat nyom a latban a félperifériás magyar közegben.

Megemlíthető az is, hogy a kiváltás során létrejött magyarországi támogatott lakhatások tapasztalatai – a kétségkívül jobb lakhatási körülmények mellett – gyakran aggodalomra adnak okot. A kiváltás első hulláma során kialakított új lakhatási formák között ugyanis megtalálhatók a lakócentrumok is, márpedig ezek a huszonöt–harminc fő lakóegységek az intézményi szellemiség továbbélését szavatolják. Emellett probléma a kötelezően létrehozandó szolgáltatóközpontok elhelyezkedése is, hiszen ezek gyakran a korábbi nagyintézmény falai között működnek, így a kiköltözött lakóknak vissza kell járniuk a régi lakhelyükre (az intézetbe), ahelyett, hogy a településen vennék igénybe a szolgáltatásokat, ahogyan a helyi lakosság is teszi. Ehhez kapcsolódik a szociális szolgáltatások alrendszerének általános (nem csak a fogyatékos emberekhez kötődő) alulfinanszírozottságából fakadó számos probléma, például a közösségi életvitelhez elengedhetetlen, a kiváltási folyamatról részben független alapszolgáltatási struktúra hiányossága (Kozma et al., 2016).

A magyar kormány 2011-ben alkotta meg a fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiáját (Magyarország kormánya, 2011), melynek keretei között vállalta, hogy 2041-ig (ezt később 2036-ra módosították) minden ötven fő feletti intézet kiváltása megtörténik („nagyintézménytelenítés”).⁹ Ennek ellentételezésére támogatott lakhatási szolgáltatások kialakítására tett ígéretet.¹⁰ Így számos olyan szociális intézmény változatlanul tovább működhet, amely a jelzett férőhelyszámot ugyan nem éri el, azonban az ismertetett „totális intézményi”

jellegzetességeket magán hordozza (csakúgy, mint azok az egyéb [nagy]intézmények, amelyek szintén sérülékeny csoportok [idős vagy hajléktalan személyek] ellátását végzik).

A férőhelykiváltás első és második időszakában (2013–2021) nagyrészt állami fenntartású (a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatósághoz tartozó) intézmények pályázhattak.¹¹ 2022-től azonban a kiváltási folyamatba már kizárólag egyházi és civil intézmények kapcsolódhattak be.¹² Három korábban állami fenntartású intézmény, immáron támogatott lakhatás, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat fenntartásába került:¹³ ezek az egykori Gödi Topház, jelenleg Gondviselés Háza Fogyatékos Emberek Otthona, nagyrészt súlyosan halmozottan fogyatékos személyek számára, Zalaapátiban a Gondviselés Háza Domb Otthon pszichoszociális-fogyatékos személyek részére, valamint Tarpán a Gondviselés Háza Kikelet Otthon, mely fogyatékos személyek számára fenntartott szolgáltatás.¹⁴

Az említett egyházi kötődésű szervezetek szellemisége – a honlapjaik tanúsága szerint – közel áll a korábban a nemzetközi irodalom nyomán már ismertetett közösségi szemlélethez. Ezt igazolja a Gondviselés Háza Fogyatékos Emberek Otthona kiváltáshoz kapcsolódó szakmai terve is: „Az intézmény hitvallása szerint Isten saját képére és hasonlatosságára teremtett minden embert. Hiszünk abban, hogy az itt lakó emberek a társadalom tagjai, és része vagyunk egymás életének. Valljuk, hogy minden embernek joga van teljes életet élni. Mindent megteszünk az itt lakó emberek méltóságáért, önállóságáért, szabadságáért és képességeik kiteljesedéséért. Kölcsönösen tiszteljük, segítjük egymás munkáját, és ezt közösségben végezzük” (MMSZ, 2025: 38). A szakmai munka során cél tehát az életminőség javítása, a jogok és a közösségi szemlélet érvényesítése, valamint az egyéni szükségletek figyelembevétele. Emellett azonban meg kell említeni, hogy a Szociális Ágazati Portál adatai szerint az egyházi szervezetek jelenléte jelenleg leginkább az ápolást-gondozást nyújtó bentlakásos otthonokban nagyobb mértékű, a támogatott lakhatás esetében (még) alacsonyabb (SZÁP, é. n.).

A kiváltási folyamattal párhuzamosan (nem annak részeként)¹⁵ egyes egyházi és civil szervezetek is hoznak létre, illetve működtetnek támogatott lakhatásokat fogyatékos, pszichoszociális-fogyatékos és szenvedélybeteg személyek számára. Így az elmúlt öt évben többek között a Magyar Református Szeretetszolgálat, a Baptista Szeretetszolgálat és az evangélikus szeretetszolgálatok, illetve a hozzájuk kapcsolódó különböző szervezetek is elindultak a támogatott lakhatás működtetésének útján.

Összességében nézve a kialakított hazai támogatott lakhatások, ahogy arra fentebb utaltunk, zömében nem illeszkednek a centrumországokban működő „mintaellátásokhoz”, sem kialakításuk, sem a működésük nem fedi le a közösségi ellátás fogalmát. Ilyen értelemben Magyarországon a várt nagymérvű strukturális átalakítástól elmaradva sokkal inkább a szociális szakosított ellátási szolgáltatásokon belül zajló, csupán a lakhatási formákat érintő minőségi átalakításról beszélhetünk, amely azonban (még) nem teljesíti a nemzetközi egyezményekben és szakmai tervekben elvárt célokat.

Mindezek a folyamatok a nemzetközi (ENSZ, EU) elvárások és a hazai megvalósulás közti szakadékként is megjelennek. A férőhelykiváltás hazai megvalósulását végigkísérik

azok a viták, amelyek legerőteljesebben a kormány, az érintett nagy létszámú intézmények és a fogyatékos emberek érdekképviselői szervezetei (Értelmi Fogyatékos-sággal Élők és Segítőik Országos Érdekvédelmi Szövetsége, Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége), illetve jogvédő testületek (Társaság az Alapvető Szabadságjogokért) között zajlanak. Nemzetközi oldalról pedig legutóbb az ENSZ szakosított bizottságának jelentése rögzített egy súlyos kijelentést: embertelen körülményeket állapítottak meg a magyarországi intézményekben (ENSZ Fogyatékos-sággal Élő Személyek Jogainak Bizottsága, 2020: 16). Ez a jelentés szolgáltatott alapot a férőhelykiváltást túlnyomórészt (társ)finanszírozó Európai Bizottságnak, hogy szigorúbb feltételek betartását követelje a magyar kormánytól a megvalósítás további támogatása érdekében.

Lényegében tehát a férőhelykiváltás folyamata lendületét veszítette, nagyon lelassult (megkockáztatjuk: megállt) Magyarországon. A kormány által 2014-ben rögzített cél, amely 2023 végéig tízezer (!) férőhely kiváltását tűzte ki célul, még fele részben sem teljesült (Gábos–Giflo, 2023: 81). A Gábos András – Giflo H. Péter szerzőpáros az uniós források magyarországi felhasználását értékelő jelentésében a kudarc okaként – többek közt – a nehézségekre adott rendszerszintű válaszok hiányára utal, tényként rögzítve, hogy „...a szociális terület kultúrájának nem része, hogy pénzről, hatékonyságról és célokról szóljon a diskurzus” (Gábos–Giflo, 2023: 89).

Minden szereplőre kiterjedő és jelentős mértékű kölcsönös bizalmatlanság rögzült tehát, amely alapvetően kudarcként fogalmazódik meg az érintettek számára. A férőhelykiváltásra, az intézménytelenítésre vonatkozó szakmai konszenzus felbomlott. A szociális ágazat fiskális folyamatai arra engednek következtetni, hogy (legalábbis ebben az évtizedben) nagy valószínűséggel már nem fog rendelkezésre állni olyan nagyságrendű fejlesztési forrás, amely támogatni tudná e szociális szolgáltatási alrendszer teljes átalakítását. (A korábban megvalósult férőhelykiváltási programokat, projekteket dominánsan az EU fejlesztési forrásaiból finanszírozták. A jelenlegi, 2021 és 2027 közti időszakra vonatkozó fejlesztési tervekben azonban már nincsenek a korábbiakhoz hasonló, férőhelykiváltást támogató források. Tisztán hazai központi költségvetési forrásból 2024-ben is hirdettek meg pályázatot támogatott lakhatás kapacitásbővítésére, azonban ez nem szabja feltételül nagy létszámú intézmények bezárását.¹⁶⁾

Azt gondoljuk, nagyon valós a veszély, hogy nem teljesül az a kormányzati vállalkás, amely 2036-os határidővel a magyarországi fogyatékos emberek számára létesített valamennyi ötven férőhelynél nagyobb szociális intézmény bezárását irányozza elő (Magyarország kormánya, 2019). Amennyiben a jelenlegi helyzet nem változik, a kitűzött cél belátható időn belüli elérése is kérdésessé válik.

JAVASLATOK, VITAPONTOK A TOVÁBBLÉPÉS ÉRDEKÉBEN

Megítélésünk szerint az érintett fogyatékos emberek életminőségét kell a kiváltás középpontjába állítani. Szükség van annak a szemléletváltásnak a következetes és minden szereplőre (az ágazatirányítástól, szabályozástól a finanszírozáson és ellenőrzésen át

a vezetőig és a beosztottakig) kiterjedő érvényesítésére, amely a fogyatékos ember lehető legteljesebb önállóságát, önrendelkezését teszi a szolgáltatások működésének alapjává – teljes összhangban a vonatkozó ENSZ-egyezményben rögzítettekkel. Ezt minden (!) szereplő és folyamat esetében tudatosítani és támogatni kell.

Új konszenzus kialakítására van szükség a szakpolitika (ideértve a szabályozást és a finanszírozást), a szolgáltatásokat fenntartók, illetve a szakemberek és az érintetteket reprezentáló (ön)érdekvédelmi szervezetek között. Szakembereken korántsem „csak” a szociális ágazatot értjük: ebbe a körbe bele kell foglalni az egészségügyi, foglalkoztatáspolitikai, oktatásügyi, hivatásos gondnoki stb. – vagyis a társágazati – szakembereket is.

Reális (de az elvekből, szemléletből nem engedő) célokra, időzítésre és az ennek megfelelő EU-s és hazai forrásokra van szükség. Ennek részeként tudomásul kell venni és ennek mentén kell kalkulálni a beruházási és a korábbi nagyintézményi működéshez képest magasabb fenntartási költségeket és (már az új szemlélettel felvértezett) humán-erőforrás-szükségletet.

Határozottan és egyértelműen el kell választani a lakhatási szolgáltatást a többi szakmai támogatást nyújtó szolgáltatástól. Ehhez elengedhetetlen további kis létszámú, minél kisebb lakhatási lehetőségek létrehozása – a magyar társadalomban is szokásos háztartásnagyságnak megfelelően. Ezzel együtt meg kell erősíteni a szociális alapszolgáltatásokat mind kapacitásukban, mind szemléletükben/munkamódszereikben. A kapcsolódó közszolgáltatások területén (az egészségügytől a közösségi közlekedésig, az oktatásügytől az [elsődleges] munkaerőpiacig) befogadó (inkluzív, nem kirekesztő), támogató hozzáállására is szükség van, elengedhetetlen ennek érvényesítése – ez figyelmet, erőforrást és érdekérvényesítést igényel. A kiváltás, a fogyatékos emberek önállósága, társadalmi részvétele, életminősége *nem egy ágazat terhe*, hanem össztársadalmi, a (mindenkori) kormányzat egészét érintő *közös ügy*.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉS

A fentebb, főként módszertani útmutatók, valamint tudományos kutatások nyomán összegyűjtött és ismertetett jellegzetességek és eredmények alapján megállapítható, hogy a közösségi ellátásokra való áttérés, illetve a totális intézmények megszüntetése nagy létszámú társadalmi csoport számára garantálna igazságosabb életkörülményeket, jobb életminőséget, valamint a kirekesztettség és értéktelenség érzésének megszüntetését e jellemzően stigmatizált emberek körében.

A nagy létszámú intézmények fenntartása az államok részéről egyenlő a marginalizáció legitim keretek közötti működtetésével. A kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is domináns az ápoló-gondozó szociális otthonok szerepe a közösségi ellátásokkal szemben. Ezáltal felnőttek és gyermekek ezrei élnek elnyomva térben és szociálisan izolálva, életük jelentős részét vagy teljes egészét egy „párhuzamos valóságban” töltve.

Az EU centrumországaiban olajozottabban működő közösségi ellátás és támogatott lakhatás szolgáltatás „átültetése” azonban igen nehezen teljesül a kelet-közép-európai államok eltérő társadalmi-gazdasági viszonyai között, amire rávilágít egy olyan interjú

részlete is, amely egy kiváltási folyamatban részt vevő szakértővel készült: „Egy ilyen fél-perifériás országban egy fejletlen rendszerre ráerőltetett új fejlesztés kevésbé hatékony” (Kozma et al., 2016: 58). Az idézet segítségével arra is szeretnénk rámutatni, hogy ha a szociálpolitikai aktorok a kiváltásra „csupán egy fejlesztésként” tekintenek, akkor

A tapasztalatok azt mutatják, hogy Magyarországon a kiváltás, illetve a nagy létszámú intézetek megszüntetése önmagában nem elégséges feltétele annak, hogy az ezek helyett létrehozott közösségi ellátások betöltsék a nekik szánt szerepet.

nem képes érvényesülni az egész beavatkozás „emberi jogi, illetve szociális jelentősége”, azaz a totális intézményben élők társadalmi elismerésének elsődleges célja.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy Magyarországon a kiváltás, illetve a nagy létszámú intézetek megszüntetése önmagában nem elégséges feltétele annak, hogy az ezek helyett létrehozott közösségi ellátások betöltsék a nekik szánt szerepet. Számos rendszerszintű probléma áll fenn, melyek megoldása elengedhetetlen a magasabb ellátási színvonal elérése érdekében. Többek között fokozottan szükség lenne a szociális szférában dolgozók mun-

kájának elismerésére, így a bérük emelésére, illetve szakmai képzésük átalakítására és fejlesztésére, valamint ehhez kapcsolódóan a szociális szolgáltatásokban jelenleg is uralkodó (medikális) gyakorlat „elmozdítására” (Bugarszki, 2011; Nagy et al., 2017).

A területi egyenlőtlenségek tompítása is kiemelkedő fontosságú, hiszen a szociális szolgáltatások lefedettsége országos szinten egyenlőtlen, nem az igényeknek, tényleges szükségleteknek megfelelően alakították ki ezeket (Czibere–Mester, 2020; Goldmann et al., 2016). Emellett a „betegközpontú”, orvosi diagnózisokon alapuló megközelítés mellőzésével szükség lenne inkább a releváns szakmák kooperációjára fókuszáló szolgáltatást biztosítani. Ezekkel párhuzamosan kiemelt figyelmet kellene szentelni a komplex szemléletformálásnak, illetve az antidiszkriminációs tevékenységnek (például médiakampányok, képzések, jogszabályok korrekciója). Ez utóbbi részeként fontos lenne a kiváltási folyamat szereplőinek – így a fenntartók, a dolgozók, a kiköltöző lakók, valamint a helyi közösségek – hangját hallani, tapasztalatait megismerni. E tényezők együttes változása tudna termékeny talajt biztosítani az önálló életvitel kialakításának.

Megítélésünk szerint a totális intézményi kultúra lebontásához, a férőhelykiváltás új lendületéhez elengedhetetlen a szakmai (társadalmi) konszenzus újraépítése. A szolgáltatási infrastruktúra átalakítása elengedhetetlen, azonban a jelenlegi humán erőforrás-problémák, területi egyenlőtlenségek, kapacitásproblémák mellett is szükségesnek látjuk folytatni a nagy létszámú intézetek bezárását. Szakmai szempontból azt tartjuk a legkárosabbnak, ha szakmai körben nem folytatunk párbeszédet a totális intézményi kultúráról, és megszűnik a közös gondolkodás, illetve a szakmai viták során kialakuló kompromisszumok talaján álló cselekvés a közösségi lakhatással és a támogatott életvitellel kapcsolatban. Jelen írásunkkal ehhez a párbeszédhez és cselekvéshez szeretnénk hozzájárulni.

Végjegyzet

- 1 Magyarországon a nemzetközi (angol nyelvű) szakpolitikai közbeszédben használt *deinstitutionalisation* fogalmat (lásd például European Commission, 2022) többféleképpen fordítják, használják. A hazai szaknyelvben leggyakrabban a következő három kifejezés fordul elő (a sorrend a gyakoriságot is mutatja): férőhelykiváltás, kitagolás és intézménytelenítés. Mindegyik arra a folyamatra vonatkozik, amelynek során megszüntetik a nagy létszámú bentlakásos intézeteket, és a közösségbe beágyazott lakhatási és egyéb szolgáltatásokat hoznak létre helyettük (a fogalomról átfogó képet ad: Verdes et al., 2011). A magyar kormányzati stratégia és a kapcsolódó pályázati felhívások „kiváltásként” hivatkoznak a fogalomra (Magyarország kormánya, 2011).
- 2 Írásunkban mi is szinonimaként használjuk az intézmény és az intézet fogalmakat.
- 3 Az intézetek létszáma mint kritérium akár országonként változhat. A *Report of the Ad Hoc Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care* [Az intézményi ellátásról a közösségi alapú ellátásra való áttéréssel foglalkozó ad hoc szakértői csoport jelentése] című kiadvány harminc fő együttélését tekinti intézménynek (European Commission, 2009). Magyarországon a kiváltás az ötven fő feletti, ápolást-gondozást nyújtó bentlakásos intézetek megszüntetését célozza (Magyarország kormánya, 2011). A vonatkozó hazai jogszabály viszont a támogatott lakhatásra is intézményi ellátásként hivatkozik (Magyar Országgyűlés, 1993).
- 4 Az ismertetett példákkal nem annak szemléltetése a célunk, hogy Magyarország „elmaradott” lenne, hiszen eltérő történelmi, gazdasági és intézményi jellemzőkkel leírható országokról van szó. Sokkal inkább az vezet minket, hogy látható legyen: az „intézménytelenítés” igénye az általános emberi jogi mozgalmakkal párhuzamosan jelent meg és indult útjára.
- 5 Ezek az eredmények bizonyos szintű limitáció mellett értelmezhetők. Nehezíti az értelmezést, hogy az egyes országokban használt fogalmi dimenziók eltérnek egymástól, például színvonaluk tekintetében (Francis et al., 2014; Kopasz et al., 2016). Emellett maguk a célcsoportok sem minden tekintetben „ugyanolyanok”. Mindezek mellett a vizsgálatok érvényesek és megbízhatók, így a belőlük levont következtetések megállják a helyüket.
- 6 A támogatott/közösségi lakhatás a nemzetközi dokumentumokban a létszámok tekintetében nem tartalmaz egységes kritériumokat, nincs előre meghatározott férőhelyszám, sokkal inkább fontos, hogy a helyi többségi társadalom által is preferált típusú és méretű ingatlanokba költözzenek az érintettek (Egységes Európai Kiváltási Útmutató 2012; Šiška–Beadle-Brown, 2020).
- 7 A MŰKENG a Magyarországon működő szociális szolgáltatások számára kötelező nyilvántartási rendszer, a Magyar Államkincstár által közhitelesen vezetett, működési engedélyeket és a hozzájuk kapcsolódó adatokat tartalmazó adatbázis, <https://szocialisportal.hu/szakmai-intezmenykereso/> (letöltve: 2024. 10. 15.).
- 8 Ennek oka az, hogy a főváros által fenntartott bentlakásos intézmények Nyugat-Magyarországon, a határ mentén helyezkednek el.
- 9 Az említett kormányhatározat felülvizsgálata megtörtént 2015-ben, a férőhelykiváltásra fókuszáló új kormányhatározat (stratégia) már 2036-ig tervezi a férőhelykiváltás időszakának határidejét (Magyarország kormánya, 2019).
- 10 Az új szolgáltatási forma jogszabályi definiálására 2013-ban, a szociális törvény módosításával került sor.
- 11 TIOP 3.4.1: Bentlakásos intézmények kiváltása; EFOP 2.2.2.: Az intézményi ellátásról a közösségi alapú szolgáltatásokra való áttérés fejlesztése – intézményiférőhely-kiváltás; EFOP 2.2.25: A közösségi alapú szolgáltatásokra való áttérés fejlesztése – támogatott lakhatás kialakítása, szociális alapszolgáltatás fejlesztése.
- 12 Az egyházi szervezetek a rendszerváltás után lassan elkezdtek visszanyerni a második világháború előtti szerepkörüket az épülő, bővülő szociális ellátórendszerben. 2010-től egyre inkább látszik a térnyerésük. Tevékenységük részletes elemzésére jelen keretek között nem vállalkozunk, csupán a hazai férőhelykiváltási folyamathoz való kapcsolódásukról írunk röviden. – A férőhelykiváltási folyamat Magyarországon eddig nagyrészt európai uniós finanszírozási keretek között valósult meg.
- 13 Ez tehát az egyetlen nem európai uniós forrásból finanszírozott kiváltási program.
- 14 <https://szocialisportal.hu/szakmai-intezmenykereso/> (letöltve: 2025. 06. 16.).
- 15 A kiváltással és attól függetlenül létrejött támogatott lakhatások egymástól elkülönített számbavételére nincs lehetőség. Egy 2024-ben elhangzott előadás szerint a támogatott lakhatásra vonatkozó arányok ebben a vonatkozásban a következők: 56 százalékuk kiváltással, 44 százalékuk pedig attól függetlenül jött létre (Andrácz-Tóth, 2024).
- 16 A pályázat csak Budapesten valósítható meg, keretösszege pedig mindössze kicsivel több mint 310 millió forint. Bővebben lásd: <https://nszi.hu/palyazatok/palyazati-felhivasok/tl2024> (letöltve: 2025. 07. 03.).

Felhasznált irodalom

- ALLARD, MARY ANN (1996): Supported living policies and programmes in the USA, in MANSELL, JIM – ERICSSON, KENT (szerk.): *Deinstitutionalization and Community Living: Intellectual Disability Services in Britain, Scandinavia and the USA*, London, Chapman & Hall, 97–116. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4899-4517-4_7
- ANDRÁCZI-TÓTH VERONIKA (2024): Aktualitások, változások. Konferencia-előadás, Parádfürdő, 2024. 11. 28., <https://www.szocialismodszertan.hu/hirek/tamogatott-lakhatas-oroszagos-konferencia-2024/> (letöltve: 2025. 06. 18.).
- ANDRÁCZI-TÓTH VERONIKA – BÓDY ÉVA – CSICSÉLY ÁGNES – NYITRAI IMRE (2011): Az intézménytelenítés kapujában. A Pixelből kép válhat?, *Esély*, 22 (4) 35–57.
- BÁNFALVY CSABA (2006): *Gyógypedagógiai szociológia*, Budapest, ELTE BGGYFK.
- BÁNYAI BORBÁLA – LÉGMÁN ANNA (2009): Pszichiátriai betegek szociális intézeti környezetben, *Esély*, 20 (2), 68–84.
- BERKOVITS BALÁZS (2003): Foucault és Goffman: A humán tudományok működése, *Pro Philosophia Füzetek*, 5 (4), 92–102, <https://www.c3.hu/~prophil/profi034/berkovits.html> (letöltve: 2025. 06. 18.).
- BUGARSZKI ZSOLT (2011): Intézménytelenítés Magyarországon a mentális problémák kezelése területén, *Esély*, 22 (2), 55–85.
- CZIBERE KÁROLY – MESTER DÁNIEL (2020): A magyar szociális szolgáltatások és főbb jellemzőik 1993 és 2018 között, in KOLOSI TAMÁS – SZELÉNYI IVÁN – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*, Budapest, TÁRKI, 434–449. DOI: <https://doi.org/10.61501/TRIP.2020.18>
- DAVIES, LINDA – FELCE, DAVID – LOWE, KATHY – DE PAIVA, SIOBHAN (1991): The evaluation of NIMROD, a community-based service for people with mental handicap: Revenue costs, *Health Services Management Research*, 4 (3), 170–180. DOI: <https://doi.org/10.1177/095148489100400302>
- DUMONT, MATTHEW P. – DUMONT, DORA M. (2008): Deinstitutionalization in the United States and Italy: A historical survey, *International Journal of Mental Health*, 37 (4), 61–70. DOI: <https://doi.org/10.2753/IMH0020-7411370405>
- EGYSÉGES EURÓPAI KIVÁLTÁSI ÚTMUTATÓ (2012): *Az intézményi ellátásról a közösségi ellátásra való áttérésre vonatkozó közös európai útmutató. Útmutatás a gyerekek, a fogyatékossgal élő személyek, a mentális problémákkal élő személyek és az idősek intézményi ellátásáról a családi és közösségi alternatívákra való tartós áttérés végrehajtásáról és elősegítéséről*, https://deinstitutionalisationdotcom.files.wordpress.com/2018/04/common-european-guidelines_hungarian-version.pdf (letöltve: 2025. 06. 18.).
- EMERSON, ERIC – HATTON, CHRIS (1996): Deinstitutionalization in the UK and Ireland: Outcomes for service users, *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 21 (1), 17–37. DOI: <https://doi.org/10.1080/13668259600033021>

- ENSZ (2007): *A fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény*, Egyesült Nemzetek Szervezete, <https://www.un.org/disabilities/documents/natl/hungary.doc> (letöltve: 2024. 10. 15.).
- ENSZ FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ SZEMÉLYEK JOGAINAK BIZOTTSÁGA (2020): Magyarországáról szóló vizsgálati jelentés (CRPD/C/HUN/IR/1), https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD%2FC%2FHUN%2FIR%2F1&Lang=en (letöltve: 2024. 10. 15.).
- ERICSSON, KENT (1996): Housing for the person with intellectual handicap, in MANSELL, JIM – ERICSSON, KENT (szerk.): *Deinstitutionalization and community living: Intellectual disability services in Britain, Scandinavia and the USA*, London, Chapman & Hall, 81–95. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4899-4517-4_6
- EUROPEAN COMMISSION (2009): Report of the Ad Hoc Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care (2009), https://deinstitutionalisation.com/wp-content/uploads/2017/11/report-fo-the-ad-hoc_2009.pdf (letöltve: 2024. 10. 15.).
- EUROPEAN COMMISSION (2022): Deinstitutionalisation of persons with support needs and the use of the European Social Fund Plus (ESF+). Recommendation paper, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3af05c55-f822-11ec-b94a-01aa75ed71a1/language-en> (letöltve: 2024. 10. 15.).
- EUROPEAN INTELLECTUAL DISABILITY RESEARCH NETWORK (2003): *European Year of People with Disabilities 2003*, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-year-of-people-with-disabilities-2003.html> (letöltve: 2024. 10. 29.).
- EUROPEAN UNION (2019): Special Eurobarometer 493: Discrimination in the EU (2019), https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2251_91_4_493_ENG (letöltve: 2024. 10. 31.).
- FARKAS ZOLTÁN (2007): Az intézmény fogalma, fedezete és formalitása, *Miskolci Jogi Szemle*, 2 (2), 33–55.
- FARKAS ZOLTÁN (2018): Az intézmény fogalmának értelmezései, *Magyar Tudomány*, 179 (9), 1392–1398. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.9.12>
- FELCE, DAVID – EMERSON, ERIC (2001): Living with support in a home in the community: Predictors of behavioral development and household and community activity, *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 7 (2), 75–83. DOI: <https://doi.org/10.1002/mrdd.1011>
- FELCE, DAVID – JONES, EDWIN – LOWE, KATHY M. (2002): Active support: Planning daily activities and support for people with severe mental retardation, in HOLBURN, STEVE – VIETZE, PETER (szerk.): *Person-centered planning: Research, practice, and future directions*, Baltimore, Paul H. Brookes, 247–273.

- FELCE, DAVID – TOOGOOD, SANDY (1988): *Close to Home: A Local Housing Service and Its Impact on the Lives of Nine Adults with Severe and Profound Mental Handicaps*, Birmingham, British Institute of Mental Handicap.
- FOUCAULT, MICHEL (1990): *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, Budapest, Gondolat.
- FRANCIS, GRACE LUCILLE – BLUE-BANNING, MARTHA – TURNBULL, RUD (2014): Variables within a household that influence quality-of-life outcomes for individuals with intellectual and developmental disabilities living in the community: Discovering the gaps, *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 39 (1), 3–10. DOI: <https://doi.org/10.1177/1540796914534632>
- GÁBOS ANDRÁS – GIFLO H. PÉTER (2023): *A fejlesztések hatása a fogyatékos személyek életminőségének javítására*, Budapest, Magyarország Miniszterelnöksége.
- GOFFMAN, ERWING (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest, Gondolat.
- GOFFMAN, ERWING (1991): *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, London, Penguin Books.
- GOLDMANN RÓBERT – GYETVAI GELLÉRT – MESTER DÁNIEL (2016): A szociális ellátórendszer jellegzetességei, korprofilja és területi megoszlása, in KOLOSI TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*, Budapest, TÁRKI, 358–377. DOI: <https://doi.org/10.61501/TRIP.2016.17>
- GOLINOWSKA, STANISLAWA (2010): The system of long-term care in Poland, *CASE Network Studies & Analyses*, 416/2010. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1710644>
- HALMOS SZILVIA (2019): Támogatott életvitel és támogatott döntéshozatal – a CRPD 12. és 19. cikkének konzisztens végrehajtásának lehetőségei Magyarországon, *Pázmány Law Working Papers*, 2019/3, 1–88.
- JAKUBECZNÉ NAGY KATALIN – KOLLÁR SÁNDOR GYÖRGY – KURUCZ ERIKA – ÖKRÖSI DÓRA – SZIKLAI ISTVÁN – VAJDA KINGA (2022): A magyarországi fogyatékos, illetve szenvedélybeteg emberek társadalmi elfogadottságával kapcsolatos lakossági attitűdök vizsgálata, *Gondoskodás*, 1 (2), 39–56, https://www.efportal.hu/wp-content/uploads/2023/05/Gondoskodas-folyoirat_2.szam_OK-41-58.pdf (letöltve: 2025. 07. 29.).
- JONES, EDWIN – PERRY, JONATHAN – LOWE, KATHY – ALLEN, DAVID – TOOGOOD, SANDY – FELCE, DAVID (1996): *Active Support: A Handbook for Planning Daily Activities and Support Arrangements for People with Learning Disabilities*, Booklet 1: Overview, Cardiff, Welsh Centre for Learning Disabilities Applied Research Unit.
- KEREKI JUDIT (2012): Intézményi jellemzők az értelmi fogyatékos emberek ellátórendszerében, in ZÁSZKALICZKY PÉTER (szerk.): *A társadalmi és iskolai integráció feltételrendszere és korlátai*, Budapest, ELTE, 57–116.
- KINSELLA, PETER (1993): *Supported Living: A New Paradigm*, Manchester, National Development Team.

- KOPASZ MARIANNA – SIMONOVITS BORI – KOZMA ÁGNES – BERNÁT ANIKÓ – VERDES TAMÁS – BUGARSZKI ZSOLT (2016): *Fogyatékossgal élő emberek életminősége és ellátási költségei különböző lakhatási formákban. Zárótanulmány*, Budapest, TÁRKI, https://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160408_fszk.pdf (letöltve: 2025. 07. 29.).
- KOZMA ÁGNES – PETRI GÁBOR – BALOGH ATTILA – BIRTHA MAGDOLNA (2016): *Az Európai Unió támogatásainak a szerepe az intézménytelenítésben és a férőhelykiváltás eddigi tapasztalatai*, Budapest, Társaság a Szabadságjogokért.
- KOZMA ÁGNES – PETRI GÁBOR – BERNÁT ANIKÓ (2020): Kiszolgáltatottság és stagnálás: fogyatékos emberek társadalmi helyzete a 2010-es években, in KOLOSI TAMÁS – SZELÉNYI IVÁN – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*, Budapest, TÁRKI, 381–403. DOI: <https://doi.org/10.61501/TRIP.2020.16>
- KSH (2024): 25.1.1.31. A tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó szociális intézményekben ellátottak ellátási típusonként, https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0026.html (letöltve: 2025. 06. 17.).
- LEFF, H. STEPHEN – CHOW, CLIFTON M. – PEPIN, RENEE – CONLEY, JEREMY – ALLEN, I. ELAINE – SEMAN, CRISTOPHER A. (2009): Does One Size Fit All? What We Can and Can't Learn From a Meta-analysis of Housing Models for Persons With Mental Illness, *Psychiatric Services*, 60 (4), 473–482. DOI: <https://doi.org/10.1176/ps.2009.60.4.473>
- MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS (1993): 1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300003.tv> (letöltve: 2024. 10. 04.).
- MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS (2007): 2007. évi XCII. törvény a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700092.tv> (letöltve: 2024. 10. 04.).
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2011): 1257/2011. (VII. 21.) Korm. határozat a fogyatékos személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásának stratégiájáról és a végrehajtásával kapcsolatos kormányzati feladatokról – az első, a magyarországi kiváltásról szóló, 2011–2041. évre elkészített stratégia, <https://njt.hu/jogszabaly/2011-1257-30-22> (letöltve: 2024. 10. 04.).
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2019): 1295/2019. (V. 27.) Korm. határozat a fogyatékossgal élő személyek számára ápolást-gondozást nyújtó szociális intézményi férőhelyek kiváltásáról szóló 2019–2036. évekre vonatkozó hosszú távú koncepcióról, <https://njt.hu/jogszabaly/2019-1295-30-22> (letöltve: 2024. 10. 04.).
- MANSELL, JIM (2006): Deinstitutionalisation and community living: progress, problems and priorities, *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 31 (2), 65–76. DOI: <https://doi.org/10.1080/13668250600686726>

- MANSSELL, JIM – BEADLE-BROWN, JULIE (2011): Intézménytelenítés és közösségi lakhatás. Az Értelmi Fogyatékosok Kutatás Nemzetközi Társaság Összehasonlító Szakpolitika és Gyakorlat tematikus csoportjának szakmai állásfoglalása, *Esély*, 22 (2), 110–123.
- MANSSELL, JIM – FELCE, DAVID – JENKINS, JUDITH – KOCK, URSULA DE – TOOGOOD, SANDY (1987): Enabling individual participation, in *Developing Staffed Housing for People with Mental Handicaps*, Tunbridge Wells, Costello, 197–231.
- MMSZ (2025): *Intézményi Férőhelykiváltási Terv*, Gondviselés Háza – Fogyatékos Emberek Otthona, Budapest, Magyar Máltai Szeretetszolgálat Egyesület.
- MORZYCKA-MARKOWSKA, MARIA – DROZDOWITZ, EWA – NASIEROWSKI, TADEUSZ (2015): Deinstitutionalization in Italian psychiatry – the course and consequences, Part I. The course of deinstitutionalization – the activity of Basaglia’s group, *Psychiatria Polska*, 49 (2), 391–401. DOI: <https://doi.org/10.12740/PP/28615>
- NAGY ZITA ÉVA – KONDOR ZSUZSA – PANYIK BARBARA – RIZ ANDRÁS – SZIKLAI ISTVÁN (2017): Támogatott lakhatási szolgáltatások: Áttekintés az intézményi férőhely kiváltás során létrejött támogatott lakhatási szolgáltatások működésének első tapasztalatairól, *Szociálpolitikai Szemle*, 3 (1–2), 148–186.
- NYITRAI IMRE (2021): Kiváltás a gyakorlatban, *Glossa Iuridica*, 8 (1–2), 251–272.
- ROTEGARD, LISA L. – ROBERT H. BRUININKS – KRANTZ, GORDON C. (1984): State operated residential facilities for people with mental retardation July 1, 1978 – June 30, 1982, *Mental Retardation*, 22 (2), 69–74.
- RUZSICS ILONA (2015): A kitagolás folyamata Európában és Magyarországon (e-tananyag). Mentorháló Program <https://eta.bibl.u-szeged.hu/1661/2/kitagolas/www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/kitagolas/index-2.html> (letöltve: 2024. 10. 31.).
- ŠIŠKA, JAN (2012): Fundamental rights situation of persons with mental health problems and persons with intellectual disabilities: Desk report Czech Republic, *Fundamental Rights Agency*, https://www.academia.edu/3443097/Fundamental_Rights_situation_of_persons_with_mental_health_problems_and_persons_with_intellectual_disabilities_desk_report_Czech_Republic (letöltve: 2025. 07. 31.).
- ŠIŠKA, JAN – BEADLE-BROWN, JULIE (2020): *Report on the Transition from Institutional Care to Community-Based Services in EU Member States. Research Report for the European Expert Group on Transition from Institutional to Community-based Care*, <https://www.inclusion-europe.eu/wp-content/uploads/2020/01/eeg-di-report-2020-1.pdf> (letöltve: 2025. 07. 31.).
- STANCLIFFE, ROGER J. – EMERSON, ERIC – LAKIN, K. CHARLIE (2004): Residential supports, in EMERSON, ERIC – HATTON, CHRIS – THOMPSON, TRAVIS – PARMENTER, TREVOR R. (szerk.): *The International Handbook of Applied Research in Intellectual Disabilities*, Hoboken, John Wiley & Sons, Inc., 459–478. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470713198.ch23>

- STEVENS, ANDY (2004): Closer to home: A critique of British government policy towards accommodating learning disabled people in their own homes, *Critical Social Policy*, 24 (2), 233–254. DOI: <https://doi.org/10.1177/0261018304041952>
- SZÁP (é. n.): Szociális ágazati portál. Szakmai intézménykereső, <https://szocialisportal.hu/szakmai-intezmenykereso/>
- TØSSEBRO, JAN – BONFILS, INGE S. – TEITTINEN, ANTTI – TIDEMAN, MAGNUS – TRAUSTADÓTTIR, RANNVEIG – VESALA, HANNU T. (2012): Normalization fifty years beyond – Current trends in the Nordic Countries, *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 9 (2) 134–146. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1741-1130.2012.00340.x>
- TØSSEBRO, JAN – GUSTAVSSON, ANDERS – DYREND AHL, GURI (szerk.) (1996): *Intellectual Disabilities in the Nordic Welfare States: Policies and Everyday Life*, Kristiansand, Hoyskoleforlaget – Norwegian Academic Press.
- UNCRPD (2017): *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html> (letöltve: 2024. 10. 15.).
- VERDES TAMÁS (2009): „A ház az intézet tulajdona”, *Esély*, 20 (4), 92–112.
- VERDES TAMÁS – SCHARLE ÁGOTA – VÁRADI BALÁZS (2011): Intézet helyett. A fogyatékos személyeket támogató szociálpolitika megújításának lehetséges irányairól, *Esély*, 22 (4), 3–34.
- VERDES TAMÁS – TÓTH MARCELL (2010): *A per tárgya*, Budapest, ELTE Eötvös.
- WEBER, MAX (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEBER, MAX (1995): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

The Conceptual Dimensions of Total Institution and Community Care

Reflection on "Deinstitutionalization" in Hungary

ABSTRACT

In Hungary, a strategy for the replacement of services for disabled people came into force in 2011, setting the goal of eliminating residential institutions with a capacity of more than fifty people by 2036. In 2013, the rules on supported housing were enacted. In addition, the possibility of establishing a supported housing service was opened to civil society organizations. The process is accompanied by significant debates between organizations protecting the interests of disabled people, human rights organizations, international organizations (UN, European Commission) and the government(s). In our study, we present the concepts related to the process (total institution, community-based care/service, supported housing, replacement of institutional places), as well as the domestic process, its stages, and actors. We identify the critical points that make the implementation of this process in Hungary difficult.

KEYWORDS: institution, community care, supported housing, deinstitutionalization

ÖKRÖSI DÓRA | PhD-hallgató (ELTE Társadalomtudományi Kar). Politológusként végzett az ELTE Állam- és Jogtudományi Karon, majd dolgozott szociális munkásként hajléktalanokkal, később családügyi területen minisztériumban, majd a fogyatékosügy területén helyezkedett el. A Slachta Margit Nemzeti Szociálpolitikai Intézet munkatársa. PhD-dolgozatát a szenvedélybeteg személyek férőhelykiváltása témakörében írja.

SZIKLAI ISTVÁN | Intézetigazgató, egyetemi docens (ELTE Társadalomtudományi Kar). Több mint húszéves tapasztalattal rendelkezik a szociális szférában. Dolgozott szociális munkásként, később pedig köztisztviselőként (szociális szolgáltatások, fogyatékosügy és társadalmi felzárkózás). 1997 óta főállású egyetemi oktató az ELTE Szociálpolitika Tanszékén, illetve vendégoktató különböző hazai és külföldi egyetemeken.

➤ A segítő
szakma lapja

MÁLTAI TANULMÁNYOK

Folyóiratunk webes felületen, online formában a **maltaitanulmanyok.hu** címen is elérhető. Honlapunkon megtalálják a Máltai Tanulmányok lapbemutató kerekasztal-beszélgetésein készült videófelveteleket, illetve a szerzőinkkel készült interjúkat, podcastfelveteleket és egyéb extra tartalmakat. Cikkeink teljesen akadálymentesítettek, így a hallás- és látássérültek számára is hozzáférhetőek.

A videófelveleteket a Máltai Tanulmányok **YouTube** csatornáján is követhetik.

A beszélgetések az **Apple Podcast**, **Spotify**, **SoundCloud**, **Spreaker**, **Amazon Podcast**, **Atalon**, **Podcast Addict** és más ismert podcast-oldalakon is meghallgathatóak.

Aktuális információinkról, híreinkről, plusztartalmainkról a közösségi média felületein – a **Facebookon** és az **X-en** – is tájékozódhatnak.

A szakmai közönség számára lehetőség van a lapban megjelentek véleményezésére, megvitatására az **Academia.edu** oldalán.

Találkozunk Önnel a virtuális térben is!

NÉMETH NÁNDOR – KABAI GERGELY

Népességváltozás és demográfiai kihívások a Felzárkózó települések program falvaiban

TANULMÁNY

DOI: 10.56699/MT.2025.3.2

ABSZTRAKT

A tanulmány célja a Felzárkózó települések programhoz tartozó háromszáz település alapvető demográfiai folyamatainak bemutatása. Elsősorban a gyermekvállalás kérdéseire fókuszál: megvizsgáljuk a születésszámok időbeli alakulását, becslést adunk a közeljövőben várható számokra, de az írás röviden kitér a művi terhességmegszakítások kérdéskörére is. Az eredmények azt mutatják, hogy a FETE-program településeinek átlagosan magasabb a termékenységi rátája, mint az országos átlag, és több a művi terhességmegszakítás. Ugyanakkor a háromszáz település között jelentős egyenlőtlenségek tapasztalhatók, a FETE demográfiai szempontból messze nem egységes településcsoport. A születésszámok trendjei a települések átlagában már évek óta az országos trendet követik, így a FETE esetében is a születésszámok csökkenése várható a következő években.

KULCSSZAVAK: felzárkózó települések, születésszám, termékenység, természetes szaporodás

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét-módszertanán alapuló Felzárkózó települések program (FETE) a társadalmi kohézió és deszegregáció előmozdítására irányuló szakpolitikai beavatkozási csomag, amelyet a 1404/2019. (VII. 5.) kormányrendelet indított el. A komplex indikátorkészlet alapján kiválasztott háromszáz hazai település szinte minden alapvető társadalmi és gazdasági indikátor (jövedelem, iskolázottság, munkanélküliség, lakhatás stb.) szempontjából a leghátrányosabbak közé tartozik. A bevont településeknek a hazai térszerkezeti adottságok miatt jellemző nagyfokú koncentráltága figyelhető meg Észak- és Északkelet-Magyarországon, valamint a Dél-Dunántúlon. Az érintett helységeknek több mint a fele ezer fő alatti kistélepülés,

de harminchét hazai viszonylatban nagynak számító, kétezer és ötezer fő közötti lakosságú község is érintett, valamint az egyetlen városi jogállású helyszínként Nagyecsed (1. táblázat).

1. táblázat: A FETE-települések népessége kategóriák szerint (saját szerkesztés)

Települési népességi kategóriák a 2019-es állandó népesség szerint	FETE-települések száma (db)
5000 fő felett	1
2001–5000 fő	37
1001–2000 fő	81
500–1000 fő	110
500 fő alatt	71

A kiemelt kormányzati programként megvalósuló FETE célja, hogy az évtized végéig tizenegy beavatkozási területen (kora gyermekkor, gazdaságfejlesztés, lakhatás, energetika, oktatás, egészségügy stb.) fejlődjön a bevont települések helyi társadalmának integrációja. A FETE lokális adottságokon alapuló tevékenységei, a Jelenlét Pontokat mint a beavatkozások fizikai helyét biztosító települési szolgáltatóházakat középpontba állító kezdeményezés lehetőségei a hazai szakpolitika-alkotásban sok szempontból szociális innovációt jelentenek (Kabai et al., 2025).

A hazai finanszírozások mellett a FETE az elmúlt években kiemelt, uniós finanszírozású programok tárgyává is vált. A jelenleg is érvényben lévő, „Jelenlét a felzárkózó településeken (ESZA+)” című, MMSZA-EFOP Plusz-7.1.1-25 kódszámú felhívás sok egyéb mellett tényleges demográfiai célokat is kitűzött maga elé a kis súlyú születések számának csökkentésével, a szülői és kora gyermekkori kompetenciák erősítésével. Ettől függetlenül is a Jelenlét program aktívan a gyermekkort, a demográfiai változásokat helyezte a fókuszába, a hátrányok minél teljesebb kompenzációját tűzve ki célul (Németh, 2023).

Modern európai társadalmaink többféle demográfiai kihívással szembesülnek. Ilyen az alacsony születésszám, a születéskor várható élettartam növekedése, a társadalom idősödése, a munkaképes korú lakosság arányának csökkenése. Mindez gyors tempóban átalakuló munkaerőpiaccal, újfajta társadalmi kapcsolatokkal, a család fogalmának megváltozásával párosul. Az említettek mellett európai szinten is erősen vitás kérdés, hogy a népesség fogyása, a korszerkezet átalakulása makroökonómiai szempontok szerint milyen veszélyeket rejt magában (Michalski, 2024).

Mint közzismert, Európa vidéki társadalmi fokozott ütemben fogynak. A népesség elvándorlása a perifériáról a centrumok irányába továbbra sem lassult. 2021-ben 1,4 millió uniós állampolgár költözött át más tagállamba, ennek célszágai legfőképpen Németország, Spanyolország, Franciaország és Olaszország voltak. Lengyelország és Szlovákia kivételével a vidéki térségekben a munkaképes korú lakosság aránya minden

tagállamban alacsonyabb, mint a fejlett, városias térségekben, míg az időskorúak aránya éppen ellentétes tendenciát mutat, igazolva a kistelepülések fokozott idősödését (Eurostat, 2023); a magyar településhálózat zömét a fogyó népességű települések alkotják (Tagai–Lennert, 2024).

A demográfusok által készített népesség-előreszámítások Magyarország esetében több negatív, illetve kevésbé negatív forgatókönyv figyelembevételével 2050-ig 10–16 százalékos népességfogyást prognosztizálnak. A modellek a hatvanöt év feletti népesség arányának csaknem megduplázódásával és a tizennégy év alatti gyermekek arányának jelentős csökkenésével számolnak (Spéder et al., 2023).

Hazánk leghátrányosabb helyzetű háromszáz települése sajátos demográfiai képet mutat, hiszen már lehatárolásuk egyik fő szempontja is elsősorban a növekvő vagy a hazai átlagtól eltérő gyermekvállalási kedv, illetve gyermeklétszám volt, a klasszikus szegénységi, jövedelmi mutatók mellett. A nemzetközi szakirodalomban összehasonlító vizsgálatok révén megcáfolt vélekedés, hogy a rosszabb anyagi helyzetű társadalmakban feltétlenül több gyermek születik. Ugyanakkor a magasabb arányú gyermekvállalásnak sok szempontból kulturális okai is vannak (Stone, 2024).

Az európai és hazai szinten is turbulens demográfiai folyamatban arra keressük a választ, hogy a háromszáz érintett település társadalmi elsősorban a gyermekvállalási

Hazánk leghátrányosabb helyzetű háromszáz települése sajátos demográfiai képet mutat, hiszen már lehatárolásuk egyik fő szempontja is elsősorban a növekvő vagy a hazai átlagtól eltérő gyermekvállalási kedv, illetve gyermeklétszám volt.

kedv, a születésszámok és egyéb tényezők szerint milyen általános képet mutatnak. Ezzel reflektálunk arra a közvélekedésre is, mely szerint a szegényebb településeken szükségszerűen magasabb gyermeklétszám mutatható ki.

Tanulmányunkban a Központi Statisztikai Hivatal (KSH Statinfo) demográfiai adatainak elemzésén keresztül több kérdést kívánunk körüljárni. Alapkérdésünk, hogy bő fél évtizeddel a FETE-program kereteinek kialakítását követően hogyan alakulnak, miként változtak a születési statisztikák a szóban forgó települések vonatkozásában, a termékenységi arányszámokat tekintve mennyiben tér

el ez a településkör az országos átlagtól, valamint miként alakul a művi terhességmegszakítások száma és aránya. Mindez a program és beavatkozásainak eredményességét, a közszolgáltatások szervezését, a jövőbeni szakpolitika-alkotás tervezését segítheti.

Elemzésünk alapvetően egy tágabb és egy szűkebb időintervallumot tekint át. Egyes demográfiai folyamatok vonatkozásában a 2000-es évek elejére tekintünk vissza, amely az érintett településekre érvényesen kiemelkedően magas születésszámot mutatott. Vizsgálataink többsége azonban a 2014-ben, illetve 2016-ban kezdődő és máig tartó folyamatokat elemzi, elsősorban azért, mert a FETE tervezésekor fennálló helyi társadalmi állapotokat, kiemelten a magas gyermekszámot ezek az évek határozták meg.

TERMÉSZETES SZAPORODÁS ÉS FOGYÁS

A FETE háromszáz településén 2014–2016 táján a KSH állandónépesség-nyilvántartása szerint mintegy 332 ezer embert élt (KSH Statinfo), majd ez a népességszám 2023-ig fokozatosan 320 ezer főre csökkent, ami egy bő fél évtized alatt mintegy 4 százalékos lakosságvesztést jelent.

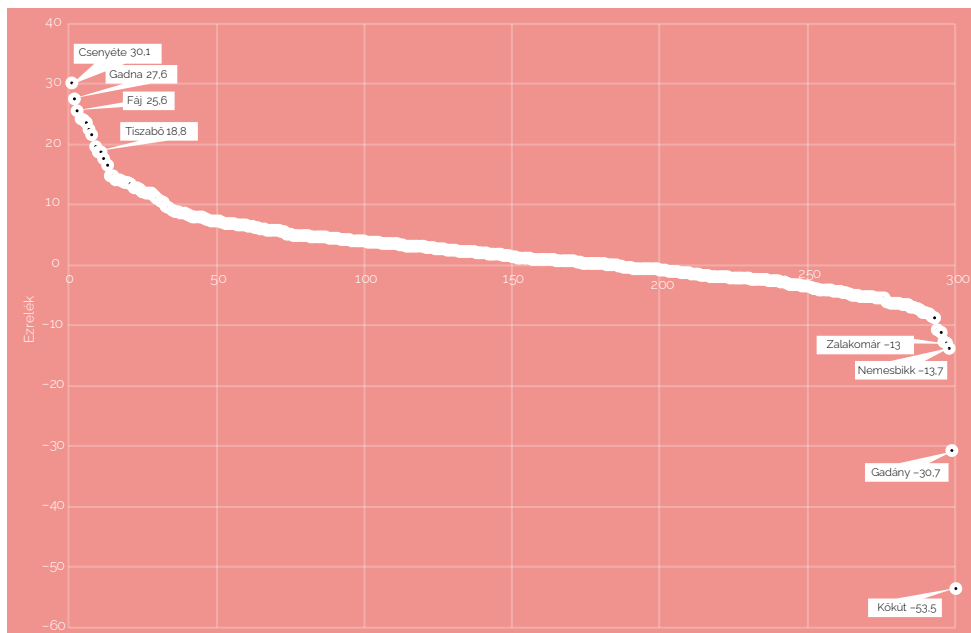
A népességváltozást alapvetően két folyamat befolyásolja: az egyik, hogy a természetes szaporodás, vagyis a születések és a halálozások száma helyben miként viszonyul egymáshoz, a másik pedig a be- és elköltözések mérlege, vagyis a vándorlási egyenleg.

Mint köztudott, Magyarországon már négy évtizede a természetes fogyás az uralkodó demográfiai trend, a halálozások száma 1981 óta meghaladja a születéseket. A hazai népességváltozási folyamatok az elmúlt évtizedben megegyeztek a kelet-közép-európai átlaggal. A 2000-es évtizedben tapasztalható, összességében 2,2 százalékos népességfogyás megfelelt a térségünkben mért átlagnak, és jóval kedvezőbb volt a balti államokban, Romániában vagy Bulgáriában tapasztalt trendeknél (Statistikai Tükör, 2009). Ugyanakkor a visegrádi országok összehasonlításában Magyarország jóval kedvezőtlenebb helyzetbe került, mivel hazánkban a 20. század második felében alacsonyabb volt a termékenység, mint térségünk más országaiban. Ezzel együtt országunkban és térségünkben egyaránt csak a várható élettartam növekedése tudta érdemben csökkenteni a népességfogyás ütemét (Tóth, 2025).

Ugyanakkor – mint minden társadalmi folyamat mögött – e téren is jelentős települési egyenlőtlenségeket találunk. Ha a 2014 és 2023 közötti tíz évre vonatkozóan vizsgáljuk az ország településeinek születési és halálozási egyenlegét, akkor azt látjuk, hogy 402 település esetén mutatnak természetes szaporodást a számok, tehát itt volt több születés, mint halálozás. E lista élén szinte kizárólag FETE-településeket találunk: az ország száz legnagyobb természetes szaporodást felmutató települése közül 74 a FETE-hez tartozik, a 402-ből pedig összesen 183. Tehát az ország azon településeinek, ahol természetes szaporodást mérhetünk, közel a fele a FETE-programhoz tartozik. Ez az arány azt is jelenti, hogy a bevont településeknek több mint a felében természetes szaporodás figyelhető meg.

Az országos lista élén a Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében lévő Csenyétét találjuk 30 ezrelékes természetes szaporodási rátával, de 20 ezrelék feletti értékkel is kizárólag FETE-települések rendelkeznek: Gadna, Fáj, Szakácsi, Bódvalenke, Tornanádaska, Nyírpilis és Felsőregmec (*1. ábra*). E nyolcból hét település Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében található, az Encsi, az Edelényi és a Szikszói járásban, de általában is jellemző, hogy a legnagyobb természetes szaporodással jellemezhető falvak túlnyomó többsége ehhez a vármegyéhez tartozik.

1. ábra: A FETE-települések eloszlása a természetes szaporodás / fogyás lakosságszámhoz viszonyított arányában, 2014–2023 átlagában (a KSH Statinfo adatai alapján, saját szerkesztés)

A kétezer főnél népesebb települések közül Tiszabó áll az országos (s így a FETE-) lista élén: országosan a tizedik legmagasabb értéket mértük e település esetében (18,8‰). A FETE nagyobb lélekszámú falvai közül ugyanígy kiemelkedik még Szendrőlád, Tiszabura, Farkaslyuk, Sárkeresztúr, Nyírkáta, Nyírmihálydi, Arló és Prügy. Az első olyan kétezer fő feletti település (Győrzámoly), amely nem tartozik a FETE-hez, a nyolcvanegyedik a listán. Összességében tehát egyértelműen kirajzolódik a szakpolitikai szándék, hogy a demográfiai megújulásra képes települések kerüljenek a programba.

Ugyanakkor az ellenkező véglet is megtalálható a FETE-helyszínek között. A somogyi Kőkút az egyik olyan falu az országban, ahol a legnagyobb a különbség a születések és a halálozások között – utóbbiak javára. Mindössze kilenc településen nagyobb a természetes fogyás az országban, mint Kőkúton; a -53 ezrelék (1. ábra) extrém idősödő helyi lakosságot jelez (57 születésre jutott 350 halálozeset Kőkúton az elmúlt tíz évben). Az ok azonban Kőkút esetében nyilvánvaló: a faluhoz tartozik egy száz férőhelyes bentlakásos idősotthon, ahol az a gyakorlat – mint az országban általában –, hogy a beköltöző idősok állandó lakcímként az otthonnak helyet adó falut jelentik be. Tehát az idősotthon léte olyan mértékben torzítja a statisztikai adatokat, hogy Kőkút település saját demográfiai karakterét nem ismerhetjük meg a KSH adataiból. Ugyanígy ki kell emelnünk a szintén somogyi Gadányt (1. ábra): ez a falu hátulról a harmincadik az országos listán, itt 32

születésre 142 haláleset jutott a vizsgált időszakban – de ez szintén egy helyi, hatvan férőhelyes idősotthonnak köszönhető. A kétezer fő feletti FETE-települések közül Zalakomár mutatja a legnagyobb természetes fogyást: a 13 ezrelékes érték kiugróan negatívnak számít, ugyanakkor országosan nem, ugyanis 260 település esetén mértünk ennél is magasabb fogyási ütemet – de Zalakomárban is van idősotthon. Összességében azonban, az idősotthonok statisztikai torzító hatásával együtt, a szóban forgó háromszáz településen mintegy hatezerrel több gyermek született az elmúlt tíz évben, mint ahányan meghaltak, ami a lakosságszámra vetítve 1,8 ezrelékes természetes szaporodást jelent (a természetes szaporodás nyers arányszáma értelmében).

Ebből egyértelműen következik, hogy az érintett települések lakosságszámának csökkenését a negatív vándorlási egyenleg okozza. A belső migrációról a KSH kétféle számbavételt közöl: az egyik az összes – tehát az ideiglenes és az állandó lakcímváltozással járó – költözést nézi együttesen, a másik viszont csak az állandó lakcím megváltozásával járó költözéseket összegzi (KSH Statinfo, Belső migráció). Mindkét esetben településenként látjuk az oda- és az elvándorlás számait. Nyilvánvalóan az ideiglenes és az állandó vándorlások összege a tágabb kategória: ebben benne van minden olyan eset, amikor valaki az állandó lakcímét helyezi át más településre, de az is, amikor valaki albérlet, kollégiumi elhelyezés, munkásszállóra való beköltözés stb. miatt tartózkodási címet létesít egy másik településen. A 2014–2023-as időszakban a beköltözési oldalon ilyen eseményből mintegy 19–21 ezret regisztrált a KSH évente, az elköltözési oldalon viszont ennél többet, 22–24 ezret. Tehát e téren vándorlási veszteségük van a FETE-településeknek. A demográfiai trendek szempontjából ennél többet mond, ha csak az állandó lakcímváltozással járó migráció egyenlegét vizsgáljuk. A fent említett vándorlási eseteknek körülbelül a felét az állandó el- és beköltözések teszik ki: évente mintegy 9–10 ezren költöznek be FETE-településekre, és 11–13 ezren költöznek el innen, ami azt jelenti, hogy lakosságuknak mintegy 3-4 százalékát érinti minden évben az állandó lakcím megváltoztatásával járó vándorlás. A vándorlási veszteség ténye azonban összességében teljesen egyértelmű: a vizsgált tíz év során 93 615 beköltözés mellett 119 682 esetben történt elköltözés, tehát a háromszáz településnek 26 ezer fős lélekszámvesztést okozott a migráció. Ez többszöröse a természetes szaporodásból fakadó nyereségnek. A bevezetőben foglaltak nyomán megállapítható, hogy a rurális térségeket európai szinten sújtó elvándorlás a vizsgált településkört is egyértelműen érinti.

SZÜLETÉSSZÁMOK, TERMÉKENYSÉG

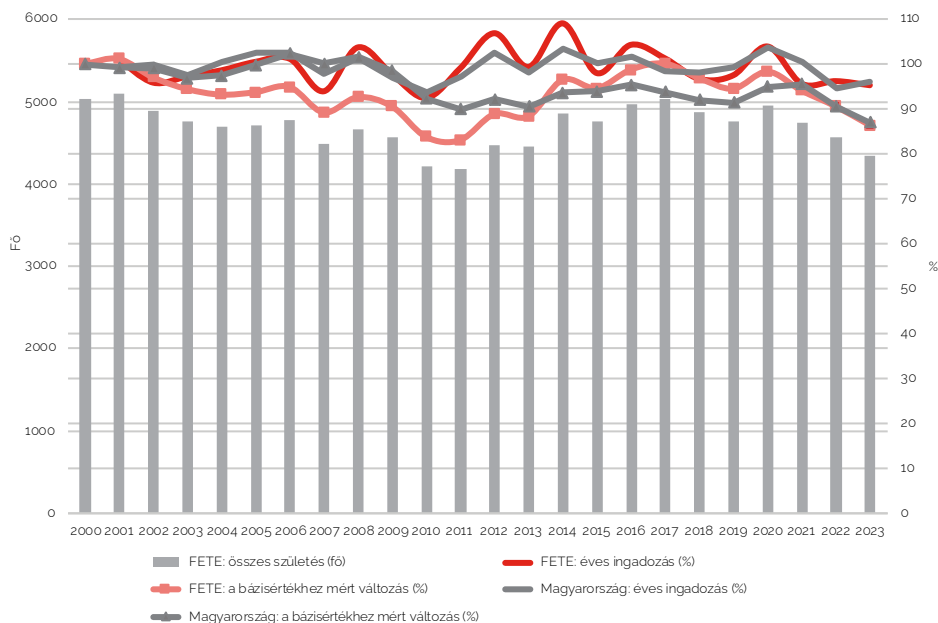
A 2000-es évek végén és a 2010-es évek elején alkalmazott családpolitikai intézkedések tekintetében kimutatható, hogy hazánkban a foglalkoztatási, megélhetési és lakhatási célzatú támogatások érdemi hatást gyakoroltak a születésszámra. A lakhatás, a bérek növekedése kulcsfontosságú tényezőként jelentkezett a kedvező irányú folyamatokban (Bördös–Szabó–Morvai, 2021). Más kutatások is azt támasztották alá, hogy a 2010-es évek gyermekvállalást ösztönző szakpolitikai csomagjai érdemi hatást váltottak ki, de összességében a népességmegtartás fokozásához a szociális ellátórendszer erősítése,

a lakhatási támogatások bővítése és a munkavállalás lehetőségeinek kiterjesztése járult hozzá érdemben (Lentner et al., 2017). Ezek együttes hatása olyan jelentős volt, hogy a 2010-es években Európában Magyarországon volt a legnagyobb mértékű növekedés a gyermekvállalás és a párkapcsolatok stabilitása terén. Közel egyharmadával emelkedett a termékenységi ráta, megduplázódott a házasságkötések száma, és jelentősen, 40 százalékkal esett a terhességmegszakítások száma is (Barzó, 2023).

Magyarországon a családpolitikai támogatások hatásaként 2021-ben termékenységi csúcs következett be, majd ezt követően a születések száma és a termékenységi hajlandóság is csökkent. Megfigyelhető, hogy a gyermekvállalási magatartást az iskolai végzettség erősen meghatározza. A legfeljebb szakmunkásvégzettséggel rendelkezők körében az első gyermekvállalás a húszas éveikben következik be, jóval korábban, mint a magasabb iskolai végzettségűek körében, ahol ez a harmincas évekre tolódik. A 2010-es években mért termékenységnövekedésben elsősorban a középfokú végzettséggel rendelkező nők gyermekvállalási hajlandóságának növekedése volt a döntő tényező (Spéder, 2024).

Sajátos társadalmi adottságai, a jellemzően alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők magas aránya miatt érdemes külön megvizsgálni, hogy a FETE háromszáz településén miként alakult a születésszám és a termékenység.

2. ábra: Születésszámok és változási intenzitás a FETE-program településein, 2000–2023
(a KSH Statinfo adatai alapján, saját számítás)

A FETE településein 2000-ben még több mint ötezer gyermek jött világra – az elmúlt bő két évtizedben 2001 volt a csúcsev 5093 születéssel (2. ábra). A 2000-es években – a hazai tendenciákkal összhangban – határozott csökkenés zajlott le: a születésszám 2011-ben volt a mélyponton 4182 esettel. Ezt követően azonban erőteljes növekedés következett be, 2013–2014-ben például közel 10 százalékkal nőtt a születésszám. A növekedés 2017-ig zajlott, ebben az évben az élve születések száma ismét csak meghaladta az ötezret (5040 fő), majd erőteljes hullámvészár mellett ismét inkább a csökkenés látszik uralkodó tendenciává válni; egyedül a 2020-as év mutatott jelentős megugrást (4950 születés).

Ez a fajta hullámvészár, ha nem is teljes mértékben, de lényegében leköveti a 2010-es években mért országos tendenciákat. Magyarországon 2013 és 2016 között, valamint egy visszaesést követően 2019 és 2021 között volt kimutatható emelkedés a születések számában (Spéder, 2024). Az országos folyamatok erősen összefüggtek a házasságkötések számának emelkedésével, valamint a 2020-as évek elején a babaváró hitel kiszélesítése döntő tényezőként jelent meg (Murinkó–Spéder, 2024). Mindez az érintett háromszáz település helyi demográfiai folyamataiban is leképeződött.

A 2. ábra azt a folyamatot is kiemeli, ahogy az éves változások (láncindex) 100 százalék körül szóródnak (a diagram jobb oldali tengelye mutatja a skálát): ha 100 alatt van egy érték, az azt jelenti, hogy az előző évhez képest csökkenés következett be, ha 100 feletti az érték, akkor pedig növekedés volt. A vizsgált huszonnégy év alatt tizennégy (!) esetben váltott irányt a folyamat, vagyis ha az előző évben csökkent a születésszám, akkor a következőben nőtt, vagy fordítva – az idősor nem lineáris trend szerint alakult. A 2000. évi bázisértékhez mért változás ugyanakkor azt tükrözi vissza, amit az előzőekben röviden már leírtunk: 2011-ben bekövetkezett egy mélypont, ez 2000-hez képest 17 százalékos csökkenést jelentett; a 2023-as születésszám bázisérték szerint 86,3 százalékos csökkenést mutat, tehát az utolsó mért évben mintegy 14 százalékkal kevesebb gyermek jött világra a háromszáz településen, mint 2000-ben.

A 2. ábra további tanulsága, hogy a FETE tendenciái lényegében az országos tendenciákat követik, csak kissé nagyobb kilengésekkel, hiszen az országos átlag mögött háromezer-kétszáz település adatai állnak, tehát jobban kisimulnak a változások, mint a tizedakkora, háromszáz elemű csoport esetében. De az országos születésszám láncindexe is tizennégyszer váltott irányt a vizsgált huszonnégy évben, míg bázisérték szerint a 2023-as év adata szinte tökéletesen megegyezik a FETE hasonló adatával: az országos születésszám a 2000-esnek a 87,1 százaléka volt 2023-ban. Az utolsó három év egyértelműen a születésszámok trendszerű csökkenését mutatja mind Magyarországon, mind a háromszáz település viszonylatában.

A születések várható számának alakulására a legutolsó évek folyamataiból tudunk következtetni, így azt kell megnéznünk, hogy aktuálisan mi történik a FETE-településeken. Az utolsó öt vizsgálható év közül négyben csökkenés következett be – ahogyan fent már bemutattuk, egyedül 2020-ban volt tapasztalható növekedés, de ez nem bizonyult tartósnak, 2021-ben, 2022-ben és 2023-ban is évi 4 százalék körüli csökkenést mértünk,

vagyis 2023-ban 12 százalékkal született kevesebb gyermek, mint 2020-ban. A 4 százalék magas csökkenési ütemnek számít: a vizsgált huszonnég év során mindössze kétszer következett be nagyobb visszaesés egyik évről a másikra: 2006 és 2007 között 6 százalék, 2009 és 2010 között pedig 7,5 százalék. Most viszont három egymást követő év is átlagosan 4 százaléknyi visszaesést hozott: ez erőteljes folyamatra utal, amelyből kialakulhat trendszerű visszaesés.

Országosan 2022-ben 5,2 százalékos volt a születésszámok csökkenése: a korábbi 90 ezernél kicsivel több gyermek helyett ebben az évben már csak 87 699 születés történt. 2023-ban folytatódott a csökkenés trendje: országosan 3,8, a FETE esetében pedig 4,6 százalék volt a visszaesés az előző évhez képest. Országosan már 2023 is történelmi mélypontot jelentett: korábban soha nem született ilyen kevés gyermek Magyarországon, mint ebben az évben (84 326 fő).

A FETE folyamatai annyiban eltérnek az országosaktól, hogy e háromszáz település esetén 2023 nem hozta még el a legkisebb születésszámot – de amennyiben folytatódik a 4 százalék körüli csökkenési trend, itt is be fog ez következni, várhatóan 2025-ben (2. táblázat). Ezen a ponton fontos újra utalnunk a 2. ábra alapján bemutatott folyamatokra, melyek a FETE-településeken együtt mozognak az országos trendekkel. Az országos adatokból pedig az a következtetés vonható le, hogy gyorsul a születésszámok visszaesésének üteme. 2024-ben az előző öt év átlagához képest 14 százalékos, 2023-hoz képest 9,1 százalékos volt a visszaesés. A folyamat gyorsulását a 2025. első negyedévi adatok is alátámasztják. (A tanulmány elkészítésének idején településsoros adatok még nem voltak elérhetők 2024-re vonatkozóan, így a háromszáz településsel kapcsolatban konkrét következtetéseket nem vonhatunk le.)

A 2. táblázatban ugyanakkor továbbra is a fent említett konzervatív becslést alkalmaztuk, és maradtunk a 4 százalékos csökkenési ütem előrevetítésénél. Amennyiben ez a trend érvényesül, úgy 2025-ben már csak négyezer gyermek fog születni a háromszáz településen, 2030-ban pedig háromezer-kétszáz. Amennyiben azonban 2024-ben valóban ugyanúgy 10 százalékos visszaesés következett be a FETE esetében, mint országosan, akkor a 2024-es tényleges születésszám még a négyezret sem éri el, ami várhatóan a további évekre is a 2. táblázatban előrejelzetteknel jóval alacsonyabb születésszámokat vetít előre.

2. táblázat: A FETE-települések születésszámainak előrebecslése 4 százalékos csökkenési ütem esetén 2030-ig (fő) (saját számítások)

	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
	Tényadatok				Prediktív adatok						
4 százalékos csökkenési ütem a 2023-as bázisértékből	4950	4737	4560	4348	4174	4007	3847	3693	3545	3403	3267

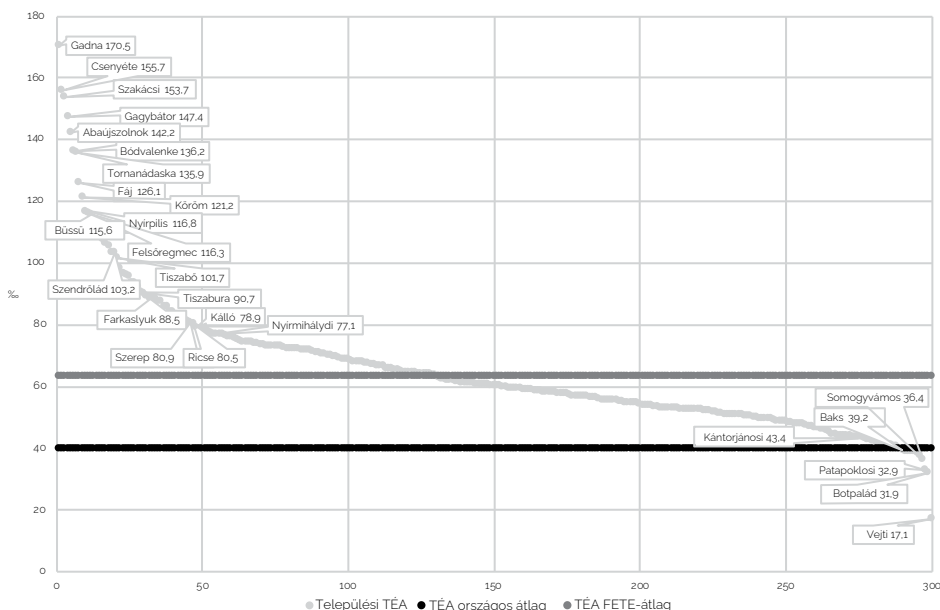
A természetes szaporodás vizsgálata segítségével már rávilágítottunk, hogy a FETE települései az országos átlaghoz képest eltérő, inkább fiatalodó demográfiai arculatot mutatnak, ugyanakkor azt is látjuk, hogy a születésszámok már ebben a körben is radikálisan csökkennek, illetve a fiatalosabb korszerkezetű falvak mellett vannak idősödő települések is. A népességváltozás folyamatainak megítélésében fontos tényező a gyermekvállalási kedv, az általános termékenység áttekintése – erre teszünk kísérletet az alábbiakban az általános termékenységi arányszám (más néven tisztított élveszületési arány, a 3. ábrán: TÉA) vizsgálatával. Ez a mutató a 15–49 éves, tehát szülőképes korban lévő nőkre jutó születésszámokat tartalmazza, ezzel elsősorban a ma a településeken élő fiatalabb korcsoportok demográfiai arculatára világítva rá.

A vizsgálat időtávja itt is az utolsó tíz mért év, tehát a 2014 és 2023 közötti időszak. Az országos átlag 39,5 ezrelék volt, tehát ebben a tíz évben mintegy negyven élve születés jutott ezer 15–49 éves nőre Magyarországon. A FETE átlaga ennél jóval magasabb, 63,2 ezrelék, és mint minden vizsgált társadalmi jelzőszámnál, itt is jelentős belső egyenlőtlenségeket tapasztalhatunk a háromszáz település között (3. ábra). Egyrészt a termékenységi arány esetében is az a helyzet, mint amit a természetes szaporodás vizsgálatánál láttunk: az ország legmagasabb termékenységi arányszámmal rendelkező települései között nagy arányban találjuk meg a program kijelölt helységeit, az országos lista első ötven települése közül harminchat, az első száz közül hatvanhat a FETE-hez tartozik. Zömmel kis lakosságszámú települések ezek, a néhány száz fős falvak (Gadna, Csenyéte, Szakácsi, Gagybátor, Abaujszolnok, Bódvalenke) mutatják a legmagasabb értékeket – nagyrészt ugyanazok a települések, amelyeket a természetes szaporodás vizsgálatánál is kiemeltünk.

Az országnak azok a falvai, amelyek viszonylag nagy lakosságszámúak, és ezzel együtt is magas a termékenységi mutatójuk, szinte kivétel nélkül a FETE-települések közé tartoznak. A legalább kétezer lakosú települések közül egyedül Ópályi és Szendrő került be az első száz legtermékenyebb magyarországi település közé a FETE-n kívülről, míg a háromszáz helyhatóság közül Szendrőlád, Tiszabő, Tiszabura, Farkaslyuk, Nyírmihálydi, Porcsalma, Arló és Sárkeresztúr. Mindössze tizenegy FETE-település termékenységi arányszáma nem éri el az országos átlagot, közülük az ormánsági Vejti bekerült az ország száz legalacsonyabb termékenységet mutató települése közé. Ez összességében úgy értékelhető, hogy a születésszámok visszaesése mellett is még hosszú évekig relatíve magas termékenységi arányszámokra számíthatunk a háromszáz település nagyobb részében, ami az ezer fő feletti lélekszámú helységek esetén mindenképpen kiemeli az intézményi megoldások, a meglévő szociális és egyéb ellátások fejlesztésének szükségességét, beleértve azt is, hogy hosszú távon van szükség a Jelenlét program szolgáltatásaira.

A FETE települései az országos átlaghoz képest eltérő, inkább fiatalodó demográfiai arculatot mutatnak, ugyanakkor azt is látjuk, hogy a születésszámok már ebben a körben is radikálisan csökkennek.

3. ábra: A tisztított élveszületési arányszám 2014 és 2023 közötti átlagos értéke a FETE-településeken (a KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások)

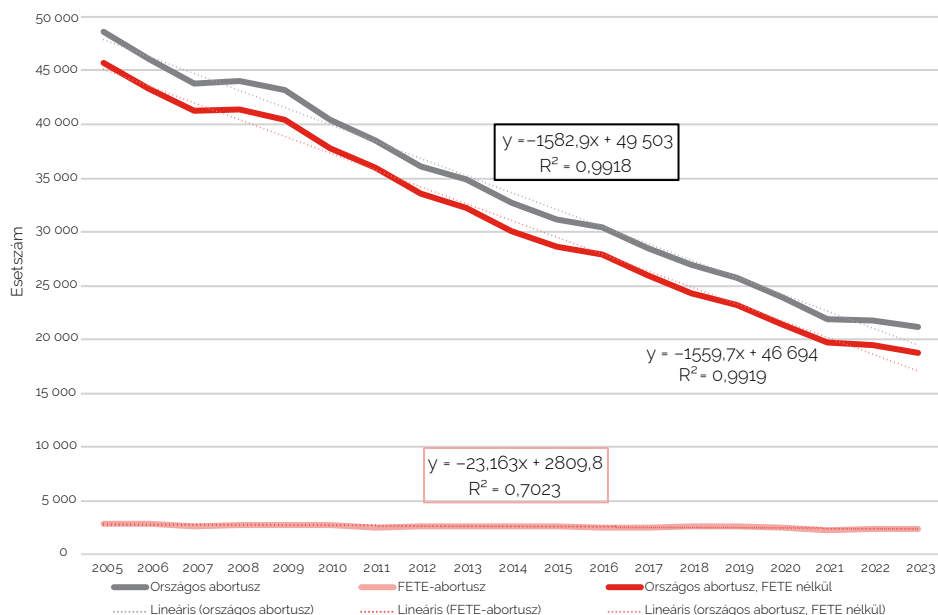
MŰVI TERHESSÉGMEGSZAKÍTÁSOK A FETE-TELEPÜLÉSEKEN

A FETE alapfeladata, hogy szembenézzon az érintett települések legsúlyosabb társadalmi problémáival is, így a demográfiai természetű kihívások áttekintése során szót kell ejtenünk a művi terhességmegszakítások gyakoriságáról is.

A KSH 2005 óta közli települési szinten is a művi terhességmegszakítások számát, az utolsó mért év 2023 volt, tehát tizenkilenc éves idősort tudunk vizsgálni (KSH Statinfo, Magzati veszteség). Magyarországon az abortuszok száma meredeken csökkent ebben az időszakban, a 2005. évi negyvennyolcezer esetről huszonegyezer környékére esett le a beavatkozások száma. A változás lineáris trendfüggvénnyel nagyon jól leírható, ahogy a 4. ábrán jelezzük is, a függvény magyarázóereje (R^2) megközelíti az 1-et. A csökkenés üteme az elmúlt három évben lassulni látszik, a 2021-es 21 900-as érték csak 21 100-ra csökkent 2023-ra, tehát valószínűsíthető, hogy – változatlan körülmények között – ez a lassuló trend érvényesül a következő években.

A FETE-településeken ugyanakkor nagyon lassan csökkenő trendet látunk ($R^2 = 0,70$), ami határozott irányt mutat ugyan, összességében mégis azt mondhatjuk, hogy nem történt lényegi változás az elmúlt két évtizedben (4. ábra). A korábbi 2700-2800 esetszám 2400 eset körül szóródott az elmúlt években, vagyis miközben országosan a művi terhességmegszakítások száma 56 százalékkal csökkent 2005 és 2023

4. ábra: Az abortuszok száma országosan és a FETE-településeken, 2005–2023
(a KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások)

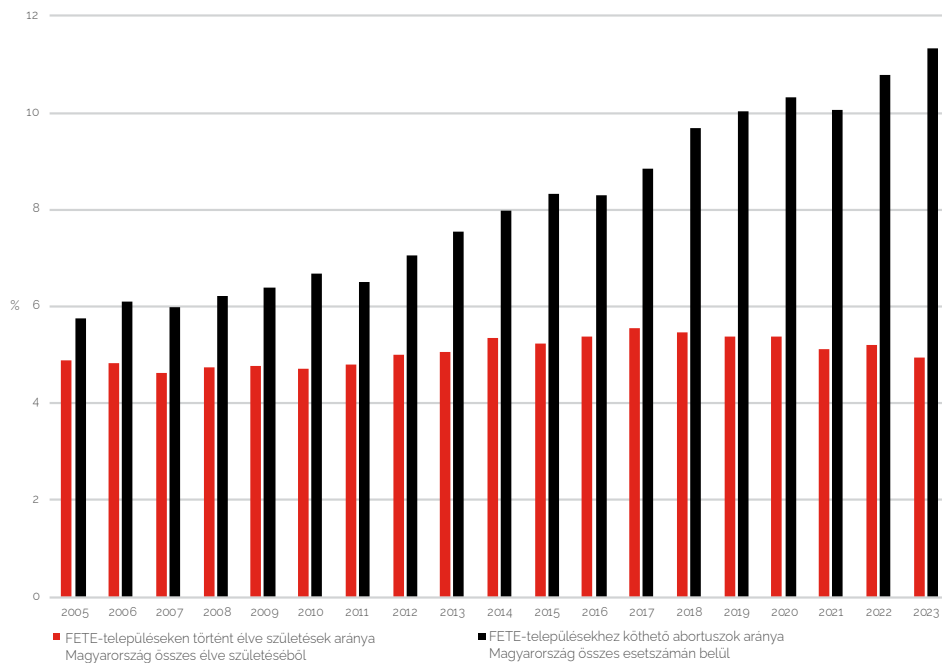

között, addig a FETE-településeken mindössze 15 százalékos a javulás. Ez azt is jelenti, hogy az e településeken élő lakosokhoz köthető terhességmegszakítások évről évre nagyobb arányt képviselnek az országosan elvégzett abortuszok között (5. ábra).

A művi terhességmegszakítások alig változó folyamatai a FETE-települések társadalmi helyzetének fontos mutatószámai. Míg országos átlagban jelentős javulás figyelhető meg, a háromszáz helyhatóság vonatkozásában az általános jövedelmi szegénység, az alacsonyabb iskolai végzettség továbbra is meghatározza a tudatos családtervezés lehetőségét.

A 6. ábrán egymás mellé helyeztük a 3. ábrán már bemutatott tisztított élveszületési arányszámot és a szülőképes korú nőkre jutó abortuszok számát. Tehát az ábrán minden településhez két érték tartozik: a fekete pontsor eloszlása mutatja a szülőképes korban lévő nőkre jutó élve születések arányát (tisztított élveszületési arányszám), a világosabb pedig ugyanazon településnél a szülőképes korú nőkre jutó abortuszok arányát. Az ábra bal oldalán kiemeltük a legnagyobb termékenységi arányszámokat mutató településeket: ezek ugyanazok az adatok, amelyeket a 3. ábrán már bemutattunk; mint láttuk, a FETE átlaga a tisztított élveszületési arányszám tekintetében 63,2 ezrelék. Ugyanebben az időszakban, tehát 2014 és 2023 között átlagosan 32,8 művi terhességmegszakítás jutott ezer szülőképes korban lévő nőre a háromszáz érintett településen, tehát azt lehet mondani, hogy három terhességből átlagosan kettő végződött szüléssel, egy pedig abortusszal.

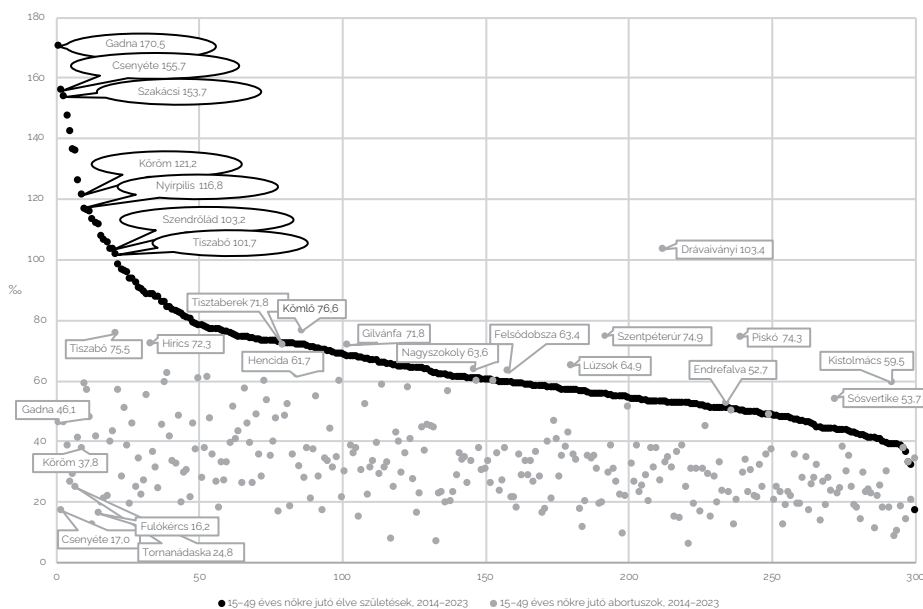
5. ábra: A FETE-települések részesedése az ország élveszületési és terhességmegszakítási esetszámaiból, 2005–2023 (%) (a KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások)

Az országos átlaghoz képest ezek magasabb arányok: mint láttuk, a teljes élveszületési arányszám országosan 39,5 ezrelék, míg az ezer szülőképes korban lévő nőre jutó művi terhességmegszakítások aránya 11,6 ezrelék. Ez azt is jelenti, hogy a FETE-településeken ezer nőre átlagosan kilencvenhat várandósság jutott, míg országosan ez az arány mindössze 51 ezrelék, vagyis a FETE-ben e körben közel kétszer olyan gyakori a 15–49 éves nőkre jutó várandósságok aránya, mint országosan. Míg országosan a várandósságok mintegy 80 százaléka végződik szüléssel, addig a FETE-településeken ez csak a várandósságok kétharmadára igaz. A társadalmi integrációt célzó programoknak biztosan szembe kell nézniük azzal a sajátos helyzettel, hogy a családtervezés és a várandósságok kimenete terén e települések jelentősen eltérő mintázatot mutatnak, mint az országos átlag.

A művi terhességmegszakításokkal kapcsolatban hosszú távon fennálló tény, hogy a társadalmi státuszt meghatározó legmagasabb iskolai végzettség közvetlenül hat a tudatos családtervezésre és az alkalmazott születésszabályozásra. Az alacsony iskolai végzettségűek jellemzően kevésbé tudatosak a családtervezésben, és ez mérhető volt az előző évtized trendjeiben. Az alacsony iskolai végzettségűek aránya folyamatosan növekedett az összes terhességmegszakítás számát tekintve (KSH Terhességmegszakítások, 2017; Statisztikai Tükör, 2012).

6. ábra: Az ezer szülőképes korú (15–49 éves) nőre jutó élve születések és terhességmegszakítások átlagos száma a FETE-településeken, 2014–2023
(a KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások)

Ugyanakkor a háromszáz település a művi terhességmegszakításokat tekintve sem egységes, az általános megállapítások nem feltétlenül vonatkoztathatók egy-egy konkrét településre. A magasabb termékenyséű helységek közül az abortuszok aránya Tiszabó esetén van a legközelebb az élve születések arányához, itt a várandósságoknak alig több mint a fele végződik szüléssel (6. ábra). Ugyanakkor a többi magas termékenyséű település esetében (Gadna, Csenyéte, Szakácsi stb.) arányaiban kevesebb az abortusz, bár sokuknál még így is a FETE-átlag feletti, tehát sok várandósság van, sok gyermek meg is születik, de az abortuszok aránya is relatíve magas. A kivételek közül Csenyétét emelhetjük ki leginkább: itt igen magas termékenységi arányszám mellett az abortuszok gyakorisága a háromszáz település átlagának felét sem éri el – Csenyéte ez utóbbi téren sokkal közelebb van az országos átlaghoz.

Amely települések esetén a világosabb pont a fekete vonal fölött található a 6. ábrán, ott az abortuszok gyakorisága meghaladta a születéseket, vagyis az elmúlt évtizedben azoknál a várandósságoknál, amelyeknél az anya dönthetett a magzat megtartása vagy a terhesség megszakítása között, több esetben választották a nők az abortuszt. A legsúlyosabb eset Drávaiványi, itt három terhességből kettő végződött abortusszal. Az ezer főnél népesebb települések közül Kömlő van e téren a legnehezebb helyzetben, itt 625 születés mellett 705 abortuszt jegyeztek fel az elmúlt tíz évben. Rajtuk kívül még tizenegy

település mutatja azt az állapotot, hogy több volt a terhességmegszakítás, mint a gyermekvállalás; ezek zömmel nagyon kis népességű települések, minden második az Ormánságban található.

Mindezek összetettebb magyarázata további elemzéseket igényelne, de a FETE egészségének vonatkozásában a fenti adatok határozott összefüggésben vannak a szülőképes korú nők hazai átlagnál alacsonyabb átlagos iskolai végzettségével. A meg nem született gyermekek magas száma, a művi terhességmegszakítások látszólag töretlen gyakorlata, elsősorban a fentebb vázolt trendek miatt, hosszabb távon jelent majd igazán szembetűnő demográfiai kihívást.

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a FETE-programba bevont háromszáz hazai település népességszámot befolyásoló alapvető folyamatait. A természetes népességváltozás, a születésszámok és a termékenység témakörét az elmúlt bő egy évtized adataira fókuszálva tárgyaltuk. Megállapítottuk, hogy bár ez a sajátos településátlomány helyi társadalmi adottságai miatt sokféle eltérő demográfiai mintázatot mutat, alapvető trendjeit tekintve szinte teljesen leképezi Magyarország folyamatait, sőt részben az európai folyamatokat.

Ebből kifolyólag a FETE-településeken egészében a népességfogyás a meghatározó irány, amelyet esetenként csökkenő és prognosztizálhatóan visszaeső születésszámok, valamint az elvándorlás határoz meg. Ugyanakkor a hazai átlagtól eltérően a szakpolitikai értelemben lehatárolt háromszáz település az elmúlt évtizedek folyamatai miatt magas termékenységi mutatóval rendelkezik, ami továbbra is meghatározza e helységek általános demográfiai képét. Ez a tény tette indokolttá a FETE-program elindítását, mert a demográfiai folyamatok miatt a leszakadás társadalmi tünetei koncentráltan alakultak ki. Végezetül egy jelentős különbségre is kitértünk. Az országosan kedvező folyamatok ellenére a művi terhességmegszakítások abszolút és relatív értéken is magas száma a FETE-településeken általában továbbra is alapvetően meghatározza a születéseket, ami leképezi a helyi társadalmak szociokulturális állapotát.

Az országos folyamatokkal összhangban a FETE-települések vonatkozásában is fokozatosan csökkenő születésszámot prognosztizáltunk az évtized végére. Mint az adatokból láttuk, az elmúlt két évtized folyamataiban az egyes családpolitikai intézkedések a FETE-települések helyi társadalmára, így a születésszámra is hatással voltak. A következő években érdemes és szükséges megvizsgálni, hogy a tanulmány elkészítésének idején, 2025 nyarán bejelentett új családpolitikai intézkedések (az adókedvezmények jelentős kiterjesztése, az Otthon Start Program, a falusi CSOK kibővítése stb.) mennyiben módosítják az előrejelzéseket.

Összességében fenti rövid demográfiai áttekintésünk rávilágított a FETE-program célzásának társadalmi alapjaira. Az egyedi folyamatok és trendek, a kiemelkedő településeken jellemző sajátos pályák mind olyan jelenségeket mutatnak, amelyeket a jövőbeni szakpolitikai beavatkozásoknak szükséges fókuszban tartaniuk.

Ábrajegyzék

1. táblázat: A FETE-települések népessége kategóriák szerint. Saját szerkesztés.
2. táblázat: A FETE-települések születésszámainak előrebecslése 4 százalékos csökkenési ütem esetén 2030-ig (fő). Saját számítások.
1. ábra: A FETE-települések eloszlása a természetes szaporodás/fogyás lakosságszámhoz viszonyított arányában, 2014–2023 átlagában. A KSH Statinfo adatai alapján, saját szerkesztés.
2. ábra: Születésszámok és változási intenzitás a FETE-program településein, 2000–2023. A KSH Statinfo adatai alapján, saját számítás.
3. ábra: A tisztított élveszületési arányszám 2014 és 2023 közötti átlagos értéke a FETE-településeken. A KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások.
4. ábra: Az abortuszok száma országosan és a FETE-településeken, 2005–2023. A KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások.
5. ábra: A FETE-települések részesedése az ország élveszületési és terhességmegszakítási esetszámaiból, 2005–2023 (%). A KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások.
6. ábra: Az ezer szülőképes korú (15–49 éves) nőre jutó élve születések és terhességmegszakítások átlagos száma a FETE-településeken, 2014–2023. A KSH Statinfo adatai alapján, saját számítások.

Felhasznált irodalom

- BARZÓ TÍMEA (2023): A demográfiai kihívásokra adott családpolitikai válasz hazánkban, *Miskolci Jogi Szemle*, 18 (2), 23–41. DOI: <https://doi.org/10.32980/MJSz.2023.2.23>
- BÖRDŐS KATALIN – SZABÓ-MORVAI ÁGNES (2021): A 2000–2015 közötti családpolitikai intézkedések hatása a születésszámra Magyarországon, *Demográfia*, 64 (2–3), 137–170. DOI: <https://doi.org/10.21543/DEM.64.2–3.2>
- EUROSTAT (2023): *Demography of Europe. Interactive publications*, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/demography-2023#rural-urban-regions> (letöltve: 2025. 07. 17.).
- KABAI GERGELY – NÉMETH NÁNDOR – TELLER NÓRA (2025): Az európai fejlesztéspolitikai források felhasználásának hatásai a területi hátrányokra és a társadalmi kohézióra Magyarországon, in TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – GÁBOS ANDRÁS – MEDGYESI MÁRTON (szerk.): *Társadalmi Riport 2024*, Budapest, TÁRKI, 95–110. DOI: <https://doi.org/10.61501/TRIP.2024.4>
- KSH STATINFO: Tájékoztatósi adatbázis – szakstatisztikák témák szerint, Központi Statisztikai Hivatal adatbázisa, statinfo.ksh.hu (letöltve: 2025. 05. 15.).

- KSH TERHESSÉGMESZAKÍTÁSOK (2017): Terhességmetszakítások, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/terhessegmetsz16.pdf> (letöltve: 2025. 07. 17.).
- LENTNER CSABA – NOVOSZÁTH PÉTER – SÁGI JUDIT (2017): A magyar családpolitika és a születésszám alakulásának egyes kiemelt területei demográfiai, szociológiai és állampénzügyi vetületben, nemzetközi kitekintéssel, *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 5 (4), 106–133, https://epa.oszk.hu/04200/04294/00020/pdf/EPA04294_pro_publico_bono_2017_4_106-133.pdf (letöltve: 2025. 08. 21.).
- MICHALSKI, MICHAŁ A. (2024): Macroeconomic impacts of demographic change, in BARZÓ TÍMEA (szerk.): *Demographic Challenges in Central Europe. Legal and Family Policy Response*, Miskolc–Budapest, Central European Academic Publishing, 83–102. DOI: https://doi.org/10.54237/profnet.2024.tbdecce_3
- MURINKÓ LÍVIA – SPÉDER ZSOLT (2024): Házasság, élettársi kapcsolat, in MONOSTORI JUDIT – ŐRI PÉTER (szerk.): *Demográfiai portré 2024 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, Budapest, KSH NKI, 9–23.
- NÉMETH NÁNDOR (2023): A Felzárkózó Települések program cél- és keretrendszere, *Kapocs*, 6 (1), 17–26. DOI: <https://doi.org/10.63582/KAPOCS.2023.1.2>
- SPÉDER ZSOLT (2024): Gyermekvállalás, in MONOSTORI JUDIT – ŐRI PÉTER (szerk.): *Demográfiai portré 2024 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, Budapest, KSH NKI, 39–56.
- SPÉDER ZSOLT – BÁLINT LAJOS – HORVÁTH VERONIKA – KAPITÁNY BALÁZS – OBÁDOVICS CSILLA (2023): Hazai népesedési folyamatok az elmúlt évtizedben, *Scientia et Securitas*, 3 (4), 308–322. DOI: <https://doi.org/10.1556/112.2023.00146>
- STATISZTIKAI TÜKÖR (2009): A kelet-közép-európai országos népesedési jellemzői, *Statisztikai Tükör*, 3 (43), Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- STATISZTIKAI TÜKÖR (2012): A terhességmetszakítások demográfiai jellemzői, *Statisztikai Tükör*, 6 (110), Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- STONE, LYMAN (2024): *More Money, More Babies: What's the Relationship Between Income & Fertility? Research Brief*, Charlottesville, VA, Institute for Family Studies, <https://ifstudies.org/blog/more-money-more-babies-whats-the-relationship-between-income-fertility> (letöltve: 2025. 07. 17.).
- TAGAI GERGELY – LENNERT JÓZSEF (2024): A magyarországi demográfiai válság nyomában – A népességfogyás aktuális kérdései szélesebb kitekintésben, in KOÓS BÁLINT (szerk.): *Területi folyamatok Magyarországon 2021–2023*, Budapest, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 12–37.
- TÓTH G. CSABA (2025): A népességváltozás mozgatórugói a visegrádi országokban 1990 és 2020 között, in TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – GÁBOS ANDRÁS – MEDGYESI MÁRTON (szerk.): *Társadalmi Riport 2024*, Budapest, TÁRKI, 283–299. DOI: <https://doi.org/10.61501/TRIP.2024.13>

Demographic Challenges of the Emerging Settlements Programme

ABSTRACT

The aim of the study is to present the basic demographic processes of the 300 settlements belonging to the Emerging Settlements programme. The study focuses primarily on issues related to childbearing: we examine the development of birth rates over time, we provide an estimate of expected birth rates in the near future, and briefly address the issue of induced abortions. The results show that settlements within the Emerging Settlements programme have, on average, a higher fertility rate than the national average, as well as a higher incidence of induced abortions. At the same time, significant inequalities can be observed among the 300 settlements, and the programme is far from representing a homogeneous group of settlements from a demographic point of view. The birth rate trends in these settlements have for years followed the national pattern; thus, in the case of the Emerging Settlements programme as well, a decline in birth rates is expected in the coming years.

KEYWORDS: Emerging Settlements, birth number, fertility rate, reproduction rate

NÉMETH NÁNDOR | Terület- és településfejlesztő geográfus (ELTE TTK, 2000). Doktori fokozatát az ELTE földrajzi doktori iskolájában szerezte, regionális tudományi szakterületen, Nemes Nagy József professzor tanszékén. Témája Magyarország területi egyenlőtlenségeinek, a térszerkezet átalakulásának vizsgálata.

KABAI GERGELY | Szakpolitikai elemző, társadalomkutató, politikatudományi doktori fokozat (PTE BTK, 2017). 2017 óta a Magyar Máltai Szeretetszolgálat munkatársa. Elemzőként, kutatóként a területi folyamatokkal, a felzárkóztatáspolitikai kérdéseivel, a helyi gazdaságfejlesztés témáival foglalkozik.

MASZLAG FANNI

Szolidaritás és túlélés a periférián

Megélhetési stratégiák roma közösségekben

TANULMÁNY

DOI: 10.56699/MT.2025.3.3

ABSZTRAKT

A gazdasági sokkok – mint a Covid-19-világjárvány vagy az infláció – aránytalanul sújtják a társadalom perifériáján élőket, különösen a hátrányos helyzetű roma közösségeket, amelyek strukturális hátrányokkal, munkaerőpiaci kiszorítottsággal és alacsony erőforrás-hozzáféréssel küzdenek. A tanulmány két északkelet-magyarországi roma közösség példáján keresztül vizsgálja, milyen megküzdési stratégiákkal válaszolnak az emberek a gazdasági bizonytalanságra és a társadalmi dezintegrációra. A kvalitatív interjúkon alapuló kutatás kiemeli az informális gazdaság, a tradicionális szolidaritás és az egyéni alkalmazkodás szerepét. Az eredmények szerint a formális munka egyre kevésbé érhető el, a túlélést a közösségi támogatásra és rugalmasságra épülő stratégiák biztosítják. A tradicionális roma szolidaritás újraéledése fontos védőháló lehet a társadalmi leszakadás ellen.

KULCSSZAVAK: roma közösség, gazdasági válság, informális gazdaság, szolidaritás, megélhetési stratégia

A gazdasági és társadalmi válságok nemcsak strukturális problémákat eredményeznek, hanem jelentős mértékben átalakítják a közösségek mindennapi működését is. Ez különösen igaz a társadalom peremére szorult, hátrányos helyzetű etnikai kisebbségekre, amelyek fokozottan ki vannak téve a gazdasági bizonytalanság negatív hatásainak (Ferge, 2008; Kóczé, 2010).

A gazdasági válságok közvetlen és azonnali hatást gyakorolnak a vidéki roma közösségek életére. A növekvő munkanélküliség, a megélhetési nehézségek és az ezekből fakadó anyagi bizonytalanság nyomást helyez a közösségi struktúrákra, amelyek gyakran nem rendelkeznek a válságkezeléshez szükséges erőforrásokkal és kapacitásokkal

(Maszlag, 2021). A gazdasági instabilitás és a társadalmi tőke eróziója tovább súlyosbítja a helyzetet. A hagyományos értékrendek felbomlása, a bizalom visszaesése és a szociális kapcsolatok gyengülése nemcsak a közösségi kohéziót rontja, hanem a válságkezelő képességeket is korlátozza. Az egyéni és közösségi túlélési lehetőségek szűkülése miatt a kiálalás folyamata jelentős nehézségekbe ütközik, tekintettel a korlátozott erőforrásokra és támogató hálózatokra (Albert–Dávid, 2006).

Ezért a gazdasági válságok hatásai túlmutatnak a pusztán gazdasági dimenzión, mélyreható szociális és kulturális következményekkel is járnak, melyek hosszú távon átalakíthatják a közösségek és az egyének életfeltételeit. E kihívások megértése és kezelése alapvető jelentőségű a társadalmi stabilitás és a közösségi jólét fenntartása érdekében.

Jelen tanulmányban két kelet-magyarországi roma közösség élethelyzetét vizsgálom a Covid–19-világjárvány és az azt követő inflációs válság időszakában. A kutatás célja annak feltárása, hogy e közösségek milyen megküzdési stratégiákat alkalmaznak, hogyan alakítják megélhetésüket, milyen szerepet tölt be az informális gazdaság, valamint miként aktivizálódnak a szolidaritási hálózatok. A kutatás kvalitatív interjúkra épül, amelyek fókuszában a munkaerőpiaci lehetőségek, az állami ellátórendszer szerepe, továbbá a hagyományos roma túlélési technikák adaptációja áll. A tanulmány további célja a társadalmi egyenlőtlenségek és a helyi válaszreakciók mélyebb feltérképezése, különös tekintettel a társadalmi szolidaritás adaptív mechanizmusaira.

A tanulmány első részében röviden ismertetem az integráció és a dezintegráció fogalmát. Ezek elméleti keretei lehetővé teszik a gazdasági válságok társadalmi következményeinek mélyebb megértését, különösen a strukturálisan hátrányos helyzetű csoportok, például a roma közösségek esetében. Ez a megközelítés nemcsak az anyagi javakhoz való hozzáférés szintjét vizsgálja, hanem azt is, hogy e csoportok milyen mértékben képesek bekapcsolódni a társadalmi intézményekbe, illetve milyen mértékben szorulnak ki onnan. A dezintegráció fogalma pedig segít megragadni a társadalmi részvétel csökkenését, a közösségektől való elidegenedést és az újratermelődő egyenlőtlenségeket, amelyeket a válságok tovább mélyíthetnek.

Ezt követően kitérek a társadalmi kirekesztés, a területi egyenlőtlenségek és a válságok hatásainak rövid ismertetésére, ugyanis csak akkor érthető meg mélységében a cigányság túlélésének stratégiája, ha világosan látszik, milyen struktúrák és folyamatok állnak a háttérben. Az elméleti rész bemutatja, hogy

- milyen rendszerszintű egyenlőtlenségek hatnak Magyarországon;
- hogyan kapcsolódik össze a térbeli és a társadalmi kirekesztés;
- és miért különösen sérülékenyek bizonyos régiók.

A tanulmány második felében a kutatás módszertanát és a településeket mutatom be röviden. Végül összegzem a félig strukturált interjúkból kapott válaszokat, és szintetizálom őket az elméletben megfogalmazott állításokkal.

INTEGRÁCIÓ, DEZINTEGRÁCIÓ

A társadalmi integráció kérdésköre a klasszikus szociológia egyik alapvető témája, amely különösen az iparosodással vált égetően fontossá. A tradicionális közösségi hálózatok meggyengülése már ekkor elkezdődött, és a modernizáció előrehaladtával ez a folyamat sok országban csak tovább gyorsult (Polányi, 2004). Ez mára abban nyilvánul meg, hogy egyre gyakoribbá váltak a rendszerszintű működési zavarok: a munkahelyhiány, az egészségügyi ellátás nehézségei, a közlekedés akadozása vagy az oktatási rendszer elégtelenségei mind a társadalmi funkciók megbomlására utalnak (Gárdos et al., 2024).

Émile Durkheim (1982) szerint az anómia – vagyis a társadalmi normák gyengülése – közvetlenül vezet társadalmi zavarokhoz. Más kutatók, mint Robert K. Merton, Ferge Zsuzsa, Graham Room vagy Köllő János és Reizer Balázs is úgy vélik, hogy a társadalmi dezintegráció (például a kirekesztés, a függőségek vagy az erőszak) mély strukturális egyenlőtlenségeket tükröz (Merton, 1968; Ferge, 2000; Room, 2005; Köllő–Reizer, 2021).

Niklas Luhmann rendszerszemlélete szerint ugyan a társadalmi alrendszerek – például a piac, a jog vagy a kommunikáció – képesek mechanikus módon fenntartani az összekapcsoltságot, ez mégsem elegendő a valódi társadalmi kohézióhoz (Luhmann,

2009). Jürgen Habermas (2011) éppen ezért hangsúlyozza, hogy a rendszerintegráció önmagában nem elég, az emberek közötti kapcsolatok, a közös értékek és a csoportidentitások nélkülözhetetlenek a normatív integrációhoz.

Egyes szerzők, mint Herbert J. Gans (1988) és Kovách Imre (2017), arra hívják fel a figyelmet, hogy teljesen integrált társadalom nem létezik – inkább különböző fokozatokban beszélhetünk társadalmi integrációról. A dezintegrációs folyamat előrehaladtával gyengülnek az intézmények, a normák és a társadalmi bizalom. Michel Foucault

(2000) úgy fogalmaz: amikor a normák elvesztik hitelességüket, az bizonytalanságot és kiszámíthatatlanságot szül, amely aláássa a mindennapi élet stabilitását.

Ennek ellenére Gans arra is emlékeztet, hogy a társadalmak nem omlanak össze automatikusan. A közösségek – még súlyos válsághelyzetekben is – képesek alternatív megoldások kidolgozására, helyettesítő mechanizmusok kialakítására (Kovách, 2017).

A roma közösségek helyzete különösen érzékeny indikátora a dezintegrációs folyamatoknak. Esetükben a strukturális hátrányok – a munkaerőpiacról való kizártság, a lakhatási nehézségek vagy az oktatási szegregáció – olyan informális túlélési stratégiákhoz vezetnek, amelyek egyszerre tükrözik kreativitásukat és kiszolgáltatottságukat (Virág–Váradi, 2018; Kállai, 2015). E közösségek gyakran egyre gyengülő kapcsolati hálókvalitással és csökkenő társadalmi bizalommal néznek szembe, ami megnehezíti számukra a válságból való kilábalást (Maszlag et al., 2023).

A gazdasági válságok nem csupán gazdasági természetűek: mély kulturális és társadalmi töréspontokat is felerősítenek, amelyek hosszú távon befolyásolják a közösségek jövőjét, lehetőségeit és önszervező képességét.

A gazdasági válságok így nem csupán gazdasági természetűek: mély kulturális és társadalmi töréspontokat is felerősítenek. Ezek a folyamatok hosszú távon befolyásolják a közösségek jövőjét, lehetőségeit és önszervező képességét (Maslag, 2021). A társadalmi integráció megerősítése éppen ezért nemcsak intézményi, hanem közösségi szinten is elengedhetetlen.

FOGLALKOZTATÁSI SZERKEZETVÁLTÁS ÉS A MUNKA TÁRSADALMI JELENTÉSÉNEK VÁLTOZÁSA

Az elmúlt évtizedekben a munkaerőpiac jelentősen átalakult. Míg korábban az ipari társadalmakra a nagyvállalati, hosszú távú foglalkoztatás volt jellemző, ma a rugalmasabb, változatosabb munkavégzési formák terjedtek el (Csapó et al., 2020). A foglalkoztatás egyre inkább a szolgáltatási szektorhoz és az önfoglalkoztatáshoz kötődik. A munkavállalók gyakran váltanak munkahelyet, pályát vagy akár országot is, miközben a munkaidő és a bérezés formái is sokfélévé váltak (Elek et al., 2009).

Ezzel párhuzamosan megjelentek az atipikus és bizonytalan foglalkoztatási formák. Az alacsony bérezés, a kiszámíthatatlan munkakörülmények és a jogi védelem hiánya különösen a marginális munkavállalókat érintik. A feketemunka és a szürkefoglalkoztatás terjedése tovább növeli a bizonytalanságot, miközben a szociális biztonsági rendszerek gyakran nem tudják követni ezeket a változásokat (Finna–Forgács, 2010; Csoba, 2001).

A munkanélküliség társadalmi megítélése gyakran negatív előítéletekkel terhelt. Azokat, akik nem dolgoznak, sokszor erkölcsi hibákkal vádolják, holott az önkéntes munkanélküliség aránya alacsony (Gyulavári, 2023). Az ilyen megbélyegzés hozzájárul a kirekesztéshez és az elidegenedéshez. Karl Marx (1955) szerint a munka az önmegvalósítás lehetősége is, azonban a modern ipari munkák sok esetben éppen ennek ellenkezőjét példázák: a monotóniát és a kiüresedést.

A politikai nézetek eltérően viszonyulnak a munkanélküliség kérdéséhez. Míg a liberális és konzervatív megközelítések gyakran morális felelősségként tekintenek a munkavállalásra, a szociáldemokrata álláspont inkább a strukturális tényezőket – például a munkahelyek hiányát és a jövedelmi egyenlőtlenségeket – hangsúlyozza.

A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSE

A társadalmi egyenlőtlenségek többek között gazdasági, oktatási, egészségügyi és területi tényezőkből állnak. Ezen belül különös jelentősége van azoknak az egyenlőtlenségeknek, amelyek közvetlenül befolyásolják az emberek fizikai és társadalmi életesélyeit. Jelen fejezet a társadalmi és területi hierarchia által formált egyenlőtlenségek egyik releváns aspektusát, a térbeli kirekesztés mechanizmusait vizsgálja.

A magyarországi szociológiai kutatások az elmúlt évtizedekben kiemelt figyelmet szenteltek a társadalmi-gazdasági hátrányok területi dimenzióinak. Számos tanulmány (Gábos et al., 2021; Jelinek–Virág, 2020; Huszár–Záhonyi, 2018; Ferge, 2008; Jász, 2004) rámutat, hogy hazánkban a területi tényezők az egyéni életlehetőségek és a társadalmi

mobilitás szempontjából lényegesen nagyobb hatást gyakorolnak, mint más európai uniós országokban. Egyes régiók strukturális adottságai – például a gazdasági elmaradottság, az infrastrukturális hiányosságok, valamint a kulturális és etnikai különbségek – önmagukban is elősegítik a hátrányos helyzetek újratermelődését (Kelemen et al., 2023).

A társadalmi kirekesztés különösen erőteljesen érinti azokat a területeket, ahol a munkanélküliség tartósan magas, a közszolgáltatások elérhetősége korlátozott, és a helyi közösségek társadalmi tőkéje gyenge. R. Fedor Anita és Lácza Magdolna (2021) hangsúlyozzák, hogy Magyarországon az egyéni életpályákra gyakorolt területi hatás jelentősebb, mint Nyugat-Európában, egyrészt a családi háttér determináló ereje miatt (Szabó et al., 2023), másrészt az országon belüli rendkívül erős regionális különbségek következtében.

A területi hátrányok mellett a kollektív kirekesztés másik jelentős tényezője az etnikai hovatartozás. Egyes földrajzi régiókban – például az észak-magyarországi Cserhátban és a dél-dunántúli Ormánságban – a társadalmi kirekesztésnek nemcsak gazdasági, hanem etnikai dimenziója is van. Az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés e térségekben gyakran együtt jár a területi elszigeteltséggel, az alacsony iskolázottsággal és a munkanélküliséggel (Ladányi, 2005; Feischmidt, 2013; Kotics, 2020).

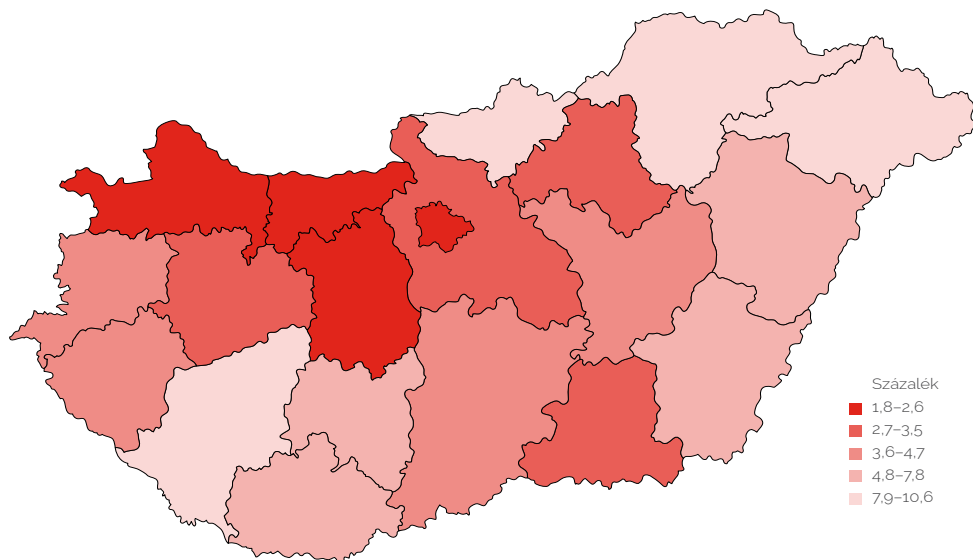
A határ menti területek – különösen Kelet-Magyarország határvidéki régiói – szintén kiemelten érintettek. Ezeken a területeken a gazdasági hanyatlás, a demográfiai apály és a közszolgáltatások visszaszorulása együttesen járulnak hozzá a kirekesztettség állandósulásához (Maszlag, 2021; Koós, 2023).

A rendszerváltás óta a földrajzi elhelyezkedés egyre meghatározóbbá vált az egyének munkaerőpiaci esélyeinek alakulásában. A településtípusok – város, község, falu, külterület – szerinti különbségek már a korábbi időszakokban is jelen voltak, azonban mára éles törésvonalak alakultak ki az életkörülmények és a foglalkoztatási lehetőségek között (Jász et al., 2018). Például 2023-ban Észak- és Északkelet-Magyarországon (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye) a foglalkoztatottsági ráta stagnált, míg a munkanélküliségi ráta romlott – mindkét mutató jelentősen elmaradt az országos átlagtól (KSH, 2023).

A „nyugat-keleti lejtő” jelensége – vagyis a keleti országrész tartósan kedvezőtlen foglalkoztatási mutatói – az elmúlt évtizedek során tovább erősödött. A munkaerőpiaci lehetőségek szűkösége, az ipari és vállalkozási kapacitások hiánya, valamint az infrastrukturális lemaradás említethető a főbb okok között (KSH, 2023).

Bár országos szinten a regisztrált munkanélküliek száma az 1990-es évekhez képest csökkent, a kistérségi és települési szintű különbségek nemhogy mérséklődtek volna, inkább fokozódtak. A fejlettebb régiókban (például Közép- és Nyugat-Magyarországon) a munkanélküliség jelentősen visszaesett, míg a korábban is hátrányos helyzetű térségekben a változás csekély vagy elhanyagolható mértékű volt (Kolosi et al., 2006; KSH, 2022).

1. ábra: A munkanélküliségi ráta Magyarországon, 2023. IV. negyedév

A munkaerő-felmérés 15–64 éves népességre vonatkozó adatai alapján.

Forrás: KSH, 2023

A Covid–19-világjárvány, majd az energiaválság tovább mélyítette a már meglévő társadalmi és területi törésvonalakat. A járvány leginkább azokat a munkavállalókat sújtotta, akiknek alacsony iskolai végzettségük van, illetve olyan ágazatokban dolgoztak, amelyek nem tették lehetővé a távmunkát – így például a vendéglátásban, a turizmusban és a kiskereskedelemben (Köllő–Reizer, 2021). E rétegek kiszolgáltatottságát fokozta, hogy munkaviszonyuk gyakran informális vagy atipikus volt.

A vállalatoknak az energiaválság következtében született költségcsökkentési intézkedései elsősorban szintén az alacsonyan képzett munkavállalókat érintették. Az energiaárak növekedése különösen sújtotta az energiaintenzív ágazatokat, így a gyártást, az építőipart és a mezőgazdaságot – utóbbi ráadásul strukturálisan is a leszakadó térségek egyik fő foglalkoztatója (Coch et al., 2023).

Az Északkelet-Magyarországon élő ingázó munkavállalók, akik távoli munkahelyeik elvesztése után helyben próbáltak elhelyezkedni, tovább terhelték az amúgy is alacsony foglalkoztatottságú régiók munkaerőpiacát. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági ágazat válsága – amelyet többek között az infláció, az inputanyag- és munkabéreköltségek emelkedése, a felvásárlási árak csökkenése és az orosz–ukrán háború miatt bekövetkezett exportpiaci veszteségek súlyosbítottak – tovább mélyítette a problémákat (Vértesy, 2023; Bazsik et al., 2022).

A ROMÁK FOGLALKOZTATÁSI ÉS MEGÉLHETÉSI TÖRTÉNETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Mielőtt bemutatnám a jelenleg használt megélhetési stratégiákat az általam vizsgált két település roma közösségében, fontos röviden kitérnünk a cigányság foglalkoztatási és megélhetési történetére, hogy jobban megértsük jelenlegi helyzetüket.

A roma közösségek hosszú története során gazdasági tevékenységük szervesen kapcsolódott a helyi társadalmak mindennapjaihoz. Noha teljes társadalmi integrációjuk gyakran akadályokba ütközött, a falusi közösségekben a mindennapi gazdasági működéshez nélkülözhetetlen mesterségeket gyakoroltak – többek között vándorkereskedőként, kézművesként, zenészként vagy kovácsként –, amelyek révén a lokális gazdasági struktúrák meghatározó szereplőivé váltak (Pomogyi, 1995).

A 18. századtól a romák beilleszkedési lehetőségei fokozatosan javultak. A dualizmus kora (1867–1918) gazdasági növekedést hozott, amely a romák számára is kedvezőbb munkaerőpiaci pozíciókat teremtett. Az ipar fejlődésével egyre többen helyezkedtek el a fém- és építőiparban, és bár a társadalmi különbségek megmaradtak, munkájuk stabilabb megélhetést biztosított (Dupcsik, 2009). Az 1867 és 1900 közötti időszakban az ország nemzeti jövedelme megkétszereződött, és ebből a cigányság is részesült (Kozma et al., 2004).

A 20. század első felében a gazdasági és politikai válságok fokozatosan ellehetetlenítették a korábban jellemző megélhetési formákat. A világválság, a munkalehetőségek szűkülése és a bevándorló cigány csoportok megjelenése átrendezte a foglalkoztatási szerkezetet: a korábbi ipari tevékenységeket sok helyen mezőgazdasági alkalmi munkák váltották fel (Pomogyi, 1995; Mezey, é. n.).

A második világháború után kettős tendencia figyelhető meg: miközben a romák életfeltételei sok szempontból romlottak, a többségi társadalom integrációs törekvései a romákkal kapcsolatban erősödtek. E törekvésekre a különböző cigány csoportok eltérően reagáltak. Például az oláh-cigányok megőrizték mobil, patriarchális életformájukat, majd a rendszerváltás után ezt új gazdasági stratégiák – például a használtcikk-kereskedelem és a nemzetközi kapcsolati hálójuk – révén adaptálták az új viszonyokhoz (Kállai, 2015).

A szocialista időszak végére a romák foglalkoztatási aránya jelentősen csökkent. A nyolcvanas évek közepére a roma foglalkoztatási ráta 62,9 százalékra esett vissza, szemben az országos 82 százalékkal. A rendszerváltás idején a szocialista ipar – különösen a bányászat, a kohászat és az építőipar – összeomlásával a romák voltak az elsők, akik elvesztették a munkájukat. A szocialista időszakban a kevésbé képzett munkavállalók is el tudtak helyezkedni, ám az új gazdasági rendszer már magasabb képzettséget, nyelvismeretet és technológiai tudást igényelt (Kemény, 2004; Kertesi–Kézdi, 2005, 2010).

A globalizált munkaerőpiacon a romák alkalmazkodási lehetőségei korlátozottak maradtak. Az alacsony iskolai végzettség, a strukturális diszkrimináció és a lakóhelyi

szegregáció súlyos akadályokat jelentett a munka világához való hozzáférésben. Az informatikai tudás, az idegennyelv-ismeret és a piaci alapismeretek hiánya tovább mélyítette a társadalmi távolságot (Rixer, 2013; Fleck–Messing, 2010).

2014-től a gazdasági konjunktúra enyhe javulást hozott a roma foglalkoztatásban, de a Covid-19-járvány és az azt követő gazdasági válság megakasztotta ezt a folyamatot. A 2021-es adatok szerint a roma foglalkoztatási ráta még mindig jelentősen elmaradt a többségi társadalométól: a különbség mintegy 28 százalékpont volt, a munkanélküliségi ráta pedig megközelítette a 20 százalékot (KSH, 2022).

A TELEPÜLÉSEK ÉS A KUTATÁSI MÓDSZERTAN BEMUTATÁSA

A tanulmány célja, hogy feltárja, milyen megélhetési stratégiákat alkalmaznak az észak-kelet-magyarországi roma közösségek a Covid-19-világjárványt és az inflációs válságot követően, valamint hogy e stratégiák miként befolyásolják társadalmi integrációjukat.

A kutatás két anonimizált, két- és háromezer fő közötti lakosságszámú településen zajlott, ahol a 2022-es adatok szerint a roma népesség aránya 22 és 28 százalék között mozog (KSH, 2022). A települések közös jellemzői közé tartozik periferikus elhelyezkedésük, valamint az iparosításból való kimaradásuk. A szétagolt településszerkezet és az infrastrukturális elmaradottság alapvetően meghatározzák a helyi romák munkaerőpiaci esélyeit és társadalmi integrációját (Jász et al., 2018).

A szocialista időszakban a roma közösségek lélekszáma nőtt, miközben a cigánytelepek felszámolása (Hajnáczy, 2017) és a falusi közösségek átalakulása máig ható változásokat indított el.

Fontos hangsúlyozni, hogy a tanulmányban bemutatott megélhetési nehézségek és stratégiák nem kizárólag a roma közösségek sajátosságai. A szakirodalom alapján (például Ladányi, 2005; Virág–Váradi, 2018; Feischmidt, 2013) ezek a jelenségek sok esetben a társadalmilag és térben periferikus helyzetből következnek, és hasonló formában megjelenhetnek a nem roma, de hasonlóan hátrányos helyzetű lakosság körében is. A roma etnicitás ugyanakkor olyan kiegészítő strukturális hátrányt jelent, amely súlyosbítja a helyi megélhetési esélyeket – különösen akkor, ha területi elszigeteltséggel és intézményi diszkriminációval párosul.

A kutatás során kvalitatív módszereket alkalmaztam. A célcsoport elérésére a hólabdamódszert vettem igénybe, amely különösen alkalmas nehezen hozzáférhető vagy informálisan szerveződő csoportok vizsgálatára (Atkinson–Flint, 2001; Mahin et al., 2017; Elfil–Negida, 2017). Az adatfelvétel során félig strukturált interjúkat készítettem, amelyek lehetőséget adtak a résztvevők egyéni tapasztalatainak és értelmezéseinek mélyebb feltárására (Steinar, 2005). Az interjúk elemzése típusanalízissel zajlott.

A kvalitatív kutatás fókuszában nem a közösségi struktúrák átfogó leírása, hanem az egyéni életstratégiák és megélhetési narratívák feltárása állt. Mivel a félig strukturált interjúk az egyének tapasztalatait és értelmezéseit állítják középpontba, a megállapítások is elsősorban az egyéni szinten jelentkező mechanizmusokat tükrözik.

A mintába tíz személy került be (négy férfi és hat nő), életkoruk 35 és 55 év között mozgott. Foglalkoztatási státuszuk változatos volt: munkanélküliek, közfoglalkoztatottak, háztartásbeliek, alkalmi munkavállalók és formálisan foglalkoztatott személyek is szerepeltek a vizsgálatban. A megkérdezett személyek általános iskolai, illetve szakmunkásiskolai végzettséggel rendelkeztek. Az interjúalanyok között romungrok és oláh cigányok egyaránt szerepeltek, azonban csoportonként nem voltak megfigyelhető jelentős eltérések. Az interjúalanyok roma identitásukat önbesorolás alapján határozták meg.

A résztvevők többsége alkalmi vagy informális munkavégzéssel egészíti ki passzív jövedelmeit. A megélhetési stratégiák alkalmazása során a romák elsősorban a rendelkezésre álló lehetőségek maximális kihasználására törekcszenek.

Az interjúkat diktafonnal rögzítettem, a hanganyagokról leirat készült, amelyben anonimizáltam az interjúalanyokat.

A tanulmányban végzett felmérés pilotjellegű vizsgálat. A célom az volt, hogy a megállapításokat elsősorban irányadóként értelmezzem. Olyan alapot kívántam teremteni, amely későbbi, átfogóbb kutatások számára hasznos kiindulópontként szolgálhat.

A kutatás az alábbi kérdések mentén épült fel:

1. Milyen egyéni megélhetési stratégiákat alkalmaznak az északkelet-magyarországi roma származású személyek a gazdasági válsághelyzetek idején, és ezek miként tükrözik a társadalmi integráció lehetőségeit vagy akadályait?
2. Milyen módon befolyásolják az etnikai identitás, valamint a térbeli hátrány kombinációi az egyének alkalmazkodási mechanizmusait?
3. Hogyan hatnak ezek a stratégiák a roma közösségek társadalmi integrációjára – elősegítik-e, vagy épp ellenkezőleg, a marginalitást konzerválják?

A MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK SZEGMENSEI KÉT ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI TELEPÜLÉSEN

Ebben a részben a megélhetési stratégiák azon szegmenseire fókuszálok, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a munkaerőpiaccal, és nem térek ki az olyan alternatív stratégiákra, mint a költségracionalizálás, a családi munkamegosztás átstrukturálása vagy a cigány társadalom morális alappilléérének átalakulása, az értékrend kedvezőtlen irányú változása – amelyek szintén túlélési stratégiák.

Gazdasági válságok idején a kisebbségi csoportok különböző megélhetési stratégiákat alkalmaznak túlélésük és gazdasági stabilitásuk fenntartása érdekében. E stratégiák gyakran ötvözik a formális és informális gazdasági tevékenységeket, a közösségi támogatásra és a szolidaritásra építenek, valamint kihasználják az állami és civil szervezetek nyújtotta segítséget.

Noha nincs pontos adat arról, hogy a hagyományos roma mesterségek mennyire biztosítottak stabil és rendszeres megélhetést a rendszerváltás előtti időszakban a vizsgált településeken, de egy sajátos életforma alakult e mesterségek köré, amelyeket a mostani válság idején is műveltek.

A roma közösségek a válság hatására a jövedelemszerzés mellett a közösségi kockázatmegosztásra és a javak megosztására épülő stratégiákat is alkalmaznak. Továbbá megélhetési stratégiáik nem csupán jövedelemszerzési módszerek, hanem átfogó életstílust, értékrendet és cselekvési modellt takarnak, amelyek hosszú távon biztosítják a családok megélhetését, még akkor is, ha közben rövid távú döntésekre kényszerülnek (Póczik, 2003). E közösségek általában azt a megélhetési formát keresik, amelyik a legkevesebb önfeladással jár, még akkor is, ha ez ellenállásba ütközik.

A településeken élő cigányság körében rendkívül változatos megélhetési stratégiák alakultak ki az elmúlt időszakban:

1. A túlélés egyik lehetséges és észszerűnek tűnő módja az, ha valaki *visszatért az elsődleges, legális gazdaságba*, azonban ezt rövid távon nem tekinthetjük a cigányság túlnyomó többsége számára lehetséges alternatívának ezeken a településeken. Csak egy szűk kör volt képes erre, illetve rendelkezik olyan társadalmi tőkével, amely segíthetett az elhelyezkedésben az elsődleges munkaerőpiacon.

„Nézd meg, itt nincs semmi munka, nem is volt már nagyon rég semmi olyan, amiben el tudnánk helyezkedni... a közmunka, na az van, de már az sem, vagyis max, ha olyat ismersz... Nem látom, lesz ez másképp amúgy... de nekem legalább van munkám, úgyhogy én befogom” (ötvenéves munkás férfi).

„Ha van ismerősöd, akkor ő segíthet betenni ide vagy oda, de amúgy meg vagy löve...” (negyvenkét éves munkás férfi).

2. A túlélés másik lehetséges útját a jóléti rendszerek támogatásai jelentik, de ezek a juttatások önmagukban nem biztosítanak elegendő forrást a megélhetéshez. Ha a források szűkösek, mindenki kap ugyan valamennyit, de ez sosem elegendő a szükségletek teljes kielégítésére. A hiány folyamatosan fennmarad, maga a hozzáférés is ezen alapul, és a korlátozott erőforrásokért folytatott verseny miatt a hiány mértéke egyre csak növekszik. Azt is fontos megjegyezni, hogy ezek a krízistámogatások hosszú távon nem nyújtanak megoldást az igénybe vevőknek.

„Sokan vagyunk, akik ugyanazt a kis támogatást kapjuk. Mindenki próbálja megszerezni, ami jut, de így is kevés. Olyan, mintha versenyeznénk a semmiért” (negyvenkét éves munkanélküli férfi).

„...én inkább nem is járok már utána, hogy van ez. Vagy megkapom, vagy nem, ez most már lassan olyan, mint a lottón a szerencse, vagy na érted...” (negyvenéves munkanélküli nő).

„Amikor jön a támogatás, mindenki örül, de tudjuk, hogy az csak pár napig tart. Utána megint ugyanott vagyunk, mint előtte” (harminchét éves szezonális munkás nő).

3. Vannak olyan családok, amelyek *háztartásgazdaságot* építettek ki. Ez lényegében a tradicionális nem strukturált szektor egyik fontos elemét jelentené/jelenthetné. Ugyanakkor a szóban forgó falvak cigányságának jelentős része korábban nem vett részt mezőgazdasági munkában, így ez az alternatíva csak azoknak kínál egyfajta „kiutat, stratégiai lehetőséget”, akik egykor a termelőszövetkezetek stabil és integrált munkaerejét képezték. Mindemellett ez a fajta megélhetési stratégia

csak jövedelemkiegészítésként funkcionál a családoknál, „főállásnak” is társulnia kell mellé.

„Van itt ez a kis kert, itt most van krumppli, meg próbálok, amit tudok egy ilyen kis kiegészítésnek, de már tudod nagyon sokban van... meg mikor, ha baja van, én azt sem értem, mit vegyek rá... a vízről ne is beszéljek, meg hogy drága” (ötvenéves segédmunkás férfi).

„Ááá, hát oké, hogy látod ezt itt, de hogy ebből megéljünk? Ahhoz a fél falunak az enyémmnek kéne legyen, hogy megéljünk... meg ha az enyém is lenne, hát hol adom el?... így érted, kiegészítésnek ott van, de ennyi” (negyvenkét éves segédmunkás férfi).

4. *Bekapcsolódás az informális szektorba.* A „harmadik világ” országaiban és a piacgazdaságokban azok a munkaerőforrások, amelyeket a modern gazdaság nem képes integrálni, az informális gazdasági szektorban helyezkednek el. Ezt számos különböző néven említik: önfenntartó gazdaság, a szegénység gazdasága, piac alatti gazdaság, túlélési gazdaság, informális szektor vagy feketegazdaság. Tehát előtérbe került a legtöbb országban a feketegazdaság, a nem formalizált foglalkoztatási formák, és eközben a bér munka általános háttérbe szorulása, csökkenő jelentősége figyelhető meg (Danyi–Vigvári, 2019; Sik–Tóth, 1998).

A romák gyakran vesznek részt alkalmi feketemunkákban, például szezonális mezőgazdasági munkákban, építőipari segédmunkákban, valamint háztartási szolgáltatásokban (Anderson, 2013; Kóczé, 2010).

„Mi eljárunk egy brigáddal építkezésre mindenhol az országban. Ha van munka, és hívnak, mi megyünk, ha nincs, akkor várunk” (harmincnyolc éves, az informális gazdaságban dolgozó férfi).

„Takarítani járok ide-oda. Nincs bejelentve semmi, de legalább tudok venni kenyeret a gyerekeknek” (harminchét éves, az informális gazdaságban dolgozó nő).

„A mezőn dolgozunk, amikor hívnak. Nincs papír róla, de ha nem mennénk, nem lenne mi-ből élni” (negyvenéves, az informális gazdaságban dolgozó nő).

„...hát így jobb időben vagy szezonban megyünk, és szedjük az almát, cseresznyét, mikor mi van, ha olyan, akkor jönnek a gyerekek is...” (negyvenkét éves, az informális gazdaságban dolgozó nő).

5. Jóllehet az erőltetett iparosodás előtti időkhöz képest csökkent a gyűjtögetés, „mezgerelés” jelentősége a cigányság körében, a vizsgált településeken élők mégis gyakran választják (kényszerből!?) a *gyűjtögetést, hulladékgyűjtést-újrahasznosítást* mint megélhetési stratégiát. Ez azt jelenti, hogy összegyűjtik a háztartásokban, természetben található javakat (flakonokat), és megpróbálják értékesíteni őket. A begyűjtött javakat sokszor nem pénzért adják el, hanem használati tárgyra cserélik őket, ezzel is mellőzve az adott termék „egységnyi árának meghatározását”. Néhány tárgyhöz alkalmanként olcsóbban vagy kedvezményes áron jutnak hozzá, ezáltal tudják növelni a tiszta nyereséget. A gyűjtögetéshez soroltam a „szedd magad” akciót is, amelynek során a családok maguk szedik le a gyümölcsöt, majd magasabb áron értékesítik.

„...tudod, vannak ilyen magunk szedjük le a gyümölcsöt, és úgy olcsóbb helyek. Na oda elmegy a család, leszedjük, aztán visszahozzuk a településre, és eladjuk többért... nem sok ez sem, mert sokért nem adhatod, mert itt sincs pénz, de olcsóbb még így is nekik, mint ha boltban vennék, na meg ismernek minket jól...” (harminchét éves szezonális munkás nő).

Ezek a tevékenységek azonban bizonyos fokú szakértelmet, kapcsolati hálót, valamint olyan piacokat igényelnek, ahol nincs jelentős verseny. De még ilyen feltételek mellett is ezek a lehetőségek általában csak szezonális jellegű, kiegészítő jövedelmet biztosítanak, és nagymértékben függenek a helyi lakosság vásárlóerejétől, valamint a kínált termékek vagy szolgáltatások iránti kereslettől.

A két vizsgált roma közösség nagy része csupán az informális szektor legbizonytalanabb és legalacsonyabb bérezésű munkaerőpiacán talált helyet magának. Azok, akik ezt elérték, még a szerencsésebbek közé tartoznak, mivel napjainkban már itt sem képesek valódi versenyre kelni a még olcsóbb külföldi munkavállalókkal szemben – ami a későbbiekben további problémákhoz fog vezetni (vagy már most is vezet) (Antalik et al., 2020).

A nem piaci védekezési stratégiák közül még kettőnek van igen nagy jelentősége a vizsgált közösségekben:

Kölcsön. Azok, akik elvesztették megélhetésüket, és nincs rendszeres jövedelmük, már régóta nem hitelképesek a hagyományos banki rendszerekben. Ennek következtében nem jutnak banki kölcsönökhöz. Honnan szereznek pénzt? Áruhitelből és uzsorakölcsönből.

„...nincs min szépitni, az uzsorástól kérnek sokan kölcsön... az, hogy visszaadják vagy nem, hát nem tudom...” (ötvenéves munkás férfi).

Az együttműködés, a szolidaritás és az innováció mindig kulcsfontosságú eleme volt a roma közösségek túlélési stratégiáinak.

„Tradicionális cigány” szolidaritás. Szinte a legtöbb társadalomban a korábbi kisközösségekre jellemző hagyományos „kebelbéli” védelem csökkenését, az egyéni felelősségvállalás visszaszorulását eredményezte a modernizáció, a globalizáció és az individualizáció (Castel, 2003). Ugyanakkor a Covid-járvány és a válság után ezeken a településeken feléledni látszik a tradicionális „cigány szolidaritás”. A rokonság ismét úgy kezd működni, mint régen, a telepi környezetben: a különböző és rendszertelenül érkező jövedelmek gyűjtőhelyévé és újraelosztó központjává válik. A gazdasági sokk és a társadalmi elszigetelődés¹ hozzájárult a csoportszolidaritás erősödéséhez.

„Ha nekem nincs a hónapban már, mindig tudom, kihe’ kell fordulni, melyik testvéremhez, rokonomhoz... és tudod, ő ad... Ők mindig adnak, pedig nekik sincs... aztán meg mikor nekünk van, mi adunk. De nem azért, mert jaj, ahogy a magyar gondolkodik, mert vissza kell adni. Nem... adunk, mert ha az enyém ehet, ha én ehetek, nem nézem azt, hogy ő vagy az övéje ne egyen” (negyvenéves munkanélküli nő).

Megfigyelhető, hogy a családtagok és a közösségi hálózatok közötti kölcsönös támogatás, pénzügyi segítség és erőforrás-megosztás jelentős szerepet játszott a túlélésben

A válságok gyakran felébresztik az emberi szolidaritást és közösségi összetartozást. A cigányságra jellemző „tradicionális szolidaritás” megújulása mutatja, hogy a nehézségek közepette az emberek hajlandók összefogni, és segíteni egymásnak.

a válság idején és után.

„Láttuk, hogy sok családnak nincs elég tüzelője tétre. Összefogtunk, és aki tudott, hozott egy-egy zsák fát. Szétosztottuk azok között, akiknek a legnagyobb szükségük volt rá. Nem vártunk senkire, megoldottuk magunk” (negyvenkét éves segédmunkás férfi).

„A gyerekek nem volt cipője, nőtt a lába. A szomszédasszony adta a fia régi cipőjét. Nem kérdezte, mikor adom vissza, csak azt mondta: »Nekem már nem kell, ne fájzon meg a gyereked.« Ez az igazi segítség” (harmincnyolc éves közmunkás nő).

Noha a költségracionalizálás, a családi munkamegosztás szerkezetének átalakulása, valamint az

értékrendek módosulása potenciálisan releváns tényezők, a vizsgált települések esetében ezek hatása nem bizonyult meghatározónak.

A válságok gyakran felébresztik az emberi szolidaritást és közösségi összetartozást. A cigányságra jellemző „tradicionális szolidaritás” megújulása mutatja, hogy a nehézségek közepette az emberek hajlandók összefogni, és segíteni egymásnak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány központi kérdése az volt, hogy a roma közösségek milyen alternatív megélhetési stratégiákat fejlesztettek ki válaszul a Covid-19-járvány és az inflációs válság társadalmi-gazdasági hatásaira, és ezek hogyan befolyásolják társadalmi integrációjukat.

A bevezetőben rámutattam, hogy a globalizáció és a modernizáció nyomán kialakult komplex társadalmi környezetben a társadalmi integráció és dezintegráció párhuzamosan jelenik meg. Az intézményi struktúrák gyengülése, valamint a normák és a biztonságérzet elvesztése növeli a társadalmi bizonytalanságot, és aláássa a kohéziót, különösen a társadalom periferiáján élő csoportok körében, melyek ezért új együttműködési formákat keresnek.

A tanulmány egy pilotjellegű vizsgálatra épült, mely tíz kvalitatív interjún alapult. Céлом nem az általánosítás, hanem az volt, hogy irányadó megállapításokat fogalmazzak meg az északkelet-magyarországi roma közösségek megélhetési stratégiáiról. A vizsgálat elsősorban egyéni nézőpontokat rögzített, és nem törekedett a közösségi szint teljes feltérképezésére. Eredményei ugyanakkor jó kiindulópontot jelenthetnek további, nagyobb mintán és több szinten végzett kutatásokhoz, különösen akkor, ha az etnikai és térbeli dimenziókat egyszerre veszik figyelembe.

Az empirikus adatok alapján megállapítható, hogy a roma közösségek változatos túlélési stratégiákat dolgoztak ki, melyek egy része valóban biztonsági hálóként funkcionál,

megakadályozva az egyének teljes marginalizációját. E stratégiák jól mutatják a romák alkalmazkodóképességét és kreativitását, ugyanakkor nem elegendők a hosszú távú társadalmi felemelkedéshez.

A *formális munkaerőpiacra való belépés* csupán egy szűk réteg számára elérhető – főként azoknak, akiknek kapcsolati tőkéjük vagy kivételes helyzetük van. Az interjúk szerint a munkahelyekhez való hozzáférés gyakran informális kapcsolatokon múlik, ami ellehetetleníti az esélyegyenlőséget.

A *jóléti transzferek* – bár időszakosan enyhíthetik a nehézségeket – nem biztosítanak stabil megélhetést. Gyakori a kiszámíthatatlanság, ami frusztrációt, bizalomvesztést és az erőforrásokkal kapcsolatos versenyhelyzetet eredményez. Ezek a támogatások inkább krízishelyzetek átmeneti kezelésére alkalmasak, mintsem a strukturális integráció előmozdítására.

A *háztáji gazdálkodás* – bár újraéledőben van – inkább jövedelemkiegészítő, mintsem önálló megélhetési forma. A földtulajdon, a szakértelem és az infrastruktúra hiánya jelentős korlátot jelent a tágabb körű alkalmazhatóságban.

A leggyakoribb megélhetési forma a *nem bejelentett, alkalmi munka*, amely kiszolgáltatottságot, bizonytalanságot és szociális védtelenséget jelent. Ez a szektor nem segíti a társadalmi integrációt, inkább konzerválja a peremhelyzetet.

A *gyűjtögetés, a cserekereskedelem és a „szedd magad” típusú értékesítés* olyan kényszermegoldást jelent, amely erőforráshiányt jelez. Ezek szezonális, alacsony presztízsű és minimális jövedelmet biztosító stratégiák, amelyek nem kínálnak valódi kiutat a szegénységből.

A *bankrendszeren kívüli hitelfelvétel*, például az uzsorakölcsön tovább mélyíti a gazdasági kiszolgáltatottságot, és gyakran hosszú távú függőségi viszonyt teremt a közösségen belül.

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a *csoporton belüli szolidaritás* – a kölcsönös segítség, a javak megosztása – fontos túlélési mechanizmusként működik. A „tradicionális cigány szolidaritás” újraéledése különösen válság idején mutatkozik meg. Ez a közösségi újraelosztás képes enyhíteni az egyéni krízishelyzeteket, de *nem helyettesítheti az állami védőhálót*, és önmagában nem elegendő a strukturális integráció előmozdításához.

Gazdasági funkció nélküli társadalmi csoportok esetében nő a társadalmi feszültség, mind a többség és a kisebbség, mind a kisebbségi csoportok között. A megoldás nem az elítélésben rejlik, hanem új funkciók és munkamódszerek kialakításában, valamint a csoportok létalapjának biztosításában. Ugyanakkor egy gazdasági válság közepén, amikor még a többségi társadalom számára is jelentősen csökken a munkalehetőségek száma, a kisebbségi csoportok számára nem tűnik megoldhatónak munkalehetőségek teremtése.

Végjegyzet

¹ Fontos különbséget tennünk az angolszász szakirodalomban használt, „social isolation” néven ismert jelenség magyar megfelelői között, ugyanis értelmezhetjük társadalmi elszigeteltségként vagy elszigetelődésként is. A két kifejezés különbözik egymástól abban, hogy a jelenséget állapotként vagy folyamatként közelítjük meg. Továbbá az is fontos megkülönböztetés, hogy az érintett személy milyen mértékben tekinthető cselekvőképesnek a saját helyzetét illetően. Az „elszigeteltség” inkább egy végállapottra utal, az „elszigetelődés” viszont magát a folyamatot emeli ki, és nagyobb hangsúlyt fektet az egyén cselekvőképességére, mivel az elszigeteltté válás dinamikája és folyamata kerül előtérbe benne. Jelen tanulmányban és kutatásban az elszigetelődésre fókuszáltunk.

Ábrajegyzék

1. ábra: A munkanélküliségi ráta Magyarországon, 2023. IV. negyedév. KSH, 2023.

Felhasznált irodalom

- ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA (2006): A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben, in KOLOSI TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Ríport 2006*, Budapest, TÁRKI, 351–372.
- ANDERSON, BRIDGET (2013): *Us and Them? The Dangerous Politics of Immigration Control*, Oxford, Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047279413000913>
- ANTALIK, IMRICH – CSAPÓ BEÁTA – KARÁCSONY PÉTER – KOVÁCS ÁDÁM – POÓR JÓZSEF (2020): *Társadalmi mobilitás és munkaerőpiaci alkalmazkodás*, Budapest, Selye János Egyetem.
- ATKINSON, ROBERT – FLINT, JOHN (2001): Accessing hidden and hard-to-reach populations: Snowball research strategies, *Social Research Update*, 33, <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU33.PDF> (letöltve: 2025. 07. 05.).
- BAZSIK ISTVÁN – BUJDOSÓ ZOLTÁN – KONCZ GYÖRGY (2022): A magyar gazdák helyzete a mezőgazdaság 3.0 és 4.0 korában. Agrár depriváció és társadalmi innováció, *Acta Carolus Robertus*, 12 (2), 111–131. DOI: <https://doi.org/10.33032/acr.2907>
- CASTEL, ROBERT (2003): *A társadalmi kötelékek meggyengülése*, Budapest, Osiris.
- COCH ANDREA – NAGY ÁGOTA – TÓTH GERGELY (2023): Energiaválság és regionális munkaerőpiac, *Tér és Társadalom*, 37 (1), 55–72.
- CSAPÓ ISTVÁN – KOVÁCS ÁDÁM – ANTALIK, IMRICH – KARÁCSONY PÉTER – POÓR JÓZSEF (2020): A magyarországi munkaerőpiac átalakulásának okai egy hazai empirikus kutatás tükrében, *Opus et Educatio*, 7 (4). DOI: <https://doi.org/10.3311/ope.407>
- CSOBA JUDIT (2001): Közmunkások Magyarországon, *Munkaügyi Szemle*, 45 (11), 40–44.

- DANYI GÁBOR – VIGVÁRI ANDRÁS (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban, *Replika*, (110), 11–31. DOI: <https://doi.org/10.32564/110.2>
- DUPCSIK CSABA (2009): *A magyarországi cigányság története*, Budapest, Osiris.
- DURKHEIM, ÉMILE (1982): *Az öngyilkosság – Szociológiai tanulmány*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ELEK PÉTER – GÁL RÓBERT ISTVÁN – SZABÓ PÉTER (2009): *A munkaerőpiaci rugalmasság hatásai*, Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- ELFIL, MOHAMED – NEGIDA, AHMED (2017): Snowball sampling methodology, *International Journal of Public Health Research*, 5 (1), 1–3.
- FEISCHMIDT MARGIT (2013): Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében, in KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA (szerk.): *Hátrányban vidéken*, Budapest, Argumentum, 75–105.
- FERGE ZSUZSA (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*, Budapest: Hilscher Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet.
- FERGE ZSUZSA (2008): Miért szokatlanul nagyok a magyarországi egyenlőtlenségek?, *Esély*, 19 (2), 3–14.
- FINNA, HENRIETTA – FORGÁCS TAMÁS (2010): Atipikus foglalkoztatási formák, *Munkaügyi Szemle*, 6 (1), 12–19.
- FLECK GÁBOR – MESSING VERA (2010): Roma employment in Hungary, *Freedoc Working Papers*, 12, 1–18.
- FOUCAULT, MICHEL (2000): A hatalom mikrofizikája, in SUTYÁK TIBOR (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 307–331.
- GÁBOS ANDRÁS – TOMKA ZSÓFIA – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2021): *Fenntartható fejlődés Magyarországon*, Budapest, TÁRKI.
- GANS, HERBERT J. (1988): *Middle American Individualism: The Future of Liberal Democracy*, New York, Free Press.
- GÁRDOS, JUDIT – HUNGLER, SÁRA – ILLÉSSY, MIKLÓS (2024): Anti-pluralism, labour market policy and the pandemic: Political uses and social consequences of COVID-19 in Hungary, *Social & Legal Studies*, 33 (6). DOI: <https://doi.org/10.1177/09646639241233939>
- GYULAVÁRI TAMÁS (2023): A munkanélküliség társadalmi megítélése (doktori értekezés, ELTE), <https://real-d.mtak.hu/id/eprint/1592> (letöltve: 2025. 06. 29.).
- HABERMAS JÜRGEN (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest, Gondolat.
- HAJNÁCZKY TAMÁS (2017): Cigánytelepek felszámolása és újratermel(őd)ése, *Romológia*, (14), 6–7.
- HUSZÁR ÁKOS – ZÁHONYI MÁRTA (2018): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon, *Demográfia*, 68 (1), 5–27. DOI: <https://doi.org/10.21543/Dem.61.1.1>

- JÁSZ ERZSÉBET – KÓTI TIBOR – PÁSZTOR ISTVÁN ZOLTÁN (2018): A romák társadalmi integrációjának kulcsterületei a Baktalórántházai járás példáján, in PÉNZES JÁNOS (szerk.): *Falu, város, periféria: határon innen és túl. Süli-Zakar István professzor emlékére*, Debrecen, Didakt, 108–115.
- JÁSZ KRISZTINA (2004): A társadalmi kirekesztettség, *Tér és Társadalom*, 18 (3), 43–56.
DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.18.3.957>
- JELINEK CSABA – VIRÁG TÜNDE (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek, *Szociológiai Szemle*, 30 (2), 4–26. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.1>
- KÁLLAI ERNŐ (2015): Cigány csoportok Európában és Magyarországon, in ORSÓS ANNA (szerk.): *A romológia alapjai*, Pécs, PTE BTK Romológia Tanszék, 19–48.
- KELEMEN RÉKA – KÁPOSZTA JÓZSEF – LŐRINC BALÁZS (2023): A hazai mezőgazdaság átfogó gazdasági és társadalmi vizsgálata, *Studia Mundi – Economica*, 10 (4). DOI: <https://doi.org/10.18531/sme.vol.10.no.4.pp.98-109>
- KEMÉNY ISTVÁN (2004): *A magyarországi romák helyzete*, Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*, Budapest, Osiris.
- KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR (2010): Iskolázottság és munkaerőpiac, *Közgazdasági Szemle*, 57 (3), 233–264.
- KÓCZÉ ANGÉLA (szerk.) (2010): *Nehéz sorsú asszonyok feketén-fehéren: roma nők munkaerőpiaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*, Budapest, MTA ENKI.
- Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) (2006): *Társadalmi Ríport 2006*, Budapest, TÁRKI.
- KOÓS BÁLINT (2023): *Területi folyamatok Magyarországon 2021–2023*, Budapest, KRTK RKI.
- KOTICS JÓZSEF (2020): *A cigány–magyar együttélés mintázatai. Kihívások és konfliktusok a 15. századtól napjainkig – a vidékbiztonság szemszögéből*, Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem, <https://nkerepo.uninke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15948/A%20cigany%20magyar%20egyutt%20eles%20mintazatai.pdf?sequence=1> (letöltve: 2025. 06. 29.).
- KOVÁCH IMRE (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*, Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale Kiadó.
- KOZMA JUDIT – CSOBA JUDIT – CZIBERE IBOLYA (2004): *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások – Lehetőségek a kirekesztődött társadalmi csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítására a helyi társadalmakban*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.

- KÖLLŐ JÁNOS – REIZER BALÁZS (2021): A koronavírus-járvány első hullámának hatása a foglalkoztatásra és a vállalatok árbevételére, *Közgazdasági Szemle*, 68 (4), 345–374. DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.4.345>
- KSH (2022): *Népszámlálás 2022*, <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/> (letöltve: 2025. 06. 29.).
- KSH (2023): *Munkaerőpiaci statisztikák – 2023. IV. negyedév*, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/megy/234/index.html> (letöltve: 2025. 06. 29.).
- LADÁNYI JÁNOS (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- LUHMANN, NIKLAS (2009): *Szociális rendszerek*, Budapest, Gondolat.
- Marx, Karl (1955): *A tőke*, Budapest, Szikra.
- MASZLAG FANNI (2021): Értelmiségi fiatal cigány nők identitáskeresése, *Esély*, 32 (4), 77–92. DOI: <https://doi.org/10.48007/esely.2021.4.5>
- MASZLAG FANNI – TÓTH DALMA – ZAKOR-BRODA RITA (2023): Társadalmi kapcsolatok és az új technológiai készségek változásainak kölcsönhatása – Tapasztalatok hátrányos helyzetű térségekben, *Máltai Tanulmányok*, 5 (3), 23–42. DOI: <https://doi.org/10.56699/MT.2023.3.2>
- MERTON, ROBERT K. (1968): *Social Theory and Social Structure*, New York, Free Press.
- MEZEY BARNA (é. n.): *A magyarországi cigányság jogtörténete* (kézirat).
- NADERIFAR, MAHIN – GOLI, HAMIDEH – GHALJAIE, FERESHTEH (2017): Snowball sampling: a purposeful method of sampling in qualitative research, *Strides in development of medical education*, 14 (e67670).
- PÓCZIK SZILVESZTER (2003): A roma kisebbség szociológiai problémái, *Magyar Tudomány*, 48 (1), 99–111, https://epa.oszk.hu/00600/00691/00244/pdf/EPA00691_mt_2003-01_099-111.pdf (letöltve: 2025. 09. 05.).
- POLÁNYI KÁROLY (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Budapest, Napvilág.
- POMOGYI LÁSZLÓ (1995): *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- R. FEDOR ANITA – LÁCZAY MAGDOLNA (2021): Határmentiség – hátrányos helyzet – munkaerőpiaci bizonytalanság, *Acta Medicinæ et Sociologica*, 12 (33), 44–62. DOI: <https://doi.org/10.19055/ams.2021.11/30/3>
- RIXER ÁDÁM (2013): *A roma érdekek megjelenítése a jogalkotásban*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- ROOM, GRAHAM (2005): Social exclusion, solidarity and the challenge of globalization, *Social Policy & Administration*, 39 (3), 201–218.
- SIK ENDRE – TÓTH ISTVÁN JÁNOS (1998): A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon, in KOLOSI TAMÁS – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY – VUKOVICH GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, Budapest, TÁRKI, 92–116.

- STEINAR, KVALE (2005): *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*, Thousand Oaks, Sage Publications.
- SZABÓ-MORVAI ÁGNES – PETŐ RITA (2023): *Munkaerőpiaci Tükör 2022*, Budapest, HUN-REN KRTK.
- VÉRTESY LÁSZLÓ (2023). *Precíziós mezőgazdaság: helyzetkép és gazdasági megfontolások. Műhelytanulmány. Körforgásos gazdaság*, Gödöllő, MATE Press. DOI: <https://doi.org/10.54597/mate.0092>
- VIRÁG TÜNDE – VÁRADI MONIKA MÁRIA (2018): Spatial exclusion and boundary-making in different roma neighbourhoods in Hungarian rural small towns, *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie / Journal Of Economic And Social Geography*, 109 (4), 485–498. DOI: <https://doi.org/10.1111/tesg.12300>

Solidarity and Survival on the Periphery

Livelihood Strategies in Roma Communities

ABSTRACT

Economic shocks – such as the Covid-19 pandemic or inflation – disproportionately affect marginalized groups, particularly disadvantaged Roma communities, who face structural disadvantages, exclusion from the labor market, and limited access to resources. This study examines the coping strategies developed by people in two Roma communities in northeastern Hungary in response to economic insecurity and social disintegration. Based on qualitative interviews, the research highlights the role of the informal economy, traditional solidarity networks, and individual adaptation. The findings show that formal employment is increasingly inaccessible, and survival depends on strategies rooted in community support and flexibility. The revival of traditional Roma solidarity may provide a vital safety net against deepening social exclusion.

KEYWORDS: Roma community, economic crisis, informal economy, solidarity, livelihood strategy

MASZLAG FANNI | Szociológus, szakfordító. Kutatási érdeklődésének fókuszában a roma nők, a roma, illetve hátrányos helyzetű fiatalok és a szegénység állnak.

BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ

A Helyi Községi Akadémiák hálózata egy évtized távlatából

TANULMÁNY

DOI: 10.56699/MT.2025.3.4

ABSZTRAKT

A Helyi Községi Akadémiák (HKA) hálózata a 2010-es évek egyik legjelentősebb közösségi alapú jövőtervezési kísérletének tekinthető. Mivel azonban a HKA alapjául szolgáló projekt 2015. május 31. után már nem folytatódott, a hálózat kiteljesedésére nem kerülhetett sor. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy képes volt-e a HKA hálózatában való részvétel számottevően javítani a részt vevő hetvenhét önkormányzat sikerességén az azóta eltelt egy évtized alatt. A sikerességet az önkormányzati bevételekkel modellező empirikus vizsgálat rámutatott, hogy ennek a torzóban maradt jövőtervezési kísérletnek az eredményei meglehetősen korlátozottnak tekinthetők. Ennek megfelelően érdemes lenne átgondolni, hogy egy HKA-típusú kísérlet újraindulása esetén a kevésbé jól teljesítő résztvevők – különösen a fejletlenebb települések önkormányzatai – miképpen vonhatók be eredményesebben egy efféle közösségi jövőtervezésbe.

KULCSSZAVAK: önkormányzat, településfejlesztés, vidékfejlesztés, közösségfejlesztés, önkormányzati bevételek, sikeresség

A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (Magyar Országgyűlés, 2011) a neoweberi állam (re)centralizációs törekvéseinek jegyében jelentős mértékben újragondolta az önkormányzatokra vonatkozó szabályozást. Egyrészt az önkormányzatok intézményfenntartási, hatósági feladat- és hatáskörei jelentősen visszaszorultak, másrészt tevékenységük súlypontja a településfejlesztés, vállalkozásfejlesztés, közösségfejlesztés, lényegében a településmenedzsment felé tolódott el (Monitoringjelentés, 2015: 4). A megváltozott szabályozási kontextus olyan innovációs készségeket tesz szükségessé, amelyekkel ezek az önkormányzatok – főként a kis népességszámú, periférikus területen fekvők – nem feltétlenül rendelkeznek. A nehézségek megoldásának egyik lehetséges útja az Európai Unió LEADER-megközelítéséhez¹ és

(a 2014–2020-as programozási időszaktól) a közösségvezérelt helyi fejlesztés (*Community Led Local Development, CLLD*) módszertanához illeszkedő fejlesztési filozófia adaptálása. Ennek gyökereit leginkább a kortárs vidékfejlesztési diskurzus keretei között értelmezendő Új Vidék Paradigmához (*New Rural Paradigm*) köthetjük, amely szerint a vidékfejlesztési politikáknak arra kell törekedniük, hogy a különböző feladatokra rugalmas intézkedésekkel, többek között a különböző érdekelt felek együttműködésével és mozgósításával lehessen reagálni (OECD, 2006; Horlings–Marsden, 2014). Az Európai Unió vidékfejlesztési politikáján belül az 1990-es évektől jelentek meg az Új Vidék Paradigmával rokonítható törekvések. Elsőként az 1991-ben elindult – 1991 és 2006 között közösségi kezdeményezésként, 2007 és 2013 között pedig már az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap egyik tengelyeként funkcionáló – LEADER-programok említendők meg. A LEADER keretei között a köz- és magánszféra sajátos partnerségeként (*public-private partnership, PPP*) értelmezhető helyi kezdeményezések, úgynevezett helyi akciócsoportok (*local action groups*) jöttek létre. Ezek egyrésről helyi vidékfejlesztési stratégiákat dolgoztak ki, másrésről a rendelkezésükre álló vidékfejlesztési forrásokat helyben, pályáztatás útján osztották szét olyan projektekre, amelyek összhangban állnak ezekkel a stratégiákkal. A LEADER a 2014 és 2020 közötti programozási időszaktól a korábbinál kevésbé intézményesült formában mint LEADER-megközelítés van jelen az uniós szintű fejlesztéspolitikák keretei között (Európai Bizottság, é. n.).

A 2014–2020-as programozási időszaktól bevezetett CLLD uniós fejlesztéspolitikai eszköz maga is a LEADER-megközelítés alapzatán áll. A korábbi LEADER-programokhoz képest a CLLD legfontosabb újdonsága talán a közösségvezérelt helyi fejlesztés fogalmának kiterjesztése. Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap mellett immár az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Európai Szociális Alap és az Európai Tengerügyi, Halászati és – 2021-től – Akvakultúra Alap által is támogatható CLLD esetben halványulni látszik a vidékfejlesztéshez kötöttség. Ehelyett – az Európai Parlament és Tanács 1303/2013/EU rendelete 32. cikk (2) bekezdésének értelmében – az általában véve vett szubregionális lépték vált a támogatás fő kritériumává (Európai Parlament, 2013). Ezzel együtt bizonyos tagállamok – így Ausztria és a Cseh Köztársaság – kezdetben továbbra is főként vidékfejlesztési támogatásként értelmezték a CLLD-t (Miller 2014: 305). Összességében azonban a tagállamok többsége már a kezdetektől felismerte a CLLD vidékfejlesztésen túlmutató jelentőségét. Magyarországon például kifejezetten az arra jogosult városok alkalmazhatták a CLLD eszközt a 2014–2020-as programozási időszakban, mégpedig a strukturális alapok tematikus célkitűzései között szereplő, a „Társadalmi befogadás előmozdítása és a szegénység elleni küzdelem” vagy „A foglalkoztatás és a munkavállalói mobilitás ösztönzése” elnevezésű célkitűzések megvalósítása érdekében (Magyarország Kormánya, 2023).

A LEADER-megközelítés ettől függetlenül továbbra is kiemelt figyelmet szentel a kis népességszámú, periferikus területen fekvő – tehát a vidékfejlesztés hagyományos terepének számító – településeknek. Mivel az ilyenek esetében a már említett innovációs

készségek kialakítása az ottani pénzügyi, humán- stb. erőforrások szűkössége miatt jelentős nehézségekkel jár, törvényszerűen megnő a LEADER-megközelítésre támaszkodó fejlesztéspolitikai kísérletek úgynevezett *down-up jellegének* jelentősége. Kissé konkrétabban: bár a LEADER-rel kapcsolatban többnyire az alulról szerveződő (*bottom-up*) jellegét szokás kiemelni, a valóság jóval összetettebb. A kereteket ugyanis első lépésben az EU, második lépésben pedig a tagállami szint határozza meg, ugyanakkor „a szakpolitikák kialakítása nem csak felülről lefelé történik, mivel különböző konzultációs folyamatok útján az alsó szint is ad információkat és javaslatokat az új szabályozásokra” (Pollermann et al., 2014: 5). A következőkben ennek a *down-up* folyamatnak a működését tesszük érzékletesebbé egy hazai esettanulmány segítségével. Egy olyan, eredendően felülről lefelé építkező intézménynek, a Helyi Közösségi Akadémiák (HKA) hálózatának a történetét mutatjuk be, amely szerencsésebb csillagzat alatt működve képes lehetett volna kis népességszámú, periferikus területen fekvő településeinket felkészíteni (edukálni) arra, hogy a későbbiekben ne csupán haszonélvezőivé, de akár aktív alakítóivá is váljanak a fejlesztéspolitikai diskurzusnak. A HKA kudarc – illetve a kudarc ellenére is kimutatható részeredmények – fontos tanulságokkal szolgálhatnak a jövőbeli fejlesztéspolitikák számára.

A HKA HÁLÓZATA

2013. május 14-én az Új Széchenyi Terv Államreform Operatív Program (ÁROP) keretein belül a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (az ÁROP irányító hatósága a 2007 és 2013 közötti programozási időszakban) a „Képzés a konvergenciaregiókban lévő önkormányzatoknak” tárgyban felhívást tett közzé (Magyarország Kormánya Pályázati Portál, 2013), melyre a 2013. október 8-án kelt támogatási szerződés tanúsága szerint a Nemzeti Közzolgálati Egyetem (NKE) az ÁROP 2.2.22-2013-2013-0001 számon regisztrált sikeres pályázatot nyújtott be (Támogatási szerződés, 2013). A pályázati felhívás alapján kidolgozott projekt a települési önkormányzatok önmenedzselési képességeit az önkormányzatoknál foglalkoztatott köztisztviselők felkészültségének javításán keresztül kísérte meg kibontakoztatni. A személyes képességek fejlesztésén alapuló, a fenntartható önkormányzati fejlődést segítő „egyéni és közösségi szemléletformálás” (Fási, 2023: 128) ennek megfelelően három csatornán (pilléren) keresztül indult el:

- (1) egy korszerű kommunikációs platformmal (I. pillér – köztisztviselők és köztisztviselők komplex továbbképzése korszerű módszerekkel);
- (2) a helyi köz- és civil szereplők partnerségén alapuló részvételi tréninggel (II. pillér – közösségi stratégiaalkotó tréningek);
- (3) valamint egy szakirányú továbbképzéssel (III. pillér – önkormányzati szaktanácsadó szakirányú továbbképzés) (Monitoringjelentés, 2015: 13).

A bennünket leginkább érdeklő II. pillér kereteit a HKA hálózatának kialakítása határozta meg. Ehhez első lépésben hetvenhét ötezer fő alatti lakosságszámú önkormányzatot választottak ki pályázati úton. A HKA-hálózat nyitott volt az uniós átlag

75 százaléka alatti GDP/fő értékekkel jellemezhető úgynevezett konvergenciaregiókban² fekvő minden önkormányzat számára, bár a hátrányos helyzet, a helyben működő nemzetiségi önkormányzat léte, valamint a szintén ÁROP-finanszírozású, Önkormányzati Szervezetfejlesztés című 2009-es programban való részvétel előnyt jelentett az elbírálás során.

A HKA hálózatának elsődleges célja az volt, hogy a helyi együttműködés kultúrájának erősítése érdekében segítse a szóban forgó önkormányzatok stratégiai tervezési kompetenciáinak javítását. Ehhez a szervezők meglátása szerint helyi bázisú közösségi fejlesztési stratégiák kidolgozásán keresztül

vezethetett az út, az NKE pedig térítésmentes képzési és tréningprogram keretében, szakértő trénerek közreműködésével támogatta a folyamatot. A szakértő segítség – a HKA elméleti atyjával, Gáspár Mátyással készített interjúm tanúsága szerint – „részben az úgynevezett közösségi jövőtervezés amerikai, majd az EU-s CLLD (Community Led Local Development) elvi és módszertani hátterén” alapult (Buskó, 2024). Az így kidolgozott metodikai rendszert elsőként négy településen – Becsehely, Zalalövő (Zala megye), Dunaalmás (Komárom-Esztergom megye) és Pári (Tolna megye) – próbálták ki, pilotjelleggel (Belényesi, 2015: 17). A tapasztalatok összegzését és a módszertan tökéletesítését követően megkezdődhetett a stratégiai országjárás. A HKA-programok többségének megvalósítására 2014 második felében és 2015 első két hónapjában került sor, és lényegében az összes részt vevő önkormányzat (a továbbiakban: a résztvevők) esetében mérhető eredményeket hozott. A 2015 végén publikált összegző kiadvány szerint ekkorra már a hetvenhét résztvevőből negyvenkilenc eljutott legalább a stratégiai alapanyagok szintjéig, a többi huszonnyolc pedig már kész stratégiai dokumentummal is rendelkezett (Berényiné Lévai et al., 2015: 33).

A helyi bázisú közösségi fejlesztési stratégiák elkészítése csak az első tervezett lépés volt: a következőkben a stratégiaalkotási folyamat szakértő segítségével folytatására, illetve más önkormányzatokra való kiterjesztésére került volna sor. Nyilvánvaló, hogy az ilyen irányú továbbfejlődés elképzelhetetlen a kapcsolódó tudásanyag disszeminációja nélkül, ideértve a közösségi alapú jövőtervezés elméleti-szakirodalmi hátterét, valamint a nemzetközi és hazai jó gyakorlatokat. Ezért a szervezők tudásplatformot hoztak létre a Trello nevű, bárki számára ingyenesen hozzáférhető internetes felületen: 2015 februárjában már 257-en csatlakoztak ehhez a HKA-ONLINE néven futó alkalmazáshoz (Jenei, 2015: 24). A HKA hálózatának folytatásához azonban további pályázati támogatás(ok)ra lett volna szükség, mivel a HKA-típusú közösségfejlesztési kísérlet kiteljesítését hátrányos helyzetű önkormányzataink képtelenek voltak saját erejükből véghez vinni. A projektet lezáró monitoringjelentés keretei között elkészített online felmérésben például a megkérdezett önkormányzatok döntő többsége (81%) a „tervezi, de nincs rá

A 2014 második felében és 2015 első két hónapjában megszervezett HKA-hálózat a 2010-es évek egyik legjelentősebb közösségi alapú jövőtervezési kísérletének tekinthető Magyarországon.

anyagi forrás” opciót jelölte meg arra a kérdésre, hogy tervezik-e a jövőben külső (önkormányzati szaktanácsadó) szakértő bevonását a stratégiaalkotásba (Monitoringjelentés, 2015: 34). Ezek a támogatások azonban nem álltak a szóban forgó önkormányzatok rendelkezésére a 2015 utáni időszakban. Ahogy Gáspár Máttyás megjegyezte: „A program folytatásának terve elkészült, ígéret volt rá, hogy lesz rá forrás, szerepelt a tervekben, aztán lehúzták az egészet” (Buskó, 2024). A HKA hálózata tehát sajnálatosan torzóban maradt.

EGY ÉVTIZED TÁVLATÁBÓL

A következőkben egy rövid empirikus vizsgálat segítségével próbálok választ kapni arra a kérdésre, hogy képesek voltak-e a hivatalosan 2015. május 31-én zárult HKA-programok pozitív változásokat elindítani a résztvevők esetében. A megvalósítás fázisába többnyire el sem jutó stratégiai dokumentumok helyett itt és most inkább a közösségi alapú jövőtervezés tágabb értelemben vett céljára, a sikerességre irányítanám a figyelmet.

Egy önkormányzat sikerességét korántsem egyszerű egzakt módon meghatározni, erre nem is tennék most kísérletet. Csupán egy olyan munkahipotézissel élek, mely szerint ez a sikeresség megmutatkozhat néhány mérhető indikátorban. A lehetséges indikátorok közül az önkormányzati bevételek alakulását emelem ki, hiszen a magas és/vagy növekvő önkormányzati bevételek koncentrált formában jeleníthetik meg az önkormányzat sikerességének igen változatos dimenzióit, például a központi támogatások kijárásának (Hegedüs–Péteri, 2015: 115) és a pályázati források megszerzésének (Gerencsér–Goda, 2023: 608) hatékonyságát, vagy a tőkevonzó képesség (Kolin–Sabján–Kolin, 2022) eredményének is tekinthető helyi adóbevételek nagyságát.

A vizsgálat első fázisa

A résztvevők sikerességének elsődleges indikátoraként tehát az egy főre jutó önkormányzati bevételek abszolút értelemben vett növekedését³ tekintem, mégpedig a HKA-programok időszakának kezdetét jelentő 2014-es év és a legutóbbi olyan év (2022) között, amikor vonatkozóan az önkormányzati bevételeket jelző településsoros adatok is rendelkezésünkre állnak a Központi Statisztikai Hivatal tájékoztatási adatbázisában (KSH, 2024). Azonban azt sem szabad elfeledni, hogy a sikeresség erősen kompetitív jellegű fogalom, vagyis a résztvevők sikerességét a hozzájuk hasonló, de a HKA hálózatában részt nem vevő egyéb önkormányzatokhoz (a továbbiakban: hasonló önkormányzatok) mint kontrollcsoporthoz viszonyítva célszerű meghatározni. A hasonló önkormányzatok kiválasztásakor négy szempontot vettem figyelembe:

(1) Mivel a HKA hálózatában való részvételre csak ötezer fő alatti lakosságszámú önkormányzatok pályázhattak, a résztvevők sikerességét olyan önkormányzatokhoz viszonyítottam, amelyek lakónépessége 2014 végén nem érte el az ötezer főt.

(2) Már említettem, hogy a pályázati felhívás csak az Európai Unió konvergenciaregiónban lévő önkormányzatok számára volt nyitott. Hazánk konvergenciaregión

belül azonban jelentős területi különbségek vannak, ezért logikusnak tűnt a résztvevők sikerességét a résztvevőkhöz közel fekvő önkormányzatokhoz viszonyítani. Ezért csak a résztvevőkkel azonos megyében elhelyezkedő önkormányzatokat soroltam a hasonló önkormányzat kategóriájába.

(3) A harmadik szempont esetében abból a feltételezésből indultam ki, hogy egy résztvevő sikerességére pozitív hatást gyakorolhat az önkormányzat által menedzselte település fejlettségi szintje. Az egyes települések fejlettségének meghatározásához a járási fejlettségalapú besorolását előíró 290/2014. (XI. 26.) kormányrendeletet használtam kiindulópontként (Magyarország Kormánya, 2014). A szóban forgó rendelet szerint a járásoknak a mindenkor területfejlesztési beavatkozások alapjául szolgáló fejlettségalapú kategóriákba sorolása komplex (a társadalmi és demográfiai, a lakás- és életkörülményekre vonatkozó, helyi gazdasági és munkaerőpiaci, valamint infrastruktúra- és környezeti mutatókból képzett) statisztikai mutató alapján történik meg. Eszerint Magyarországon megkülönböztethetünk kedvezményezett (az összes járás komplex mutatójának átlaga alatti) és nem kedvezményezett (az összes járás komplex mutatójának átlaga feletti) járásokat. A településeket fejlettségi kategóriákba soroló 105/2015. (IV. 23.) kormányrendelet is a járások fejlettségalapú besorolásából indul ki, vagyis első lépésben a járásokéval megegyező statisztikai módszertan alapján határozza meg a kedvezményezett település fogalmát. A kormányrendelet 4. § (1) bekezdése végül úgy fogalmaz, hogy „az a település, amely társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezettnek vagy jelentős munkanélküliséggel sújtottnak minősül, a [...] kedvezményezett járással azonos elbánásban részesül a fejlesztési célú támogatásokhoz való hozzáférés tekintetében”. Mindezek figyelembevételével a továbbiakban azokat a településeket tipizálom kedvezőtlen fejlettségűként, amelyek önkormányzatai a 105/2015. (IV. 23.) kormányrendelet közlönyállapotának 1. melléklete szerint a kedvezményezett járással azonos elbánásban részesülnek, kedvező fejlettségűként pedig azokat, amelyek kimaradtak ebből a felsorolásból (Magyarország Kormánya, 2015). A hasonló önkormányzat fogalmát ennek megfelelően úgy pontosítottam, hogy egy kedvező (vagy kedvezőtlen) fejlettségű résztvevő sikerességének meghatározásakor csupán a hozzá hasonlóan kedvező (vagy kedvezőtlen) fejlettségű települések önkormányzatait vettem figyelembe.

(4) A negyedik szempont esetében abból a feltételezésből indultam ki, hogy az eleve sikeres résztvevők helyzeti előnyüknek köszönhetően nagy valószínűséggel válhattak még sikeresebbé a 2014 és 2022 közötti időszakban. Ezeknek az eleve sikeres résztvevőknek az úgynevezett kezdeti sikerességét a 2014 és 2022 közötti időszak sikerességéhez hasonlóan értelmeztem. Vagyis azokat a résztvevőket tekintettem eleve sikeresnek, amelyek már 2014-ben magasabb egy főre jutó önkormányzati bevételekkel rendelkeztek, mint a hozzájuk hasonló önkormányzatok átlaga. Ennek alapján a hasonló önkormányzat fogalmának pontosítását a következőképp fejeztem be: egy magas (vagy mérsékelt) kezdeti sikerességű résztvevő sikerességének meghatározásakor csupán a hozzá hasonlóan magas (vagy mérsékelt) kezdeti sikerességű önkormányzatokat vettem figyelembe.

Mindezek alapján tehát egy résztvevő sikerességét csakis azokhoz a HKA hálózatában részt nem vevő egyéb önkormányzatokhoz viszonyítottam, amelyek (1) ötezer fő alatti lakónépességűek; (2) a résztvevővel egyazon megyében találhatók; (3) a résztvevőhöz hasonló fejlettségű településeket menedzselnek; (4) a résztvevőhöz hasonló kezdeti sikerességet képesek felmutatni.

A hasonló önkormányzat fogalma alapján már sor kerülhet az egyes résztvevők, valamint a HKA-típusú közösségfejlesztési kísérlet sikerességének meghatározására is. Az egyes résztvevők közül azokat értékeltem sikeresnek, amelyek 2014 és 2022 között nagyobb mértékben tudták növelni az egy főre jutó önkormányzati bevételeiket, mint a hozzájuk hasonló önkormányzatok átlaga. A HKA-hálózat egészének sikere pedig abban az esetben valószínűsíthető, ha a résztvevők 2014 és 2022 közötti sikerességi mintázata észrevehető mértékben és pozitív irányban tér el a hozzájuk hasonló önkormányzatok sikerességi mintázatától.

A vizsgálat első fázisa igencsak pesszimista scenáriót látszott igazolni: negyvenegy résztvevő (53,2%) esetében a sikeresség kisebb, harminchat résztvevő (46,8%) esetében pedig nagyobb volt, mint a hozzájuk hasonló önkormányzatok sikerességének átlaga. Vagyis úgy tűnik, a HKA-típusú közösségfejlesztési kísérlet nem csupán nem járt számottevő eredménnyel, de a résztvevők valamivel kisebb eséllyel váltak sikeressé, mint a HKA hálózatából kimaradók.

A vizsgálat második fázisa

Mielőtt azonban végérvényesen azonosulnánk a fenti pesszimista scenárióval, nem árt hozzátenni, hogy az előző alfejezetben vázolt következtetés csak akkor lenne helytálló, ha a résztvevők minden tekintetben homogén masszát alkotnának. Máskülönben továbbra is fennáll annak lehetősége, hogy bizonyos típusú résztvevők inkább, míg mások kevésbé voltak képesek kiaknázni a HKA által kínált lehetőségeket. Ezért a hasonló önkormányzatok átlagánál sikeresebb (a továbbiakban: sikeres) és a hasonló önkormányzatok átlagától elmaradó (a továbbiakban: mérsékelt sikeres) résztvevőkön belül tipizálást hajtottam végre: a korábbi feltételezéseimnek megfelelően megvizsgáltam, hogy a HKA fel tud-e mutatni bizonyos eredményeket legalább a fejlettebb településeket menedzselő és/vagy a magasabb kezdeti sikerességgel jellemezhető résztvevők esetében. Ehhez a HKA hálózatában lévő sikeres és mérsékelt sikeres résztvevőkön belül is elhatároltam egymástól a „kedvező/kedvezőtlen fejlettségi szinttel”, valamint a „magas/mérsékelt kezdeti sikerességgel” jellemezhető önkormányzatok csoportjait, amelyek az 1. és a 2. táblázatban látható mintázatba rendeződnek:

1. táblázat: A HKA hálózatának sikeres résztvevői (2014–2022)

	Az önkormányzat magas kezdeti sikeressége	Az önkormányzat mérsékelt kezdeti sikeressége
A település kedvező fejlettségi szintje	Jászszenktlászló (Bács-Kiskun)	Köröstarcsa (Békés)
	Alsómocsolád (Baranya)	Halmaj (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Orfű (Baranya)	Répáshuta (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Medgyesegyháza (Békés)	Üllés (Csongrád-Csanád)
	Berente (Borsod-Abaúj-Zemplén)	Kőszárhegy (Fejér)
	Pálháza (Borsod-Abaúj-Zemplén)	Dunaszeg (Győr-Moson-Sopron)
	Tokaj (Borsod-Abaúj-Zemplén)	Szűcsi (Heves)
	Adony (Fejér)	Rákócziánya (Nógrád)
	Dunaszentpál (Győr-Moson-Sopron)	Kaposfő (Somogy)
	Kimle (Győr-Moson-Sopron)	Nyirtura (Szabolcs-Szatmár-Bereg)
	Répceszemere (Győr-Moson-Sopron)	Pap (Szabolcs-Szatmár-Bereg)
	Pétervására (Heves)	Táplánszentkereszt (Vas)
	Nagykőrű (Jász-Nagykún-Szolnok)	Becsehely (Zala)
	Balatonföldvár (Somogy)	
	Óriszentpéter (Vas)	
	Balatonkenese (Veszprém)	
	Badacsonytomaj (Veszprém)	
	Lesenceistvánd (Veszprém)	
A település kedvezőtlen fejlettségi szintje	Cigánd (Borsod-Abaúj-Zemplén)	Dombrád (Szabolcs-Szatmár-Bereg)
	Tiszaroff (Jász-Nagykún-Szolnok)	Gávavencsellő (Szabolcs-Szatmár-Bereg)
		Rönök (Vas)

Az adatok forrása: KSH, 2024

2. táblázat: A HKA hálózatának mérsékelten sikeres résztvevői (2014–2022)

	Az önkormányzat magas kezdeti sikeressége	Az önkormányzat mérsékelt kezdeti sikeressége
A település kedvező fejlettségi szintje	Tompa (Bács-Kiskun)	Gátér (Bács-Kiskun)
	Kétegyháza (Békés)	Szank (Bács-Kiskun)
	Körösladány (Békés)	Újszentiván (Csongrád-Csanád)
	Tolcsva (Borsod-Abaúj-Zemplén)	Rábapatoná (Győr-Moson-Sopron)
	Mezőszentgyörgy (Fejér)	Kenderes (Jász-Nagykun-Szolnok)
	Szabadhidvég (Fejér)	Zagyvarékas (Jász-Nagykun-Szolnok)
	Dunakiliti (Győr-Moson-Sopron)	Dunaalmás (Komárom-Esztergom)
	Bárdudvarnok (Somogy)	Neszmély (Komárom-Esztergom)
	Lengyeltóti (Somogy)	
	Oszkó (Vas)	
	Bak (Zala)	
	Hévíz (Zala)	
	Letenye (Zala)	
	Zalakaros (Zala)	
	Zalalövő (Zala)	
A település kedvezőtlen fejlettségi szintje	Bucsa (Békés)	Borsodnádásd (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Kisköre (Heves)	Mezőzombor (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Karancsság (Nógrád)	Prügy (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Rimóc (Nógrád)	Taktaszada (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Nagybajom (Somogy)	Tiszatárján (Borsod-Abaúj-Zemplén)
	Ópályi (Szabolcs-Szatmár-Bereg)	Baks (Csongrád-Csanád)
		Váncsod (Hajdú-Bihar)
		Cibakháza (Jász-Nagykun-Szolnok)
		Mátraverebély (Nógrád)
		Levelek (Szabolcs-Szatmár-Bereg)
		Pári (Tolna)
		Szalapa (Zala)

Az adatok forrása: KSH, 2024

Érdekes módon a fentebb a (4) ponttal jelzett feltételezés nem igazolódott be: mind a magas, mind a mérsékelt kezdeti sikerességgel jellemezhető önkormányzatok sikereségi mutatói hasonlóan alakultak a vizsgálat első fázisa alapján prognosztizálható értékekhez képest. Konkrétabban: a magas kezdeti sikerességgel jellemezhető negyvenegy

önkormányzat közül csak húsz (48,8%), a mérsékelt kezdeti sikerességgel jellemezhető harminchat önkormányzat közül pedig csak tizenhat (44,4%) tudott sikeressé válni. A magas kezdeti sikeresség így csupán elhanyagolható mértékben javította a résztvevők sikerességét, illetve a kezdeti sikerességgel /sikertelenséggel jellemezhető résztvevők sikerességi mutatói is ugyanabban az enyhén negatív tartományban találhatók, mint ahogy azt a teljes minta esetében láttuk.

A (3) számú feltételezés viszont beigazolódott. A fejlettség és a sikeresség változóinak gyakoriságát mutató kontingenciatáblázat (3. táblázat) alapján ugyanis úgy tűnik, a résztvevők által menedzselt települések kedvező/kedvezőtlen fejlettségi szintje szerinti tipizálás sokat segíthet eredményeink értelmezésében, és bizonyos mértékig akár a peszsimista scenárió korrekciójához is hozzájárulhat.

3. táblázat: A fejlettség és a sikeresség változóinak gyakorisági eloszlását mutató kontingenciatáblázat (saját szerkesztés az 1. és 2. táblázat alapján)

	Sikeres résztvevők	Mérsékelt sikeres résztvevők	Összesen
A település kedvező fejlettségi szintjével jellemezhető résztvevők	31	23	54
A település kedvezőtlen fejlettségi szintjével jellemezhető résztvevők	5	18	23
Összesen	36	41	77

Kissé konkrétan: a kontingenciatáblázat alapján a Cramér-féle V kontingenciaegyüttható⁴ 0,3271-es értéket vett fel, tehát a résztvevők által menedzselt települések fejlettségi szintje és a hasonló önkormányzatokhoz viszonyított sikeresség között gyenge közepes, de statisztikailag biztosnak mondható összefüggés – itt: a fejlettség sikerességre gyakorolt pozitív hatása – valószínűsíthető. Az összefüggés mélyebb értelmezése érdekében két dologra hívom fel a figyelmet:

Először is vegyük észre, hogy a HKA hálózatában részt vevő, fejlettebb településeket menedzselő ötvennégy önkormányzat között a sikeresek kerültek fölénybe. A harmincegy sikeres önkormányzattal (57,4%) szemben huszonhárom (42,6%) tekinthető mérsékelt sikeresnek, ami világos – de korántsem domináns – többségként értékelendő.

A fejletlenebb településeket menedzselő huszonhárom önkormányzat között viszont már domináns többségben vannak a mérsékeltén sikeresek (tizennyolc önkormányzat, 78,3%), a sikeresebbekhez (öt önkormányzat, 21,7%) viszonyítva. Vagyis a legtöbb esetben úgy tűnik, a kedvezőtlen fejlettségi környezet egész egyszerűen blokkolja a közösségi alapú jövőtervezési kísérletben rejlő potenciálokat.

DISZKUSSZIÓ

A vizsgálat második fázisa alapján nyilvánvaló, hogy a település fejlettsége pozitív hatást fejt ki, míg az önkormányzat kezdeti sikeressége nem gyakorol hatást a résztvevők 2014 és 2022 közötti sikerességére. A fejlettség pozitív irányú hatása kevésbé tűnik meglepőnek, hiszen kedvezőbb fejlettségi környezetben az önkormányzatok nagyobb valószínűséggel képesek kamatoztatni a HKA hálózatához köthető új ismereteket és készségeket. A sikeres önkormányzatoknak a kontingenciatáblázatból kiolvasható 31-23-as aránya azonban a település kedvező fejlettségi szintjével jellemezhető résztvevőkön belül sem mondható dominánsnak, ami az eredmények interpretációja során különös óvatosságra kell hogy intsen bennünket. A HKA hálózatában való részvételt ezért még ezen a csoporton belül is célszerű a siker csupán egyik olyan, még csak nem is döntő fontosságú összetevőjeként tekinteni, amelynek részletező feltárását későbbi kutatásoknak szükséges elvégezniük.

A fejlettebbek sikerességét elvben ellensúlyozhatnák a területi politikák kiegyenlítő törekvései, hiszen a kedvezményezettség a különböző támogatási felhívások, pályázatok elbírálásánál előnyt, illetve többletpontszámot jelenthet. Úgy tűnik azonban, hogy ez a kiegyenlítő hatás nemigen tudott érvényesülni. A kedvezőtlen fejlettségi környezet jellemző módon már magára a részvételre is egyértelműen negatív hatást gyakorolt, annak ellenére, hogy a hátrányos helyzet elvileg előnyt jelentett a HKA hálózatában való részvételre írt pályázat elbírálása során, 54-23 arányban mégis a fejlettebb településeket menedzselő önkormányzatok voltak túlsúlyban a nyertesek között (3. táblázat).⁵ A fejletlenebb résztvevők sikertelenségének okait a későbbiekben szintén érdemes lenne részletesebben feltárni, hiszen intuitíven meglehetősen nehéz magyarázatot találni arra, miért teljesíthettek ilyen gyengén még a hozzájuk hasonló önkormányzatokhoz viszonyítva is. A HKA eredményeként kialakult fejlesztő közösségek szétesése a jövőtervezési kísérlet zsákutcába kerülése miatt csak az egyik hipotetikus magyarázat lehet erre.

Hasonló nehézséget jelenthet annak megértése, hogy a résztvevők közül összességében miért nem váltak sikeresebbé 2014 és 2022 között a sikeresség magas kezdeti szintjével jellemezhető önkormányzatok, noha intuíciónk szerint a HKA hálózatához csatlakozásuk előtt – illetve attól függetlenül – megszerzett ismeretek és készségek a későbbiekben a siker egyfajta katalizátoraiként funkcionálhattak volna. Meglátásom szerint a nem várt eredményeket legalább kétféleképpen magyarázhatjuk. Egyrésztől feltételezhető, hogy az önkormányzati bevételek abszolút növekedésének megvannak a maguk objektív korlátai, vagyis magasabb szintekről indulva nehezebbnek tűnik

hosszabb időn keresztül továbbra is átlag feletti eredményeket produkálni, különösen az alacsony népességszámú települések esetében. Másrészt – és az előzőekkel szoros összefüggésben – a már eleve sikeresebb, magukkal elégedett résztvevők esetében sokszor a motiváció is csekélyebb lehetett arra, hogy megőrizték a közösségi alapú jövőtervezés iránti elkötelezettséget, amely a HKA hálózatában való részvételre sarkallta őket. Sőt, a közösségfejlesztésben rejlő lehetőségek kiaknázása itt-ott megtörténhetett már korábban is, hiszen – mint már utaltam rá – a HKA hálózatához való csatlakozásnál az Önkormányzati Szervezetfejlesztés című, hasonló jellegű 2009-es programban való részvétel kifejezett előnyt jelentett.

KONKLÚZIÓ

A 2014 második felében és 2015 első két hónapjában megszervezett HKA-hálózat a 2010-es évek egyik legjelentősebb közösségi alapú jövőtervezési kísérletének tekinthető Magyarországon. Mivel azonban a HKA alapjául szolgáló, „Képzés a konvergencia-régiókban lévő önkormányzatoknak” című projekt 2015. május 31. után nem folytatódott, a hálózat kiteljesedésére sajnálatos módon nem kerülhetett sor. Tanulmányom arra a kérdésre kereste a választ, hogy ez a HKA-típusú közösségfejlesztési kísérlet képes volt-e észrevehető mértékben javítani a részt vevő hetvenhét önkormányzat sikerességét az azóta eltelt egy évtized alatt. A sikerességet az önkormányzati bevételek segítségével modellező empirikus vizsgálat alapján ez a torzóban maradt jövőtervezési kísérlet legfeljebb korlátozott mértékben – és főként a fejlettebb településeket menedzselő önkormányzatok esetében – indíthatott el pozitív folyamatokat. Ennek alapján a kutatás legalább két irányban folytatható. Egyrészt érdemes lehet megvizsgálni, melyek azok a valóban a HKA hálózatában való részvételhez kapcsolható eredmények (meghatározott stratégiaalapú projektek kidolgozása és megvalósítása, különféle szaktudások és szakemberek kiképezése stb.), amelyek hozzájárultak az önkormányzatok sikeréhez. Ezzel együtt pedig az is átgondolandó, hogy a mérsékelt sikeresek csoportja – különösen a kevésbé fejlett településeket menedzselő önkormányzatok – esetében melyek voltak a kudarc fő okai, és ezekből okulva miképpen javítható a jövőben egy HKA-hoz hasonló közösségi alapú jövőtervezési kísérlet határfoka. De az efféle kérdésekre már csak egy másik módszertan – leginkább a terepmunka – alapotán álló vizsgálat adhat megnyugtató választ.

A sikerességet az önkormányzati bevételek segítségével modellező empirikus vizsgálat alapján ez a torzóban maradt jövőtervezési kísérlet legfeljebb korlátozott mértékben – és főként a fejlettebb településeket menedzselő önkormányzatok esetében – indíthatott el pozitív folyamatokat.

Végjegyzet

- 1 A betűszó a francia „*Liaison entre actions de développement de l'économie rurale*” (magyarul: Községi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében) kifejezés rövidítése.
- 2 2014-ben a Budapest és Pest megye (a 2018. január 1-je előtt létező Közép-Magyarország NUTS 2 régió) területén található önkormányzatok kivételével Magyarország minden önkormányzata valamelyik konvergenciaregióhoz volt sorolható.
- 3 A százalékos növekedés ugyanis túlságosan is felülbecsülné az önkormányzati bevételek alacsony szintjéről és alulbecsülné az önkormányzati bevételek magas szintjéről induló önkormányzatok sikerességét.
- 4 A Pearson-féle khí-négyzet-próbán alapuló Cramér-féle V (Cramér, 1946: 260–290) két nominális változó közötti kapcsolat mérésére szolgáló statisztikai mérőszám, amely 0-tól (nincs kapcsolat) 1-ig (determinisztikus kapcsolat) terjedő értékeket vehet fel.
- 5 Hogy végül nem csupán hátrányos helyzetű önkormányzatok vehettek részt a HKA hálózatának munkájában, azt leglátványosabban a turisztikai központok (a Balaton-parti üdülőtelepülések, Hévíz, Zalakaros, Tokaj) és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Berentének a példája szemléltetheti, amely a község területén telephellyel rendelkező BorsodChem vegyipari vállalat – illetve az innen származó helyi adóbevételek – révén Magyarország egyik leggazdagabb községének számít.

Ábrajegyzék

1. táblázat: *A HKA hálózatának sikeres résztvevői (2014–2022)*. KSH, 2024.
2. táblázat: *A HKA hálózatának mérsékelten sikeres résztvevői (2014–2022)*. KSH, 2024.
3. táblázat: *A fejlettség és a sikeresség változóinak gyakorisági eloszlását mutató kontingenciátáblázat*. Saját szerkesztés az 1. és a 2. táblázat alapján.

Felhasznált irodalom

- BELÉNYESI EMESE (2015): A pilotprogramokról, a vezető trénerek munkájáról, in CSÓKA GABRIELLA (szerk.): *Fejlesztő közösségek. A helyi közösségi akadémiák hálózata*, Budapest, Nemzeti Községi Akadémia, 15–18, https://real.mtak.hu/62198/1/HKA_kiadvany_final.pdf (letöltve: 2025. 05. 30.).
- BERÉNYINÉ LÉVAI CSILLA – BRECSOK ANNA – GÁSPÁR MÁTYÁS – JENEI ÁGNES – LÁNTZKY ZSUZSANNA – STREL, ZITA (2015): A HKA stratégiaalkotási program a számok és a tények nyelvén elbeszélve, in CSÓKA GABRIELLA (szerk.): *Fejlesztő közösségek. A helyi közösségi akadémiák hálózata*, Budapest, Nemzeti Községi Akadémia, 33–36, https://real.mtak.hu/62198/1/HKA_kiadvany_final.pdf (letöltve: 2025. 05. 30.).
- BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ (2024): Online interjú Gáspár Mátyással „A Helyi Községi Akadémiák hálózata, egy évtized távlatában” tárgyában. A szerző tulajdonában.
- CRAMÉR, HARALD (1946): *Mathematical Methods of Statistics*, Princeton, Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400883868>

- EURÓPAI BIZOTTSÁG (é. n.): *Vidékfejlesztés*, https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/rural-development_hu#leader-megk%C3%B6zel%C3%ADt%C3%A9s (letöltve: 2025. 05. 30.).
- EURÓPAI PARLAMENT (2013): Az Európai Parlament és Tanács 1303/2013/EU rendelete az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra, a Kohéziós Alapra, az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapra és az Európai Tengerügyi és Halászati Alapra vonatkozó közös rendelkezések megállapításáról, az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra és a Kohéziós Alapra és az Európai Tengerügyi és Halászati Alapra vonatkozó általános rendelkezések megállapításáról és az 1083/2006/EK tanácsi rendelet hatályaon kívül helyezéséről, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex:32013R1303> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- FÁSI CSABA (2023): A fenntarthatóság dimenziói és a hazai felsőoktatási intézmények helyzetének egyes aspektusai a fenntarthatósági rangsorok tükrében, *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*, 11 (3), 117–135. DOI: <https://doi.org/10.32566/ah.2023.3.6>
- GERENCSÉR ILONA – GODA PÁL (2023): A tízezer fő alatti vidéki önkormányzatok fejlesztéseinek eloszlása Magyarországon, 2010–2018, *Területi Statisztika*, 63 (5), 603–632. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS630504>
- HEGEDÜS JÓZSEF – PÉTERI GÁBOR (2015): Köszolgáltatási reformok és helyi önkormányzatiság, *Szociológiai Szemle*, 25 (2), 90–119.
- HORLINGS, LUMMINA– MARSDEN, TERRY K. (2014): Exploring the ‘New Rural Paradigm’ in Europe: Eco-economic strategies as a counterforce to the global competitiveness agenda, *European Urban and Regional Studies*, 21 (1), 4–20. DOI: <https://doi.org/10.1177/0969776412441934>
- JENEI ÁGNES (2015): Mi látható a kommunikációs szemüvegen keresztül?, in CSÓKA GABRIELLA (szerk.): *Fejlesztő közösségek. A helyi közösségi akadémiák hálózata*, Budapest, Nemzeti Köszolgáltatási Egyetem, 24–26, https://real.mtak.hu/62198/1/HKA_kiadvany_final.pdf (letöltve: 2025. 05. 30.).
- KOLIN-SABJÁN KATALIN – KOLIN PÉTER (2022): *Önkormányzati tökérvonás*, Budapest, Demokratikus Helyi Közigazgatás Fejlesztéséért Alapítvány, <https://www.dhkfa.hu/News/2022/OnkormanyzatiTokevonas.pdf> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- KSH (2024): Tájékoztatósi adatbázis. Éves településstatisztikai adatok 2023-as településszerkezetben, https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/QueryServlet?ha=TA2024_W (letöltve: 2025. 05. 30.).
- MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS (2011): 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100189.tv> (letöltve: 2025. 05. 30.).

- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2014): 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400290.kor> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2015): 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről, *Magyar Közlöny*, 2015 (56), 5088–5125, <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/184e1f878cb59cd3f0dc13264dca53efedf79d82/megtekintes> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA (2023): *Megjelent a Községvezérelt Helyi Fejlesztések (CLLD) kiadvány*, <https://www.palyazat.gov.hu/kozlemenyek/megjelent-a-kzssgvezelt-helyi-fejlesztsek-clld-kiadvny> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- MAGYARORSZÁG KORMÁNYA PÁLYÁZATI PORTÁL (2013): ÁROP-2.2.22-2013 „Képzés a konvergencia régiókban lévő önkormányzatoknak” pályázat alapadatai, <https://www.palyazat.gov.hu/programok/uj-szechenyi-terv/arop/arop-2222-2013/alapadatok> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- MILLER, STEPHEN (2014): Emerging Trends and Challenges in Community-Led Local Development (CLLD), *European Structural and Investment Funds Journal*, 2 (4), 302–307.
- MONITORINGJELENTÉS (2015): *Monitoringjelentés az ÁROP-2.2.22-2013 „Képzés a konvergencia régiókban lévő önkormányzatoknak” projekt „Helyi közösségi akadémiák” pillérére vonatkozóan*, Budapest, Navidea Vezetői Tanácsadó Kft.
- OECD (2006): *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, Paris, OECD.
- POLLERMANN, KIM – RAUE, PETRA – SCHNAUT, GITTA (2014): *Multi-level governance in rural development: Analysing experiences from LEADER for a Community-led Local Development (CLLD)*, Braunschweig, Thünen Institute of Rural Studies, <https://www.sre.wu.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa14/e140826aFinal01071.pdf> (letöltve: 2025. 05. 30.).
- TÁMOGATÁSI SZERZŐDÉS (2013): *Támogatási Szerződés. Azonosító szám: ÁROP 2.2.22-2013-2013-0001*, https://www.uni-nke.hu/document/uni-nke-hu/tamogatasi-szerzodes-arop-2_2_22.original.pdf (letöltve: 2025. 05. 30.).

The Local Community Academies Network: A Decade On

ABSTRACT

The network of Local Community Academies (LCAs) was one of the most significant experiments in community-based future planning in Hungary in the 2010s. However, as the project on which the LCAs were based was discontinued after 31 May 2015, this experiment could not be completed. This study seeks to answer the question of whether the LCA network has been able to significantly improve the success of the 77 participating municipalities in the decade since. An empirical investigation, that models success using municipal revenues shows that the results of this experiment in community-based future planning, which has remained in torsion, are rather limited. Accordingly, if this type of experiment were to be replicated, it would be worthwhile considering how less successful communities, especially the less developed ones, could be more effectively involved in community-based future planning.

KEYWORDS: local government, settlement development, rural development, community building

BUSKÓ TIBOR LÁSZLÓ | A szerző a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Karának adjunktusa. Kutatásai, illetve oktatott tárgyai elsősorban a helyi közzolgáltatás-szervezés és a területi politikák témaköreit érintik.

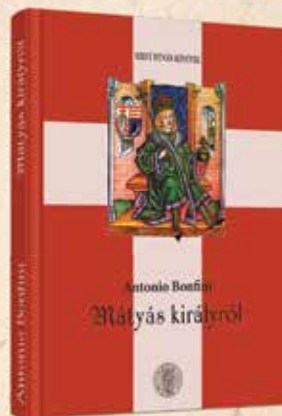
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

A Hunyadiak története egy kortárs történetíró tollából

Antonio Bonfini

MÁTYÁS KIRÁLYRÓL

A magyar történelem „korszerű” feldolgozása, a korabeli intézmények, városok, családok antik előzményeit keresve.
452 oldal, ára: 3800 Ft

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK sorozat

Az első hazai ősnymtatvány modern kiadásban

A MAGYAROK KRÓNIKÁJA

Buda, 1473

Hess András műve királyaink életéről és a magyar nép hősiek múltjáról.

248 oldal, ára: 2800 Ft

szitkonyvek.hu

NOVATIANUS MŰVEI

Az első latinul író római keresztény teológus részlegesen ránk maradt irodalmi munkássága először olvasható magyarul.
252 oldal, ára: 3600 Ft

ÓKORI KERESZTÉNY ÍRÓK sorozat

TERTULLIANUS ÖSSZES MŰVEI I-II.

Sokak által a Nyugat első teológusának tartott szerző összes fennmaradt írása – harmincegy, különféle műfajú írás – most először jelenik meg együtt magyar fordításban.

2120 oldal, ára: 13 900 Ft

szentistvantarsulat.hu

SZARVÁK TIBOR

Átmeneti terek, szegregált terek

Egy külterületi szegregátumfelszámolás
társadalmi következményei

TANULMÁNY

DOI: 10.56699/MT.2025.3.5

ABSZTRAKT

A társadalmi felzárkózási programok során a komplexitást a pályázati felhívások és a narratívák a problémák együttes kezeléseként definiálják. A kérdést úgy is feltehetjük, hogy mi volt előbb. Itt a település földrajzi zártságától a társadalmi leszakadásig, a lakhatási kiilleszkedésig és a lehetséges gazdaságfejlesztési megoldásokig számos tényezőt kiemelhetünk.

Elgondolásunk szerint a komplex problémák eltérő cél- és megvalósítási folyamatot, illetve társadalmi dinamikát jelentenek, amelyek során a helyi közösségeknek eltérő befogadási időt kell adni, hogy a felzárkózási folyamatok hatékony mobilitási utat eredményezzenek. Ezért alkalmazzuk tanulmányunkban az átmeneti terek fogalmát egyfajta társadalmi pufferként, és ezért gondoljuk azt, hogy a társadalmi felzárkózás felelősségét nem lehet a kistépülési aktorokra hárítani, hanem létre kell hozni egy olyan mezoszintet, amely esélyt jelenthet egy felzárkózási települési klaszter működtetésére.

KULCSSZAVAK: átmeneti terek, szegregált terek, periféria, külterület, zsákfalvak, társadalmi felzárkózás

A tanulmány megírásával az volt a szándékunk, hogy képet adjunk arról, hogy egy zárt közösség hogyan fogadja be azokat a lakosait, akik a község külterületén élnek, főként a belterületen működő közfoglalkoztatási programban dolgoznak, és a faluközpont lakóival számos kerti és egyéb mezőgazdasági munkaterületen, valamint közösségi terekben (orvosi rendelő, óvoda, kereskedelmi terek) érintkeznek.

Milyen közösségi kezdeményezések lehetnek arra, hogy sikeres legyen a szóban forgó külterületfelszámolási projekt? Vajon mennyiben tekinthető településtörténeti értelemben – Vigvári András szociológus, etnográfus fogalmát kölcsönözve – átmeneti térnek

a külterület? (Vigvári, 2023). Fontos megtárgyalni, hogy a külterület és a zártkertek társadalma között milyen hasonlóság és különbség fedezhető fel.

Összességében az elemzés célja annak feltárása, hogy egy külterületi szegregátum felszámolása – az ott élő családok belterületre költöztetésén keresztül – milyen társadalmi következményekkel jár a beköltözők és a fogadó közösség számára. Vizsgáljuk a lakhatási mobilitás területi és társadalmi dimenzióit, az ehhez kapcsolódó konfliktusokat, befogadási mechanizmusokat, valamint azt, hogy miként lehet közösségi fórumok, szociális munka és önkormányzati eszközök révén elősegíteni a konfliktusmentes együttélést és a társadalmi beágyazódást. A tanulmány célja továbbá, hogy egy empirikus esettanulmányon keresztül hozzájáruljon a felzárkózási programok hatásmechanizmusainak jobb megértéséhez, különösen a földrajzi és társadalmi perifériával veszélyeztetett térségekben.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI ÉS MÓDSZERTANI BEVEZETŐ

A tanulmány keretét az EFOP-1.6.1-VEKOP-16-2016-00001 számú, „Felzárkózási együttműködések támogatása” elnevezésű projekt jelentette, amely 2021 és 2023 között valósult meg egy Ózd környéki településen. A tanulmányban a vizsgált külterületet/belterületet anonimizáltan jelenítem meg.

A munka során felhasználtuk a projekt társadalmazásához kapcsolódó két falugyűlés hanganyagát és a közel százfős empirikus települési felmérés – néhány megküzdési stratégia társadalmi lehetőségeire utaló – adatait is, valamint azokat az interjúkat is elemeztük, amelyek a leköltözött családokkal készültek a projekt lezárása után, 2024 tavaszán.

A szóban forgó külterület fénykora az 1960-as évekre tehető, ekkor bolt, iskola, óvoda és munkahely (bánya és varroda) is volt itt. De Magyarországon a szénbányászat mint ágazat megszűnt. Innentől nagyot változott a világ és a közösségi jövőkép, mert a külterülethez önmagában már nem kapcsolódott gazdasági-foglalkoztatási kényszer. Felmérésünk idején a külterületen alig ötven fő élt. A hatvanas évek elején ez a szám négyszázötven volt (Alabán, 2018).

A külterület lakóépítményei bányatelepként funkcionáltak Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye északi részén, Ózd vonzáskörzetében. A külterület a falu (amely maga is zsákfalu) központjától közel négy kilométerre, egy völgyben található. Ezek a „zárványhelyzetek” a periféria jellemzőit tükrözik. Az ismert, „klasszikus” zárványtársadalmak mellett újak is kialakulnak, ezek helyzetét intézményrendszerük és a térség (település) humán erőforrásainak hátrányos vonásai tovább rontják (Kulcsár, 2009). Az erőforrások tartós szűkössége pedig erősíti a térségen és a településszerkezeten belüli megosztottságot.

A külterületi szegregátum fenntartását, üzemeltetését az önkormányzat a falugondnoki szolgálat keretén belül végezte, a falugondnoki feladatokat egy önkormányzati képviselő látta el. Így a külterületfelszámolási program egyszerre tűnt önkormányzati költségcsökkentő programnak, illetve a külterületi turisztikai beruházást támogató

projektnek. A turisztikai beruházásra vonatkozó elképzelés a világvárvány kitörése előtt jutott el az önkormányzathoz.

A tanulmányban szereplő külterület a bányászat felfuttatásának idején élte virágkorát. Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk, akkor a terület volt a centrum, a mai belterület pedig a foglalkoztatási központ dinamikájához tudott csak kapcsolódni. Évtizedek alatt ez megváltozott. Így a kitagolás, a beköltöztetés egyfajta irányított dzsentrifkációs folyamatnak is tekinthető, hiszen a korábban lakófunkciót is ellátó külterületnek már nem foglalkoztatási és lakhatási, hanem kizárólag új gazdasági-kereskedelmi funkció keresendő.

AZ ÁTMENETI TEREK JELLEMZŐI, A KERTSÉGEK TÁRSADALMI VILÁGA

A bevezető tükreben érdemes összehasonlítani a zártkertek lakhatásával kapcsolatos véleményeket azokkal, amelyeket a külterületről beköltözők mondtak az interjúk során. Vigvári András *Zártkert-Magyarország* című kötetében (Vigvári, 2023) az átmeneti tér benépesüléséről szóló fejezetben ír erről a témáról, mely fontos kutatási kérdésre utal: miért tekinthető átmeneti térnek a zártkertek világa és a szegregátumok miliője?

Mező Barna Hajdúböszörmény szegregációs viszonyairól íródott kötetében azt fogalmazza meg, hogy a zártkertek és a szegregátumok világát az elszegényedésből és a bizonytalanságból (vö. a maslow-i piramis alappillérei) fakadó területi migrációs folyamatok alakítják. Az érkező és a költöző társadalmi csoportok alacsony iskolai végzettségűek, foglalkoztatási helyzetük nem stabil. Így ezekről a családokról a települési önkormányzatnak kell gondoskodnia társadalompolitikai és infrastrukturális fejlesztési szempontból (Mező, 2014).

Vigvári szerint is a kertekbe érkezett közösségek „bizonytalan lakhatási és egzisztenciális körülmények” (Vigvári, 2023: 95) közül jönnek. A zártkertekre jellemző a biztonságos (hitelmentes) lakhatás és az alacsony lakásfenntartási költségek, valamint a nyugodt, szabad, természetközeli élet. Ezért érdekes az, hogy – bár ellentétes lakásmobilitási utat írhatunk le – a külterületek és a zártkertek jellemzése esetében egyetérthetünk a zártkerteket kutató szerző megállapításával: a mindennapi élet szervezése erős kompromisszumokat kíván a várostól/településtől távol eső, földutakon vagy kátyúkkal teli aszfaltúton elérhető, gyéren közművesített területeken (Vigvári, 2023).

A tanulmány megírásával szándékunk, hogy képet adjunk arról, hogy egy zárt közösség hogyan fogadja be azokat a lakosait, akik a község külterületén élnek, főként a belterületen működő közfoglalkoztatási programban dolgoznak, és a faluközpont lakóival számos kerti és egyéb mezőgazdasági munkaterületen, valamint közösségi terekben (orvosi rendelő, óvoda, kereskedelmi terek) érintkeznek.

Az azonos értékek az ellentétes lakásmobilitási út kontextusaiban keresendők. A külterületről érkezők kiszámítható, de alacsony komfortfokozatú lakhatási térből költöznek a belterületre (a perifériáról a centrumba), a zártkerti társadalmi terek viszont városi árnyékhelyzetben kialakult kényszerű, de biztonságot adó (a jövőben talán meg erősödést is jelentő) élethelyzetet nyújtanak, amelyben újra átgondolhatók a mobilitási célok (centrumból a perifériába).

Fontos azonban megjegyezni, hogy az átmeneti tér taszító- és vonzereje nemcsak térbeli, hanem társadalmi egyenlőtlen helyzetet is mutat, hiszen ez a lét egyszerre jelent a (nagy)város és a térség közötti kapcsolatot, illetve emelkedést vagy lecsúszást a társadalmi szerkezetben.

A bizonytalan munkaerőpiaci viszonyrendszer, a munkanélküliségtől való félelem, az elszálló rezsiköltségek, a hitelektől való függés és a családalapítási kényszer a kockázati társadalom egyenlőtlenségi tényezői. Így az átmeneti terek (a külterületek és a zártkertek) azt a célt is szolgálják, hogy az egyének és közösségek alkalmazkodjanak a megváltozott gazdasági viszonyokhoz, és céljaikat újratervezve később újra belépjenek a területi és társadalmi mobilitási útra.

Érdekes társadalmi-élethelyzeti különbség, hogy a zártkertek társadalmának kialakulásában a lakáspiacot érintő hitelválság komoly szerepet játszott, így elmondhatjuk, hogy ez a csoport periferikus, leszakadó (talán alsó középosztálybeli) társadalmi státuszából folyamatosan kedvező (devizaalapú) hitelek kihelyezésével lakásvásárláshoz. A külterületi csoportok körében ez az előrehozott fogyasztás főként az áruhitelekre volt jellemző.

A két csoportban közös jellemző, hogy a hitellel finanszírozott, előrehozott fogyasztás fenntarthatatlan, és a következmények, a végrehajtói oldalról elindult behajtások is mindenkit érintettek.

Komoly különbség a két társadalmi csoport között, hogy a kertekbe költözők körében sokan voltak olyanok, akik a területtel semmiféle kapcsolatban nem álltak korábban (Vigvári, 2023). A tanulmányunkban szereplő külterületen viszont olyan társadalmi közösség élt, amelynek tagjai a bánya bezárása után lettek „röghöz kötöttek”, anyagi és kulturális tőke hiányában nem tudtak elindulni a területi mobilitási folyamatban, azonban a település központjával élénk (kereskedelmi, oktatási, foglalkoztatási, hitéleti, egészségügyi stb.) kapcsolatban állnak.

A két tér társadalmának foglalkoztatási lehetőségeit a bizonytalan (fekete vagy rövid, folyamatosan hosszabbított, határozott időtartamú) munkaszerződések jellemzik. A prekariátusnak nevezett (Ferge, 2012) társadalmi osztály számára jobb foglalkoztatási lehetőségeknek a (közeli városbeli) bérmentes alsó szegmensei számíthatnak.

A külterületről beköltözők között is megjelent az a stratégia, amelyet a kertészekben láttunk: a stabil bérmentes hiányát (és a rezsikötelezettséget) saját háztartási (kerti) erőforrásaik mozgósításával tudják ellensúlyozni, illetve kiegészíteni (Vigvári, 2023). Így volt ez a külterületen is: az előkertek művelésére, virággalánták ültetésére büszkén és a belterületen is követendő példaként emlékeznek a beköltözők.

A hasonlóságok sorában megemlíjtük, hogy a külterületet és a lakóközösséget a falugyűlésen sokszor említették másodrangú kontextusban, számos alkalommal éreztették, hogy a történelem cserben hagyta az ottlakókat, nehezen férnek hozzá a mindennapi élethez elengedhetetlen közszolgáltatásokhoz. Amíg a zártkertek társadalma a politikai önszerveződéstől számíthat változásokra, a külterület társadalmának a jóléti intézkedések és társadalmi felzárkózási programok jelenthetnek előrelépést. Ez utóbbiak támogatása azonban helyi konfliktusokat eredményezhet, hiszen egy zsákfalú társadalmának esélyei összességében közel egyformák, s a külterületi közösségek területi mobilitásának kiemelt támogatása a kockázati társadalomban megszokott nyomás alá helyezi a sérülékeny társadalmi csoportokat.

Pszichológiai nyomás egyébként abban is megmutatkozik, hogy az átmeneti terek társadalmát hogyan és hova sorolják be a településközpont véleményformálói. Vigvári András szerint a tősgyökeres (anonim elnevezéssel élve) „kelemenszegieknek” semmilyen tapasztalatuk nincs a kertek változásáról, a folklór negatív jelzőket ragaszt az ott élőkre (Vigvári, 2023). Az átmeneti terekre ugyanis az ismeretlenség a jellemző. És mivel átmenetiek, nem is kell velük foglalkozni. Az itteniek megmaradhatnak a fővárosból kiltott rosszéletűeknek, lecsúszott devizásoknak, pesti bevándorlóknak és betolakodóknak. Egyszóval „nem vagy egyenértékű ember” – mondja egy interjúalany a kertekből (Vigvári, 2023: 121).

Ez tulajdonképpen egyfajta kommunikációs sablon, helyi politikai szempontból települési narratíva, amely a többségi társadalom és a helyi önkormányzat védelmére szolgál, hiszen így könnyen gondolhatunk arra, hogy a zártkertekben élők számára az önkormányzati fejlesztések (a település egészéből nézve) inkább a pazarlás kategóriájába tartoznak.

A stigmatizálás kirekesztő gyakorlata a közbeszédben a külterületeken élők körére is kiterjeszthető. Beluszky Pál még 1982-ben fogalmazott úgy, hogy a kertségek tulajdonképpen megfelelnek a szegregátum követelményeinek, a gazdasági-életmódbeli átmeneti tér napszámosok, zsellérek, alkalmi munkások, városi szegények, pénztelen pályakezdők gyülekezőhelye (Beluszky, 1982: 326).

A TELEPÜLÉSI FALUFÓRUM TAPASZTALATAI: A MORÁLIS PÁNIKTÓL A LEHETSÉGES MEGOLDÁSOKIG

2021 júniusában két falufórum valósult meg a helyi polgármesteri hivatal udvarán. A fejezet az ott elhangzottak szöveghű átiratából készült.

A hozzászólások tartalmából képet kapunk arról, hogy a falufórum résztvevői közvetlen tapasztalataik alapján hogyan látják az elmúlt harminc év helyi történéseit, a külterületi közösség lakhatási körülményeinek javítása tükrében a helyi társadalmat érintő döntések értékeit, dimenzióit, narratíváit.

Azért használjuk ezt az anyagot, mert hűen tükrözi, hogy a települési honlapokon, Facebook-csoportokban zajló kommunikáció kényelmes, gyors, de sokszor egyoldalú,

gyakran félremegy az információ és az értelmezés. Nincs oda-vissza csatolás, a kommunikációs csatorna leegyszerűsödött. Jellemző, hogy az egyik résztvevő a fórumon ezt kérdezte: „Ez most egy közlés velünk?” Mindez az inkluzív önkormányzat mint működési keretrendszer hiányára világít rá (Farkasné Gasparics – Számadó, 2021).

Összességében érzékelhető volt a közösségben a morális pánik. A település a várható külterületi leköltözés előtt összefűz, közös félelmeit, évtizedes problémáit és megoldási javaslatait is megosztja egymással (Kitzinger, 2000).

Az egyéni és a közösségi/települési érdek összekapcsolódását (egyfajta mindenkire ható közjót) hangsúlyozta a projekt megvalósítója:

„...abban tudunk majd segíteni önöknek, hogy egyfajta kontrollált módon, számos segítő szakember bevonásával olyan fejlesztést tudnánk véghez vinni ennek a településnek az életében, ami mindenkinek jó lehetne. Tehát a településnek azért, mert felszabadul az a terület, és lehet vele valamit kezdeni, tehát hogy ez anyagi forrást is jelentene. Másrészt azoknak, akik ott laknak, pedig foglalkoztatáshoz jutást, képzéshez jutást és beilleszkedést nyújthatna.”

A projekt munkatársainak a „mindenki jól jár” helyzetet támogató kommunikáció fenntartása volt a célja:

„Mivel nagyon kevés buszjárat jár, onnan bejárni a településre, hogy innen el tudjanak menni dolgozni, nyilván egy nagyobb kihívást jelent, mint azoknak, akik itt bent laknak. Ez az egyik fele. A másik fele, azt hiszem, hogy azért összességében alacsonyabb végzettségű emberek laknak ott, ebben is tudnánk segíteni, hogy valamiféle képzéshez jussanak vagy képzettséghez jussanak, amivel foglalkoztathatóvá válnak. Ebben is szeretnénk szerepet vállalni, hogy az ő foglalkoztatásukat beindítsuk. Tehát nem a település érdekei ellen szeretnénk mi dolgozni, és mindenképpen azért is szerettük volna ezt a mai fórumot, hogy lássák, hogy önöket is szeretnénk ebbe bevonni. Tehát hogy nem az önök döntése ellenére szeretnénk itt tevékenykedni, meg szeretnénk bármit csinálni, hanem közösen szeretnénk, hogyha ezek az emberek is bekapcsolódhatnak a település életébe még inkább, mert azért közmunkában, ha jól tudom, elég sokan dolgoznak itt a településen.”

Milyen tapasztalatok, negatív sztereotípiák, hiedelmek, pletykák akadályozhatják ezt a win-win helyzetet?

Egyrészt a település múltjához kapcsolódó bányászati megszüntetése. Azt mondják a résztvevők, hogy „nem kellett volna megszüntetni harminc éve a bányát, akkor nem lenne problémánk”. Mások azt gondolták, hogy „ezzel nem fog megoldódni a kérdés. Az ember mindegy, hogy hol lakik, ha valamit akar csinálni, azt csinálja. Ha meg nem akar, akkor az Istennek se fogja csinálni”.

Idekapcsolódik az is, hogy rendezni kell a településhez való kötődést is, az illegális lakásfoglalást meg kell szüntetni. „Először ki kell takarítani azokat, akik semmiféle jogviszony nélkül csak lefoglalták a lakásokat, és ide semmi közülük nincsen.”

A negyvennyolc ember több éve be van oda jelentve, mert az önkormányzatnak úgy tíz éve van olyan határozata, hogy senkit nem enged be lakni. Ezek az emberek ott laknak, ott laktak a szüleik, oda születtek a gyerekek – mondta a polgármester asszony arra a lakossági véleményre, hogy „hoppá, hoppá, az nagyon sok”.

Az elhangzó nézetek között tulajdonképpen a munka mint szocializációs keretrendszer határozza meg azt, hogy ki tartozik a településhez, és ki nem: *„És akkor aki akar dolgozni, az dolgozzon, aki meg nem akar dolgozni, az meg oda megy, ahova akar. Az már senkit nem érdekel.”*

A lakhatási jogviszony témája után a projekt munkatársak a „kié a szegény?” klasszikus felelősségkérdésére igyekeztek rávilágítani:

„Most van egyedüli lehetősége a településnek arra, hogy ne a település költségéből kelljen ezeket az embereket behozni a településre, hanem európai uniós költségéből meg tudják ezt oldani. Ha belegondolnak abba, hogy ezek az emberek kint maradnak hosszú távon, nem lesz munkájuk, nem fognak tudni miből élni, az a településre nézve rettentő sok költséggel jár. Az, hogy onnan őket be kell hordani, iskolába kell hordani a gyerekeket, ott azért időközönként, mivel önkormányzati tulajdonúak az ingatlanok, kell valami fejlesztést végezni, merthogy az önkormányzat meg a település felelős azokért az ingatlanokért. Ha ott történik valami baleset, a település meg az önkormányzat lesz azért felelős. Tehát mindenképpen meg kell hogy oldódjon ezeknek az embereknek a helyzete. Mi abban szeretnénk segíteni, hogy ez minél konfliktusmentesebben és minél inkább őket és a település lakóit is felkészítve menjen végbe.”

Azonban a település rendszerváltás utáni történetét a szinte minden családot érintő elvándorlás is jellemzi, így nem csoda, hogy a falugyűlés véleményei között ez a mobilitási út is markánsan szóba kerül:

„Mennyi fiatal elment, aki dolgozó, akinek van szakképesítése. Mert nem tud ezen a környéken. Mert a pénzeket ilyenekre költik, és nem munkahelyteremtésre. És a fiataloknak el kell menni Budapestre, külföldre. Maguk nyilván nem tudják, hogy valószínűleg egy olyan helyen élnek. De ha a maguk szomszédságában, szomszéd épületében történne meg ez, valószínűleg ön sem akarná, hogy a gyerekét így nevelni, és elmenne. És ezek a fiatalok... arra kellene szerintem inkább ennek a többszörösét is akár ráköltetni, de legalább ilyen költséget, hogy ezeket a fiatalokat próbáljuk meg visszacsalni ide, akik innen származnak el. És értékes munkaerő lenne, és ők teremtenek már értéket. Ezzel nem értéket teremtenek, hanem egy újabb telepet fognak csinálni a falunkból.”

Egy kiemelt célcsoportokat támogató felzárkózási programnak fontos, hogy legyen megfogható – mindenki számára elérhető – területfejlesztő hatása is:

„Nekiünk mint faluban élőknek ebből mi előnyünk származhat? Bocsánat, most a saját helyzetemet tudom felhozni. Nekem lesz helyben munkahelyem, nem kell ingáznia? Vagy tudok még itt olyan embereket mondani, akik helyben ingáznak, akár autóbusszal reggeltől estig úton vannak, gyári munkások.”

Azonban sokan feltették a kérdést: *„Miről beszélünk, ha nincs munkahely? Sem a faluban, sem a környéken nincs munkahely. Az embereknek munkahely kell, ami fenntartható.”*

A projekt által alkalmazott szociális munka tulajdonképpen az egyéni szándékok, motívációk, élethelyzetek aktiválásán alapul, így juthatunk el a közösségi támogató cselekvésig.

A realitások azt erősítették, hogy a külterület aktív munkásainak napszámosmunkájára szükség van az előregedő faluban:

„Ezek az emberek nap mint nap itt dolgoznak, itt élnek velünk. Hívjuk őket kaszálni, segíteni, kapálni a kertben. Nem félünk tőlük. Ha beköltöznek, mindenki irtózik. Ezek az emberek nem leprások. Nagyon sok embernek a háza rosszabbul néz ki itt bent a faluban, mint a külterületen.”

A résztvevők hangsúlyozták, hogy a programban a külterületi üres ingatlanokat „le kell túrtni”. Az építőipari árak elszabadulása miatt le kellett mondani erről a projekt kezdetén még tervben lévő elemről. A fórumon előkerült, hogy helyieket kellene megbízni ezzel a munkával. A válaszban a hazai pályázati viszonyokat jól ismerő mondat is elhangzott: *„Idegenek csinálják. Én meg itt fizetem az iparűzési adót, és még én nem kapok semmi munkát se. Harminc éve, de nem panaszkodom, mert én megértem.”*

A projekt felzárkózási/településfejlesztési módszertanában egy jövőműhely és egy önkormányzati elfogadásra is számító fejlesztési koncepció szintén szerepel. Ebbe a meg lehetőségen komplex módszertanba illeszkedik majd a külterület sorsa és más helyi gazdaság- és közösségépítő elképzelések sora is.

De a racionális tervezés lépései előtt az együttélés szabályairól, a közösségi keretekről kell szólni, hiszen a (külterület-településmag viszonylatra vonatkozó) költözéshez kapcsolódó ígékötőnk a fórumon leginkább a „be” vagy a „le” volt, és a melléköltözés miatt nemcsak az érkezők, hanem a fogadó közösség felkészítése is fontos. A közös célunk az volt, hogy ne legyenek „idegenek” a külterületről érkezők. A közösen megélt múlt titkokat, sérelmeket is felszínre hoz: *„Egyrészt nagyon sok ember nem jött le ide erre a gyűlésre, és megmondom azt is, hogy miért nem jöttek le az emberek, mert a külterületet mindig lenézték a faluban.”*

„Minden település más. Nincsenek örök receptjeink. Mindenhol más emberek vannak, de integráltan gondolkodunk, vagyis sok oldalról megpróbáljuk azoknak az embereknek a jövőjét megközelíteni, akik ott elveszítik a lakhatási lehetőségüket, mert szinte már el is veszítették. Megpróbáljuk őket emberi, normális körülmények közé hozni, és megpróbáljuk a befogadó közeget is olyan közegbe hozni, olyan viszonyok közé hozni, hogy az együttélés minél zavartalanabb legyen, minél jobban működjön.”

A fórumon egy nagyon fontos szakpolitikai mozzanat is előkerült. Mégpedig az, hogy számítsunk arra, hogy bármilyen jó szándékunk van is, a projektet úgy kell elnevezni, hogy ne teremtsünk kétségeket a céljaink felől a kedvezményezett csoportok körében.

A „kivel van baj?” kérdés alapvetően csoportközi, társadalmi, sablonszerű együttélési témákat vet fel (és nem csak a konkrét költöző és fogadó közösségekre jellemző):

„Mert mi nem is titeket bántunk, akik élni (és dolgozni) akartok, hanem azokat, akik nem akarnak a közösségbe beilleszkedni, nem akarnak velünk együtt lenni.” „De akkor nem úgy kéne kifejezni, hogy mindenkit egy kalap alá vesztek.”

Ez a párbeszéd az elmúlt évtizedek elosztási-támogatási gyakorlatának a lenyomata. A saját erőből mobilis családok jobban elfogadottak a helyi szinteken, míg a támogatott lakhatás inkább kivételezést, pozitív diszkriminációt sugall (pedig a területi és kulturális mobilitás értékvezérelt cselekvésnek, közös ügynek tekinthető).

„És azt is tudjátok, hogy ebben a faluban, hogy hányan költöztek le a külterületről a faluba? És akkor morogtatok, igaz? Egy kicsit, mert idejöttek, és azóta is itt élnek. Így van?” „Így van.”

„És akkor most mondjátok a magatokét, hogy az az ötven fő, aki le akar jönni, hogy most miért jönnek azok ide.”

A be- vagy leköltözői szándékot a falu előregedő korszerkezete is erősíti. Az üres házak lehetséges felújítása és a telefelszámolásoknál történő alkalmazása (községmegújítás) már 1990 előtt is szándék volt hazánkban:

„Vannak üres házak. Van hetven olyan özvegyasszony, aki nyolcvan-kilencven éves, köszönöm szépen, mi lesz ezekkel a házakkal? Most laknak benne. Azt hiszitek, hogy a gyerekei idejönnek? Fenét! Akkor ki fog ideköltözni, mert megveszik mondjuk a holland emberek. Az nem baj, hogy ők megveszik.”

Egy terület, egy település a történelem során is sokszor szűnt meg lakófunkció szempontjából. Most úgy áll a helyzet – mondta egy programmegvalósító, hogy a „kapitalizmusban negyven-ötven embernek szolgáltatást, boltot, iskolát, orvost nem lehet csinálni, nem lehet helybe vinni.

Olcsóbb, ha őket »mozgatjuk« a térben. Tehát a gyönyörű környezet adott, némi kevés közmű is van ott, mert köves út is van, meg kellene találni azt a hasznosítási módot, amely sokkal jobban szolgálja az egész települést vagy a térség életét, gazdasági eredményeit, mint az, hogy lakóterület legyen, nagyon rossz állapotú vagy mindenképpen nagyon szegényes körülményeket biztosító lakásokkal.”

A LEKÖLTÖZÖTT CSALÁDOKRÓL

A faluba költözést követő hónapokban (2024 első félévében) a külterületről érkező családok körében minden interjúalanyunk (öt családdal készült interjú) emlékezett a falugyűlésre, amelyen élénk vita kísértte ezt a szociálpolitikai projektet. Sokan arról számoltak be, hogy a vita folytatódott, de inkább már a Facebookra, a települési oldalra/fórumra tevődött át. Tulajdonképpen internetes bullying valósult meg, amelyet szerencsére kezeltek a családok és a segítőik.

A leköltözők érzelmileg komolyan kötődnek a külterülethez: „Ott éltünk, ahol én magam abban a házikóba születtem, ahova hazavittek.” „Engem megviselt a költözés. Megmondom őszintén, úgy lefogytam. Most kezdem magam visszaszedni, mert hát csak ott nőttünk, akármilyen volt az a telep, ott növekedtünk fel, oda kötöttek a szép emlékek.”

A volt külterületi családok közös megküzdési stratégiája volt az, hogy elengedik a sértéseket, mert „ugyanolyan emberek vagyunk, mint bárki”. A településközpontban élő hangadó közösség nehezen fogadta el azt, hogy a külterületet nem lakóhelyként kell továbbfejleszteni (pedig a külterület történetében a lakófunkció mellett a foglalkoztatási funkció is közel ugyanannyi ideig volt jellemző). A külterületi közösségnek pedig meg kell tanulni, hogy a lakás nem csupán fizikai tér, hanem beágyazottság is a lakókörnyezetbe. Mindez egyfajta középosztályosodási értéknek is tekinthető, emeli az egyéni/családi presztízt is.

„Vannak ezek a bántások, de úgy gondolom, hogy elsősorban is ismerjenek meg minket, hiába, hogy a nap huszonnégy órájában előtte is itt dolgoztunk meg az emberek közt voltunk, de hát mindennek eljön a maga ideje.”

Az alapvető egyenlőségeszme mellett a lakhatás minősége hozott mobilitásélményt, amely erősíti a közösségi jóllétet és így a konfliktusmentes együttélést is. Ennek a minőségi váltásnak kell megőrizni a lendületét.

„Közelebb vagyunk a bolthoz, óvodához, Ózdra bejárni, egyszóval mindenhez, ami a mindennapokban fontos.” „Meg kell mutatni mindenkinek, hogy igenis startvonalra tudunk állni. Itt rajtunk múlik minden, persze mindent akarni kell, el kell menni dolgozni, és meg kell mutatni, hogy nem félünk, ki tudjuk fizetni a rezsit.”

Ez az interjúalanyunk azt is kifejtette, hogy nemcsak a minőségileg más lakás- és életkörülményekkel kell együtt élni, hanem az ezekből adódó életmódváltással is. A szükségletekről való gondoskodás nem kényelmesíti el az embert, a faluközpontban azonban más a helyzet:

„Megfőzzük azt a kis ebédet, utána ülünk, tévézünk, elmegy az erő, nincs erőnk. Kint meg fizikai munkákat végeztünk, lugast rendeztünk, újra kapálhattunk, gyalog jártunk, kinti kútról hordtam a vizet húszliteres kannákban. Itt is szeretnék én csirkéket nevelni, meg disznót.”

Az új lakásokkal kapcsolatban a tereprendezés elmaradása, a kerítés hiánya merült fel kritikaként, de ezt a válaszadók saját erőből megoldják.

Az interjúkból arról is képet kapunk, hogy a szegénység és a periferikus élethelyzetek igen drágák. Hiszen pénz nélkül, autó nélkül, hiányos menetrenddel (sok esetben a buszjegyre is máshonnan kell előteremteni a költséget) nehezen lehet megoldani krízishelyzeteket (akár csak egy olyat, hogy miként mész a lázas gyerekedért az óvodába, és hogyan hozod vissza, ha csak magadra számíthatsz napközben).

A téli költözés jelentett olyan kihívást, hogy most akkor mennyi lesz a rezsizár, mennyibe fog kerülni a fűtés. Ezt a családok nem tudták, nem volt tapasztalatuk, hogyan spóroljanak. A külterületen tudták, hogy a gyűjtött/kapott tűzifa meddig elég, és milyen meleget ad. Itt a „gázlánggal” kapcsolatban az első időszakokban még nem volt kész a magatartásrendszer.

„Ha engem kérdeztek volna, én tényleg lehet, hogy nem októberben költöztettem volna. Majd nyáron kiforja magát.” „Ha jobban állunk, veszek egy nagyobb fatüzeléses kandallót.”

A válaszadók megállapították: ha nem indult volna el a projekt, akkor a külterületek zöme fent maradt volna, mert önállóan nem tudtak volna leköltözni a faluba.

TÁRSADALMI-MOBILITÁSI ZÁRTSÁG, A FEJLESZTÉSEK MINT KÖZÖS TÉRSÉGI CÉLOK

Számos szociológiai mutató mellett, amely a szegregált élethelyzetet jelöli (például a nyolc osztályt végzettek száma, a tartós munkanélküliek aránya), dinamikusabb mutatót jelent az, ha megnézzük az ottlakók családi, rokoni, baráti és szomszédsági kapcsolatait. Hiszen ez a leginkább ciklusérzékeny, mert mikrokörnyezetben is jobban reagál az aktuális időszak felívelő vagy éppen hanyatló makrotörténéseire.

A szociális háló maslow-i értelemben is fontos eleme az ember komplex biztonságérzetének. A száz fő tizennyolc évnél idősebb települési (belterületen, illetve külterületen

elő) válaszadót elérő kérdőíves terepkutatásunk során harmincöt konkrét és általános szakmát, foglalkoztatási státuszt, szerepet soroltunk fel, hogy kiderüljön, a válaszadó tudna-e hozzájuk fordulni valamilyen gond, probléma esetén. E szakmák művelői lehetnek a kérdezett családtagjai, rokonai, ismerősei is.

Ebből a foglalkozási kínálatból a belterületen élők átlagosan 23,3-et, a külterületi lakosok 18,6-et említettek meg. Jelentős különbség van a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők javára.

Az érettségivel és szakmával rendelkezők huszonhetet, a diplomások huszonötöt jelöltek be, a legfelsőbb nyolc osztályt végzetek pedig tizenkilencet. A szakmai támogató kapcsolati háló ismertsége a legkevésbé jellemző a visszaköltözőkre (tizenhat említés). A tősgyökeresek huszonhárom szakmát kötöttek személyhez.

Ha a szakmák képviselőinek ismertségét nézzük, azt látjuk, hogy a település közös ipari/foglalkoztatási múltját megtestesítő bányászok ismertsége magas, szinte valamennyi családra jellemző. Így van ez szinte minden más munkával, amelyek a mindennapok biztonságérzetéhez kapcsolódnak. Idesorolhatjuk a kereskedelmet, a helyi választott tisztségviselőket és a hivatali dolgozókat, az óvodapedagógusokat, a védőnőt, a tanárt, a tanítót. A lelki támogató (plébános) ismertsége is magas, sokan ismernek családsegítőt, és néhányan segélyszervezeti munkatársat is. Magasabb presztízsű szakmák, hivatások (bankár, sebész, építész, ügyvéd, katona, politikus, mérnök stb.) ismertsége azonban inkább a belterületen élők szociális hálójára jellemző (1. táblázat).

Izgalmas feltevéseket indíthat el e kérdés további elemeinek részletes kidolgozása, hiszen egyértelmű az is, hogy a személyes kapcsolatok gazdagsága és minősége az egyéni életút egyengetésében, támogatásában ilyen kis közösség esetében is elengedhetetlen, s látszik az is, hogy a zártabb szociális kapcsolatok milyen hátrányt jelentenek egy zsáktelepülésen.

No de milyen hátrány érheti azokat, akik kevésbé jó térkapcsolati adottságokkal rendelkező településen élnek? Az interjúk összességében a kereskedelmi-foglalkoztatási beágyazottság hiányát emelik ki ezzel kapcsolatban.

Az ennek háttérében lévő kirekesztettség a közlekedésből legegyszerűbben úgy fogalmazható meg, hogy „az adott személy nem képes oda és akkor elutazni, ahová mások nehézségek nélkül el tudnak jutni” (Lieszkovszky, 2018: 90–91).

Tiner Tibor Borsod-Abaúj-Zemplén megyében végzett kutatásában foglalkozik azon célokkal, irányokkal, melyekért a lakosok elhagyják a lakóhelyüket, elutaznak. Ilyenek a munkába járás, a tanulással, vásárlással vagy a lakossági szolgáltatásokkal összefüggő, illetve az egyéb típusú utazások (például egészségügyi, fakultatív vagy közigazgatási célú utak) (Tiner, 1983).

Manapság is megfogalmazhatjuk ezt az állítást: a közlekedési árnyékhelyzet gyakran lehet akadály a annak, hogy az esélyteremtési-fejlesztési folyamat eredményei (új tudás vagy szakma megszerzése, részvétel az elsődleges munkaerőpiacon, egészségügyi kontroll) gyökeret verjenek az életmódban (2. táblázat).

1. táblázat: A szociális háló – szakmák ismertsége (%) a településen (n = 101)
(saját kutatás, 2021)

	Külterület	Belterület	Települési összesen
Sebész	3	43	35
Újságíró	5	19	16
Butikos	8	44	38
Bankár	9	25	22
Adminisztrátor	9	65	53
Mérnök	14	44	38
Katona	15	66	60
Ügyvéd	18	47	41
Építész	18	37	33
Pszichológus	18	18	18
Politikus	18	90	38
Gyógyszerész	18	38	34
Könyvelő	23	57	50
Parasztagazda	36	65	58
Pincér	41	63	58
Segélyszervezet munkatársa	41	39	40
Kórházi ápoló	59	90	83
Szakmunkás	59	85	85
Középiskolai tanár	63	63	63
Segédmunkás	64	89	83
Biztonsági őr	68	71	70
Szociális munkás / családsegítő	68	67	67
Vállalkozó	73	84	81
Fodrász	73	87	84
Plébános	77	72	73
Sofőr	80	91	82
Általános iskolai tanító	82	89	87
Védőnő	82	71	73
Polgármester	82	90	88
Rendőr, polgárőr	82	89	87
Nyugdíjas bányász	86	87	87
Óvodapedagógus	91	81	83
Hivatali dolgozó	96	87	89
Önkormányzati képviselő	100	89	91
Bolti eladó	100	94	92

2. táblázat: Községi közlekedési térkapcsolatok, 2021
(Balsók István geográfus, egyetemi adjunktus szerkesztése)

	perc				óra/perc		km	perc		db		perc		perc	
A kerékpározás időtartama															
A gyaloglás időtartama															
Utolsó járat vissza															
Első járat vissza															
Utolsó járat															
Első járat															
Távolság															
Maximum utazási idő															
Minimum utazási idő															
Járatszám 16 és 17 óra közötti indulással	5	5	0	0	2	1	1	5	6	1	1	43	127	15:15	16:19
Járatszám 14 és 15 óra közötti indulással	4	2	2	0	1	1	0	43	127	1	0	123	185	15:30	15:30
Járatszám 7 és 8 óra közötti érkezéssel	8	0	4	0	0	1	0	123	185	0	0	33	91	16:26	14:00
Járatszám 5 és 6 óra közötti érkezéssel	12	9	2	1	1	2	1	33	91	1	1	114	181	20:42	22:35
Egy átszállással	17	0	7	0	0	3	1	114	181	0	0	114	181	19:48	20:00
Átszállás nélkül															
Járatszám															

Az adatok forrása a **Menetrendek.hu**, illetve a gyalogos- és kerékpárosútvonal-terv esetén az **Útvonalterv.hu** oldal.

A menetrendek egy átlagos munkanapra (2021. 03. 24., szerda) vonatkoznak, szűresi feltételek legfeljebb öt átszállást (buszról buszra, vonatról buszra, vonatról vonatra, vonatról buszra és fordítva, esetleg helyi tömegközlekedést igénybe véve), az átszállások között maximum harminc perc várakozási időt és ötszáz méter gyaloglást figyelembe véve.

Az 5 és 6 óra, illetve 7 és 8 óra között a célállomásra érkező, illetve a célállomásról délután induló járatok száma azt jelzi, van-e ebben a csúcsidőszakban hazajutási lehetőség.

A maximum utazási idő esetén a szűresi feltételeknek megfelelő és a menetrendi kereső által kijelzett minden találatot figyelembe vettünk – akkor is, ha az esetleg életszerűtlen, nagy kerülővel és/vagy jelentős várakozási idővel járó útvonalat takar.

A távolsági adat esetében a legrövidebb utazási időnél megadott értéket vettük figyelembe.

A helyi közösségben mindazok, akiknek korábban is voltak jó gondolataik, de nem voltak helyzetben, és egyedül érezték magukat felismeréseikkel, most a többiekkel együtt a helyi mozgásokból inspirációt nyernek a közös gondolkodásra, majd cselekvésre. A rendszeres kommunikáció révén fokozatosan mind többen a sokakat érintő ügyek mellé állnak, s ha közössé válik a cél, elkezdődik a „megkomponálás”, „keretbe foglalás” folyamata (Vercseg, 2020).

A településen élők mindennapjaiban megjelennek a lakosság körében jellemző alapvető szükségletek. Ezek dinamizálják a viselkedést, és megszabják irányát, az aktuálisan érzékelt szükséglet ugyanis kihat a cselekvési cél megválasztására. Életmódunkat nagyban meghatározzák szükségleteink, melyek egyfajta hierarchiát, fontossági sorrendet is alkotnak.

A községben élő emberek a korcsoportok legnagyobb szükségének a munkalehetőségek, a működő általános iskolák, a helyi gazdaság fejlesztésének és a közösségi közlekedés javításának, továbbá a gyermekprogramok és az egészségügyi szűrések hiányát érezték. Ez a felsorolás a társadalompolitika/felzárkózáspolitikai összetettségét is mutatja a periféria világában. Emellett minden korcsoportban kiemelten fontos számukra több anyagi támogatás biztosítása, különös tekintettel az idősebb korosztályra.

Az eredmények tükrében a helyben élők között a felmérés pillanatában egység mutatkozott. Nem feltétlenül egy kiemelt, külterületen élő célcsoport támogatása, hanem a települési perifériát komplex társadalompolitikai oldása érdekében, tehát alapvetően egy szakmaiságon és szolgáltatási jelenlétben alapuló, alulról jövő fejlesztési út és operatív programcsomag megvalósításával kapcsolatban érzékelhettünk közös nevezőt.

Összességében a lakhatási körülmények fejlődése közép- vagy inkább hosszú távú változást jelent a beköltözött családok életében. Válaszadóink azonban inkább a biztonságos és fenntartható lakhatás komplex körülményeit szerették volna vizsgálni a programokban, nem csak a fizikailag átadható ingatlanokat.

„Az eredeti elképzelések szerint a lakhatás javítása önmagában előrelépést jelentett volna a résztvevők életében, de hamar kiderült, hogy ez nem elég. Az új környezethez való alkalmazkodás mellett sok családnak az önálló megélhetés is komoly kihívást jelentett. Hiába költöztek jobb lakókörülmények közé, a munkaerőpiacon nem nyíltak meg előttük új lehetőségek, sok esetben a helyi vállalkozások sem voltak nyitottak az érkezők fogadására. A gazdasági stabilitás hiányában a lakhatás önmagában nem hozott gyökeres változást” (Tóth-Ádám, 2025: 37). Ezt a szakdolgozói értékelést erősítette meg korábban a *Máltai Tanulmányokban* megjelent recenziójában Ditzendy Arisztid: az infrastruktúra fontos, azonban önmagában kevés, ez látszódik az elmúlt harminc év szegénységcsökkentő beruházásainak sok esetben kontraproduktív eredményein (Ditzendy, 2024: 150).

A megállapítás helyi munkaerőpiaci részét érintő pályázati adat azonban azt mutatja, hogy helyben nem sok lehetőség van a közfoglalkoztatásból való kikerülésre. Megjegyezzük, hogy a www.palyazat.gov.hu adatai szerint 2004 és 2020 között a községbe

tizenhárom pályázat érkezett összesen 334 millió forint értékben. Hét esetben a községi önkormányzat volt a támogatások kedvezményezettje. Vállalkozók számára alapvetően a Vidékfejlesztési Programból érkezett támogatás. Ez az adat is arra utal, hogy a társadalmi felzárkózási programok esetében alapvetően térségi szinten szabad értelmezni a munkaerőpiaci lehetőségek fejlesztését.

KOCKÁZAT, BIZONYTALANSÁG, VERSENY: MODERNIZÁCIÓS FORGATÓKÖNYVEK

A közel három évtizede lezajlott magyar (és tágabban kelet-közép-európai) rendszerváltás (mivel felülről érkező modernizációs kényszer volt) a periféria társadalmát, gazdaságát, közös fejlesztési irányait nem vette (talán nem is vehette) figyelembe. Pedig Andor Mihály *Néma forradalom* című kötetében 1989-ben azt hangsúlyozta, hogy „a település népességmegtartó ereje mögött egy paternalisztikus állameszme húzódik meg, amely az újraelosztás sakkjátszmájában báboknak tekinti az embereket és sakktáblának a települési struktúrát. Ha ezt idetesszük, onnan azt elveszszük, akkor az emberek ott maradnak vagy lépni kényszerülnek. Holott a településeket emberek hozták létre, és örömmel maradnak, ha körülményeiket (térhasználat, társadalmi igény) maguk alakítanák” (Andor, 1989: 21).

Ezt a folyamatot azonban meghatározza az elmúlt évtizedeket jellemző állami hatáskörök és feladatok átalakulásának kevésbé átlátható és alapvetően ciklikus mozgása, amelyben a periferikus, erőforráshiányos települések alapvetően vesztes helyzetbe kerültek. Erre a társadalmi-gazdasági helyzetre adott választ stratégiai, közösségi tervezési és megvalósítási szinten is a Magyar Máltai Szeretetszolgálat komplex tevékenységéhez kapcsolódó – azóta kormányprogrammá vált – Felzárkózó települések (FETE) program (Kovács, 2021).

A közösségépítés, a professzionális segítség/támogatás (a gondoskodástól a diplomás kompetenciákkal rendelkező szociális munkásig) nagyon fontos fejlesztőmunka, hiszen egyszerre segíti a családokat és a közösségeket, így a település számára nyújt esélyteremtő lehetőségeket.

Ez a munka lényegében az elzártságot és annak érzését csökkenti. Az elzártságból, a zsáktelepülés elhelyezkedéséből adódó lakossági reakciók, megküzdési stratégiák nem hatékonyak és nem is tarthatók fenn, ha egyéni szinten kell megvívni a küzdelmeket a mindennapokban. Idesorolhatjuk az életmódhoz kapcsolódó rugalmas eljutást a társadalmi mobilitást támogató intézményekhez, az elsődleges munkaerőpiaci foglalkoztatási lehetőségekhez, illetve a nagyobb kereskedelmi és humánszolgáltató intézményekhez.

Az egyéni stratégiák ugyan felmutathatnak sikeres életutakat, de ha a település közösségének többsége nem tud csatlakozni ehhez, akkor a közösségben erősödhet a kognitív disszonancia érzése, ami újra leszakadáshoz, a periférián maradáshoz és így végső soron területi-társadalmi egyenlőtlenséghez vezet.

A felzárkózás szociológiájának fontos kérdése az, amit Szűcs Jenő (1981) korszakos munkája, a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című írás alapján fogalmazhatunk meg. Itt nem is feltétlenül a változtatások mikéntje a kérdés, hanem az, hogy zárt(abb) vagy nyitott(abb) társadalomban valósulnak-e meg. Az egyéni élethelyzetek azonban a kockázati társadalom világában individualizálódnak. Vagyis ugyanazon társadalmi szereplők, amelyek a felzárkózási folyamatot támogatják, elősegítik, szabványosodást is teremtenek a társadalmi alrendszerek terén, de itt közös jellemző az, hogy a felzárkózás során létrejövő új egyéni élethelyzetek (munkaerő)piacfüggők (Beck, 2003: 237).

Ennek a komplex munkának a kulcsszavai egyfelől a közösségi reaktiváció és a tervezés, a térségi programban való együttműködés és a kiszámíthatóság, másfelől pedig az „alulról is nyitott jóléti erkély”. Ez a szókép tulajdonképpen olyan visszacsatolási mechanizmust jelent, amelyben az urbánus középosztály tagjai (akik a felzárkózás szakpolitikai irányítói) elfogadják a periféria érdekérvényesítő csoportjainak területi-társadalmi kiegyenlítődést célzó térségspecifikus javaslatait (Szarvák, 2018).

A középosztály tagjai lehetnek a „lokálisan integráltak” 5 százalékos csoportja a magyar társadalom szerkezetében. Körükben a legmagasabb a kisebb településeken élők aránya (76%), átlag feletti arányban jellemző a felsőfokú végzettség és a diplomás apa a családban, illetve a legmagasabb a (bevallott) havi nettó bevételük. A lokálisan integráltak 7 százaléka roma. Széles kapcsolati hálóval rendelkeznek, mind a nexusdiverzitást, mind a bizalmas kapcsolatok számát tekintve (Gerő et al., 2020: 72).

Ha a periféria térségeiben a társadalmi-gazdasági ágensekhez való hozzáférés nem intézményesül, a fejlődés/fejlesztés több ponton elakadhat, lelassulhat, aránytalanná válhat, a kívánt prioritások felé haladás helyett a társadalmi-gazdasági polarizáció növekedése s így a tradicionális, örökölt problémák továbbgörgetése valószínű (Szarvák, 2022).

A már idézett kutatás (Gerő et al., 2020: 77) azt emeli ki, hogy a magyar társadalom közel harmadában egyetlen integrációs mechanizmus sem működik (normaszegő dezintegráltak: 20 százalék, kirekesztett alulintegráltak: 8 százalék). Inkább a dezintegrációs mechanizmus működése rögzíthető ezekben a társadalmi csoportokban. Alacsony a kapcsolati háló, az iskolai végzettség, a munkaerőpiaci és civil szervezeti jelenlét szintje, relatíve magas viszont a normaszegéssel kapcsolatos elfogadás értéke. A két csoport tagjainak 19 százaléka roma. Zömmel kisebb városokban és községekben élnek, de a kirekesztett alulintegráltak negyede fővárosi. Rendkívül magas körükben a kirekesztettség érzése.

ÁTMENETI TEREK: EGY DINAMIKUS SZEGREGÁTUMFOGALOM FELÉ

Az ország életében mindig voltak fölérendelt célok (Csepeli, 2003). Most ez a periférikus térségek (el)zártságának a csökkentése. Hiszen így újra aktívnak számolhatunk el már partvonalra került gazdasági-társadalmi erőforrásokat. Állításunkat a regionalista Nemes Nagy József is alátámasztja, szerinte ugyanis a centrum-periféria viszony

nem statikus; a perifériák függése és autonómiája dinamikusan változhat (Nemes Nagy, 1996). Ehhez viszont a narratíváinkat, fogalmi rendszereinket, szakpolitikai kereteinket is módosítanunk kell.

Fontos, hogy a diagnóziscélú településbejárás csak akkor működhet valóban eredményesen, ha az általános standardok (például az emberhez méltó lakhatás minimális feltételei) mérhetővé tétele mellett figyelembe vesszük a gazdasági-társadalmi térszerkezetben – éppen a centrum-periféria viszonyrendszer révén is – szignifikánsan jelentkező különbségek hatását.

Vagyis bár a komfort nélküli lakás mindenhol azonos kategóriát jelent, a településen belüli megítélése (a helyiek mentális térképe, szubjektív kirekesztettségérzete alapján) jelentősen függ attól, hogy kuriózumként jelenik-e meg, vagy éppen az átlagot képviseli.

Fontos kiemelnünk, hogy a szegregátum kifejezést így tágabb értelemben használhatjuk, nem csak a KSH módszertana alapján kijelölhető, munkaerőpiaci és alacsony iskolai végzettség szerinti megközelítéssel (és nem etnikai elkülönítéssel) létrejött szegény, társadalmi kiilleszkedést mutató területeket értve rajta.

A fenti tartalmi keret biztosítja azt, hogy a szegregátumok világát is átmeneti tereknek tekintsük. Olyan társadalmi és térbeli pufferezónának (mezoszintnek), amelyben folyamatos kapcsolódási lehetőség adódik az intézmények és a segítő, humánszakemberek jelenlétéhez és munkájához.

A szűkös erőforrások miatt mindez persze azt is jelenti, hogy a fenti modellt csak akkor tudjuk megvalósítani, ha a felzárkózási programok nem településszintűek lesznek, hanem a szubszidiaritás elvét a területi-igazgatási hierarchiában feljebb, de a járásnál alacsonyabb szintre emeljük, és településpárokban, települési tengelyekben, mikrotérségekben, felzárkózási (fejlesztési) klaszterekben gondolkodunk.

ZÁRÓGONDOLATOK

Az összegzésben szólnunk kell a falufórumról mint a projekt elindításának, társadalmatisításának egyik legfőbb eszközéről. A megbeszélések jól tükrözték az egyéni élethelyzetek bizonytalanságait, a lehetséges települési, közösségi kockázatokat. Tulajdonképpen minden résztvevő a kapaszkodót (másként fogalmazva a közös bizalmi hálót) kereste.

A főbb konfliktuspontokat az jelentette, hogy a falu központi részén lakók saját igényeik kielégítésére igénybe veszik a külterület munkaképes lakóinak szolgáltatait. De ez saját (szabad) akaratot jelent a faluban lakók részéről, és nem annak elfogadását, hogy egy támogatott lakhatási projekttel megszüntetik az évtizedes társadalmi status quót.

A fórum dinamikája jól jelezte, hogy a helyi hatalommal való párbeszéd milyen előnyöket jelent mindenkinek. De azt is mutatja, hogy az egyeztetés elmaradása, a társadalmi (partneri) párbeszéd hiánya súlyos cselekvési blokkokhoz, közös tehetetlenségi állapothoz vezet.

Jelen tanulmány következtetései közül azt kell kiemelnünk, hogy a felzárkózási programok kialakítása és végrehajtása során teret kell engedni a települési (mikrotérségi,

járás) inkluzivitásnak, a befogadó társadalompolitikai gyakorlatnak. A felzárkózáspolitikának mint szakpolitikának a helyi megvalósítását célszerű a településnél nagyobb igazgatási szinten véghez vinni.

Az átmeneti terekben (zártkertekben, külterületi/belterületi szegregátumokban) a családok/egyének a társadalmi szerkezetben alacsony pozíciót töltenek be, amelyeknek fejlesztése a bourdieu-i tőketípusok együttes megerősítésével történhet hatékonyan. Ez a munka azonban nem szabványosítható, nem egységesíthető; a település és a (mikro)tértség közösségének együtt kell formálódnia.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a lakhatási minőségben történő előrelépés a felzárkózási programokkal támogatott mobilitás fizikai bázisa lehet. Ehhez azonban olyan fejlesztéspolitikai gyakorlat kell, amely az átmeneti tereknek a településekhez kapcsolódó fogalmát, az abban rejlő vonzó és taszító dinamikát definiálja. Láttuk, hogy az átmeneti terekben (zártkertekben, külterületi/belterületi szegregátumokban) a családok/egyének a társadalmi szerkezetben alacsony pozíciót töltenek be. E pozíciók fejlesztése a bourdieu-i tőketípusok együttes megerősítésével történhet hatékonyan. Ez a munka azonban nem szabványosítható, nem egységesíthető. A település és a (mikro)tértség közösségének együtt kell formálódnia.

A periferikus vidékekre jellemző tanult tehetlenségből (L. Ritók, 2024) viszont az következik, hogy ezt a felzárkózási folyamatot a helyi hatalmi

és érdekviszonyoktól független szakmának kell vezetnie. E munka az európai uniós fejlesztéseket kialakító és menedzselő projektosztály (Kovách, 2012) feladata lehet, a munka jellege pedig a periferikus élethelyzetek csökkenését eredményezheti.

Ábrajegyzék

1. táblázat: A szociális háló – szakmák ismertsége (%) a településen (n = 101). Saját kutatás.
2. táblázat: Közösségi közlekedési térkapcsolatok, 2021. Balcsók István geográfus, egyetemi adjunktus szerkesztése.

Felhasznált irodalom

- ALABÁN PÉTER (2018): A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon és környékén a rendszerváltozás után (PhD-értekezés, Eger, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézet), https://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/62/1/Alab%C3%A1n_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf (letöltve: 2025. 06. 01.).
- ANDOR MIHÁLY (1989): *A néma népszavazás*, Budapest, Vita.
- BECK, ULRICH (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- BELUSZKY PÁL (1982): Egy alig ismert településszerkezeti elem, a kertség, *Földrajzi Értesítő*, 32 (2–3), 325–328.
- CSEPELI GYÖRGY (2003): *Emberek vetése. A XXI. század szociálpszichológiai kihívásai*, Budapest, Jósöveg – Hiánypótló.
- DITZENDY ARISZTID, IFJ. (2024): A társadalmi szegregációs mechanizmusok térbeli rendeződése, *Máltai Tanulmányok*, 6 (1), 145–153. DOI: <https://doi.org/10.56699/MT.2024.1.9>
- FARKASNÉ GASPARICS EMESE – SZÁMADÓ RÓZA (2021): A településmenedzsment átalakítása a működési keretek tükrében, *Polgári Szemle*, 11 (1–3), https://polgariszemle.hu/images/content/pdf/psz_2015._1-3.szam_14.pdf (letöltve: 2025. 08. 02.).
- FERGE ZSUZSA (2012): Prekariátus és Magyarország, *Fordulat*, 19, 116–126, http://fordulat.net/pdf/19/F19_Ferge-interju.pdf (letöltve: 2025. 07. 27.).
- GERŐ MÁRTON – HAJDÚ GÁBOR – KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA – SZABÓ ANDREA (2020): A magyar társadalom integrációja 2015, 2018, in KOVÁCH IMRE (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*, Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 59–88.
- KITZINGER DÁVID (2000): A morális pánik elmélete, *Replika*, 40, 23–48, <https://www.replika.hu/replika/40-02> (letöltve: 2025. 08. 02.).

- KOVÁCH IMRE (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*, Budapest, Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- KOVÁCS KATALIN (2021): „Amellett, hogy ez a személyes hitem, beágyazottságom, ami megtart, meg visz előre, hiszek abban, hogy van értelme a munkánknak”. Interjú Németh Nándorral, *Tér és Társadalom*, 35 (4), 22–32. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3400>
- KULCSÁR LÁSZLÓ (2009): Társadalmi zárványok vagy zárványtársadalmak, *Területi Statisztika*, (1), 120–124.
- L. RITÓK NÓRA (2024): Hol a felelősség?, *Élet és Irodalom*, 68 (15), <https://www.es.hu/cikk/2024-04-12/l-ritok-nora/hol-a-felelosseg.html> (letöltve: 2025. 06. 01.).
- LIESZKOVSZKY JÓZSEF PÁL (2018): A közlekedési eredetű kirekesztettség által érintett társadalmi csoportok vizsgálata a hátrányos helyzetű vidéki térségekben, in MUNKÁCSY ANDRÁS–JÁSZBERÉNYI MELINDA (szerk.): *Utazás a tudományban. Konferencia a 70 éves Pálfalvi József tiszteletére*, Budapesti Corvinus Egyetem, 90–98, http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3782/1/UaT2018_kotet_vegleges.pdf (letöltve: 2024. 09. 30.).
- MEZŐ BARNA (2014): *Párhuzamos társadalmak. Szegregációs és integrációs folyamatok Hajdúböszörményben. Végzett doktoranduszok értekezései a regionális tudományok köréből I.*, Hajdúböszörmény–Bodaszló, Bodaszlóért Egyesület.
- NEMES NAGY JÓZSEF (1996): Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben, *Földrajzi Közlemények*, 120 (1), 31–48.
- SZARVÁK TIBOR (2018): Cigánytelep nyolctól négyig és tovább. Interjúalanyunk Kiss Dávid, *MaHolnap – Társadalmi Felzárkózási Szemle*, (1), 13–14, https://tamogatottfejlesztések.szgyf.gov.hu/2014-20/phocadownload/EFOP161/szakmai_magazin_2019_01_04.pdf (letöltve: 2025. 05. 20.).
- SZARVÁK TIBOR (2022): *Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZÜCS JENŐ (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról, *Történelmi Szemle*, 24 (3), 313–359, https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_3/szucs.pdf (letöltve: 2024. 09. 30.).
- TINER TIBOR (1983): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvainak személyközlekedési helyzete és fejlesztési lehetőségei, *Földrajzi Értesítő*, 32 (2), 217–239, http://real-j.mtak.hu/5013/1/FoldrajziErtesito_1983.pdf (letöltve: 2024. 09. 30.).
- TÓTH-ÁDÁM ÉVA (2025): A külterületen élő lakosság életminőségének változása, támogatott lakhatás segítségével. Egy szegregátum felszámolásának lehetséges következményei (szakdolgozat, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola).

- VERCSEG ILONA (2020): *Közösség és részvétel. A közösségfejlesztés és a közösségi munka gyakorlatának elmélete*, https://tatk.elte.hu/dstore/document/1564/Vercseg_K%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g%20%C3%A9s%20r%C3%A9szv%C3%A9tel.pdf (letöltve: 2025. 06. 01.).
- VIGVÁRI ANDRÁS (2023): *Zártkert-Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*, Budapest, Napvilág.

Transitional Spaces, Segregated Spaces

Social Consequences of the Elimination
of Outlying Areas

ABSTRACT

In social inclusion programmes, complexity is defined in the calls for proposals and narratives as a combination of problems. The question could be asked as to what came first. Here we can highlight a number of factors, from the geographical isolation of the settlement to social exclusion, housing exclusion, and possible economic development solutions.

Our view is that complex problems imply different target and implementation processes and social dynamics, where local communities need to be given varying inclusion periods in order for the catching-up processes to result in an effective mobility pathway.

This is why, in our study, we use the concept of transitional spaces as a kind of social buffer, and why we believe that the responsibility for social catching-up cannot be shifted to small settlement actors alone. Rather, a meso-level must be created, which can offer an opportunity for a catching-up settlement cluster to operate effectively.

KEYWORDS: transitional spaces, segregated spaces, periphery, suburbs, shantytowns, social progression

SZARVÁK TIBOR | Egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet), elemző (Magyar Máltai Szeretetszolgálat Modellprogramok, Monitoring és Értékelési Munkacsoport)

VELEV DÓRA

„Hol vannak a férfiak?”

Női szerepkörök egy roma szegregátumban

TANULMÁNY

DOI: 10.56699/MT.2025.3.6

ABSZTRAKT

Nincsenek pontos adataink arról, hány roma nő él ma Magyarországon, milyen csoportokban és környezetben. A többségi társadalom gyakran kollektív képet alkot róluk, de ahogy nem beszélhetünk homogén cigányságról, úgy homogén női szerepekről sem. Empirikus kutatásom során életútinterjúk segítségével a FETE-programhoz tartozó Dombpusztán vizsgáltam a helyi roma szegregátumban élő nők szerepvállalásait. Tapasztalataim alapján a roma nők a társadalmi elnyomás több szintjével néznek szembe, és gyakran egyedül maradnak problémáikkal. Eredményeim szerint a Dombpusztán élő roma nők a női-anyai szerepeken túl a férfiak hiánya miatt sokszor a hagyományos férfiszerepeket is magukra vállalják. Ez szerepkonfliktust eredményez, amelyet generációkon át örökítenek, a tanult tehetetlenséghez hasonlóan, melyet az anya-lánya kapcsolatok elemzésével mélyebben is vizsgáltam. Meglepő eredményem, hogy a közösség tagjai ugyan követik hagyományaikat, de nem mindig ismerik fel azok valódi jelenlétét a mindennapokban.

KULCSSZAVAK: cigány nők, cigány családok, nemi szerepek, szegregátum

A roma nőkről ugyan számos kutatás készült már, állandó aktualitásukkal mégis szinte kifogyhatatlan témát biztosítanak. Ehhez hozzájárul, hogy a társadalomban többnyire valami mellett vagy valakihez viszonyítva tűnnek fel, amivel az a fő probléma, hogy átsiklunk az egyének felett, és megpróbálunk kollektív képet alkotni, amely alá minden roma nőt be kívánunk vonni. Ennek oka a könnyebb megértésre törekvés társadalmunk egy olyan részéről, amelyről túl keveset tudunk. Tanulmányom célja a szegregátumban élő roma nők életének bemutatása az egyének szintjén, közelebb hozva őket a többségi társadalomhoz.

Terepmunkámat egy Nógrád vármegyei községben végeztem, amelyre a továbbiakban Dombpuszta néven fogok hivatkozni, ezzel őrizve a kutatásban szereplők

anonimitását. A település részt vesz a Felzárkózó települések programban, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat helyi megvalósításával.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A cigányság

A „cigányság” olyan többjelentésű szó, amely magában foglalja a roma népcsoport tagjait, kultúráját, valamint a velük kapcsolatos külső, igencsak sokszínű szemléletet. A fogalomnak nincs egyértelmű és mindenki által elfogadott meghatározása. Tanulmányomban és kutatói munkám során a roma és a cigány megnevezést szinonimaként használok – ahogyan interjúalanyaim is tették.

A cigány népesség számát csak becsülni tudjuk, ezért több vélemény is van a pontos számokat illetően: hét-nyolc millió fő (Bottlik, 2012) vagy akár tíz-tizenkét millió fő is lehet (Lukács, 2018). A romák Európa legnépesebb kisebbsége és a világ legismertebb diaszpórája. Jellemzőségük, hogy vallásilag és nyelvileg is nyitottak környezetükre, éppen ezért egyik tényező sem meghatározó az identitásukban. A fő csoportképző tényező az, hogy társadalmi és földrajzi szempontból a periférián helyezkednek el (Bottlik, 2012).

A magyarországi cigányság demográfiai adatainak nyomon követése és megértése a 19. század második fele óta foglalkoztatja mind a társadalmi, mind a tudományos közösséget (Pénzes et al., 2018). A Központi Statisztikai Hivatal 2022-ben készített országos népszámlálása alapján 209 909 személy vallotta magát romának. Ahhoz, hogy ezt az adatot értelmezni tudjuk, fontos kiemelni, hogy 1 086 223 ember nem válaszolt a nemzetiséghez tartozó kérdésekre. „A cigányok önbevallása az adott időszak társadalmi viszonyainak, valamint a diszkrimináció, a stigmatizáltság és a rasszista közbeszéd mértékének függvényében változik” (Pénzes et al., 2018: 6). Pénzes János és munkatársai (2018) a cigányság területi viszonyait felmérni kívánó két kutatás (az 1984–1987-es CIKOB-felmérés és a Debreceni Egyetem 2010–2013-as felmérésének) összevetése alapján 876 000 főre becsülik a magyarországi romák számát, s ezzel a teljes népességen belüli arányuk 8,8 százalék. Magyarországon a cigányság a tizenhárom elismert nemzetiség közé tartozik, azon belül is a legnépesebb etnikum. Magyarországon főként romungro, oláh- és beás cigány csoportok találhatók, melyek mind különböző kulturális és nyelvi háttérrel rendelkeznek.

„Nem létezik homogén cigányság [...] a különbözőség vált a cigányság egyik »közös« tulajdonságává [...] a különböző csoportoknak mind megvan a maguk »csoportidentitása« – ez segítette a fennmaradásukat” (Demsa, 2015: 24).

A cigány családok

Lukács J. Ágnes *Roma/cigány családok* című munkájában bemutatja a hagyományos cigány családok normáit – ennek alapján ismertetem a legfőbb jellemzőiket. A roma családokban a közösségi létnek kiemelkedő szerepe van. A családok jellemzően több

generációt foglalnak magukban, biztosítva egymás számára a szociális támogatást és a hagyományok átadását. Az idősek tiszteletének kiemelt fontossága jellemző a roma családokban, melyekben általában a legidősebb férfi a döntéshozó. Ezzel szemben a nők többnyire alárendelt szerepet töltenek be a férfiakhoz képest. E közösségekben az idő kezelése sajátos: a nagyfokú szabadság és a hagyományok miatt nehezebben alkalmazkodnak a társadalmi intézményekhez, és gyakran nincs hosszú távú jövőképük. A „jó-ravaló cigány nő” elsősorban a család gondozásáért és támogatásáért felel. Házasodásra esetükben a többségi társadalomhoz képest fiatalon kerül sor – akár kiskorúként –, és nem feltétlenül jelent törvényes polgári házasságot, ugyanis a közösségen belül a lányok „megszöktetését” házasságként értelmezik. A házasság bekövetkezésével a nő a férfi családjához kerül, és minden téren alkalmazkodnia kell az ott megszokott rutinhoz, szigorúan az anyós iránymutatásával, aki a szárnya alá veszi (Lukács, 2018).

Vargáné Nagy Anikó és Molnár Balázs *Nevelési mintázatok roma családok körében* című tanulmányukban kisgyermeket nevelő roma és nem roma szülők válaszait vetették össze a családi nevelés témájában. A válaszok alapján a roma szülők nagy jelentőséget tulajdonítanak a család összetartásának és a gyermekek tiszteletre nevelésének, de a tekintélyelvűség és a szigor is jellemző nevelési elem. A gyerekekkel szemben támasztott elvárások közt megjelenik az engedelmesség, az idősebbek tisztelete és a közösségi normák követése. A tanulmány kitér a szegénység és a marginalizált helyzet hatására is: a roma gyerekek korai önállóságra szocializálódnak, ez pedig összefügg a családi munkamegosztással (Vargáné Nagy – Molnár, 2018).

Nemi szerepek

Tanulmányom konceptualizálása érdekében elengedhetetlen kitérnem a nemi szerepek fontosságára, illetve arra, hogy mit is tekintek nemi szerepeknek. Vizsgálódásom alapjául először az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményeit veszem: a nemi szerepekről Ádám Szilvia és Rosta Andrea írt. Szerintük ezek a kultúra és a biológia termékei, amit az is bizonyít, hogy a különböző kultúrák különböző módon határozzák meg őket. Ezeket a szerepeket hosszas szocializációs folyamatban sajátítjuk el. Míg a történelem során rögzült női szerepek főként a családdal kapcsolatosak, addig a férfiak szerepei kiterjednek a foglalkozási és közéleti területekre, valamint a családfenntartásra. Emellett több olyan családi szerepet is betöltenek, amely az otthoni környezetben válik teljessé (például férj, apa). A nemi szerepek változása az ipari forradalom idején kezdődött, amikor új női szerepek jelentek meg, melyek a férfiak szerepeit is átalakították. A nemi szerepek változása napjainkban is tart (Ádám–Rosta, 2010). Hasonló kérdéseket tárgyal Pongrácz Tiborné *Nemi szerepek társadalmi megítélése* című tanulmánya is. Szerinte a nők felgyorsult munkavállalása a 20. század második felétől kettős terhet ró rájuk, mivel a keresőtevékenység mellett megmaradt a reprodukciós és ellátó funkciójuk is. Kiemeli, hogy a magyar nők erős leterheltségét több időmérleg-kutatás is alátámasztja: közel háromszor annyi időt fordítanak háztartási munkára, mint

a férfiak, még akkor is, ha mindketten napi nyolc órában dolgoznak. A szerző hozzáteszi: „A magyar társadalom a nők és a férfiak alapvető feladatát, funkcióit tekintve kimagaslóan tradicionális beállítottságú” (Pongrácz, 2005: 85). Orosz Adrienn *Az apák családon belüli szerepei* című munkájában mutatja be a férfi nemi szerepeket. Az apaszerepek két típusát nevezi meg: „hagyományos” és

A férfiszerepek hiányos el-
látása a nők vállára helyezi
a család fenntartásának és
irányításának terhét, ami
szerepkonfliktust és túlter-
helést eredményezhet.

„modern”. A hagyományos apát a kenyérkereső szerep és a család biztonságáért való felelősség, míg a modern apaképet az otthoni munkákban való egyenlő részvétel és a gyermeknevelés jellemzi (Orosz, 2024). A szerző értékkutatásában a megkérdezettek szerint az anyák fő feladata a gyermeknevelés és a gondoskodás, míg az apáké a család anyagi biztonságának megteremtése. Orosz tovább-

bá kiemeli a magyarok tradicionális gondolkodását, különös tekintettel az anyaszerepekre. A European Values Study 2020-as elemzése szerint „Magyarországon (51%) inkább egyetértenek azzal, hogy a család életét megsínyli, ha a nő teljes munkaidőben dolgozik” (Orosz, 2024: 43).

A cigány nők

Lydaki Anna *Cigány nők* című írásában rávilágít a roma nők kiemelkedő jelentőségére a romakutatások területén. Szerinte a többségi társadalom és a cigányság kapcsolatát leginkább a roma nők helyzetének vizsgálatával lehet bemutatni. A cigány nőket a tudomány, az irodalom és a köznyelv is számtalan módon mutatja be. Gyakran túlrómantizált ideáltipikus kép él az emberekben velük kapcsolatban, de a másik szélsőség is sokszor megjelenik, amikor is a gyengébb, elnyomott nemként hivatkoznak rájuk. A szerző szerint a „nyilvános” és a „személyes” tér megjelenése fontos a roma nők kutatását illetően. Ez a roma kultúra sajátos és érdekes eleme, ugyanis a cigány nőkre más szabályok vonatkoznak attól függően, hogy melyik térben mozognak. Ezért az életüket ebből a két szemszögből lehet vizsgálni, de ahogy a szerző is kiemeli, a kutatók többsége csak a „személyes” terükre összpontosít a komplex kép helyett (Lydaki, 2006).

A magyarországi cigány nők helyzetéről Huszár Ágnes *A hiány helye: a roma nők* című írásában beszél. Ő is kiemeli a definiálás nehézségét, és hozzáteszi, ennek az áll a hátterében, hogy a roma nők a magyarországi közgondolkodásban is háttérbe szorulnak, „valamiféle kollektív vakfoltra” (Huszár, 2015: 21). A KSH 2011-es adatai alapján Magyarországon nagyjából 155 939 roma nő él. Iskolai végzettségük általában alacsonyabb, mint a roma férfiaké, hiszen többségük csak az általános iskola nyolcadik osztályáig jut el. Főiskolai vagy egyetemi végzettséggel mindössze 1288 roma nő rendelkezik.

Demsa Andrea kiemeli, hogy a hagyományörző családokban a nőknek már kiskorukban meg kell tanulniuk azokat a viselkedésekre vonatkozó szabályokat, amelyek

a „tisztátalan dolgokkal” és az emberekkel szemben érvényesek. „A pubertás beköszöntével azonban olyan lény lesz belőle, aki maga is a tisztátalanság állapotába képes hozni másokat” (Demsa, 2015: 24). Ez a fajta misztikus vonzerő megjelenik Judith Okely *Cigány nők* című tanulmányában is, amely európai vándorcigányok világát mutatja be. Európa-szerte a cigány nők és lányok képe gyakran az érzékiség, a szexuális vonzerő és a csábítás köré szerveződik, ezt a többségi társadalom vetíti rájuk. A felelőség társadalmi megbecsülése gyakran attól függ, hogy hány gyermeket hoz a világra (Okely, 1996).

Demsa a cigány nők kettős hétköznapi elnyomásáról ír. „Beszélni kellene ezekről a köztünk élő hétköznapi »szenvedőkről«, és árnyalni az oly sokak által közkedvelt elromanticizált cigányképet roma honfitársainkról” (Demsa, 2015: 28). Huszár pedig kiemeli, hogy napjainkban a roma társadalom jelentős változáson megy keresztül, ami a női szerepek módosulását is eredményezi.

A szegregátum

Tekintettel kutatásom helyszínére mindenképp tisztázni szeretném, pontosan mit is értünk szegregátumon. Vizsgálódásom ezen részének alapjaként Rácz Attila *Szegregáció a fejekben...* című tanulmányát tekintem, amely a KSH által használt értelemben vizsgálja a szegregáció fogalmát és formáit (Rácz, 2014). A szerző azt mondja, hogy a szegregátumok a társadalmi rétegek térbeli elkülönülései. Egy meghatározott városrész társadalmi struktúráján belül egy bizonyos réteg – városi arányához képest – mérhető túlsúlya. Továbbá hozzáteszi: „A KSH a 2001-ben végzett népszámlálás adatai alapján azokat a területeket nevezi szegregátumoknak, ahol az aktív korú népességen belül a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya mindkét mutató esetében magasabb, mint 50 százalék” (Rácz, 2014: 41).

A tanulmányom alapját képező kutatómunkám során legalább akkora nehézség volt hiteles forrást találni a magyarországi szegregátumokról, mint pontos adatokra lelni a magyarországi romák számáról. Mindkét témáról elmondható, hogy nincsenek megbízható adataink, ezért kénytelenek vagyunk feltételezésekbe bocsátkozni. Rozgonyi-Horváth Ádám így fogalmaz doktori disszertációjában: „Magyarország 823 településén és 10 fővárosi kerületében, de többnyire falvak határában, vagy városi külterületeken található 1633 szegregált telepen körülbelül 300 ezer ember él...” (Rozgonyi-Horváth, 2019: 17).

A Kulturális és Innovációs Minisztérium Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárságának *Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011–2020)* című dokumentuma szerint a roma népesség túlnyomó része vidéki, falusias környezetben él, gyakran szegregált területeken és kedvezőtlen lakáskörülmények között. Országszerte körülbelül száz település tekinthető már most is súlyos szegénységben élő, elkülönült közösségnek, és további mintegy kétszáz településen valószínűsíthető ennek a folyamatnak a folytatódása a közeljövőben (KIM, 2011).

A fenti becsléseket alátámasztja egy későbbi, országos léptékű, szisztematikus azonosításon alapuló vizsgálat is, amely részletes adatokkal szolgált a szegregátumok számáról és az ott élők demográfiai jellemzőiről. A *Társadalmi Riport 2020* adatai szerint Magyarországon 2071 szegregátumot azonosítottak 955 településen, amelyekben 283 876 felnőtt – 139 507 férfi és 144 369 nő – élt 2019-ben (Sándor et al., 2020).

Az említett adatok megerősítik, hogy a szegregációs jelenségek, amelyek empirikus kutatásom helyszínén is megfigyelhetők, országos léptékű problémát jelentenek.

A KUTATÁS MÓDSZERTANI JELLEMZŐI

Célok és kérdések

Kutatásom célja, hogy bemutassam a Dombpusztán élő roma nők élethelyzetét és mindennapi tapasztalatait a női szerepek mentén, különös tekintettel arra, hogyan élik meg szerepeiket a társadalmi elvárások, kulturális hagyományok és helyi társadalmi viszonyok metszéspontjában. A vizsgálat célja továbbá, hogy rávilágítson, milyen módon strukturálják életüket ezek a nők, milyen szerepeket töltenek be a családban, a közösségben és a munka világában. A kutatás színesítése érdekében három családban anya-lánya párosokat is vizsgáltam, generációk közötti összehasonlítást végezve a hagyományokhoz való viszonyulásuk tekintetében. E kutatás keretében arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen szerepeket töltenek be ezek a nők, megjelenik-e életükben szerepkonfliktus, hogyan nevelik gyermekeiket, és miként öröklődnek tovább a női szerepminták a generációk között.

A kutatás körülményei

Kutatásom terepmunkáját tehát Dombpusztán végeztem. A fantázianév megalkotásával nem csupán a település anonimitásának megőrzése volt a célom, hanem egy olyan kifejező név megalkotása, amely magában foglalja a helyszín sajátosságait. A „domb” szó a település elhelyezkedéséből adódó festői tájra utal, míg a „puszta” szó az ottani kopár és kietlen életkörülményeket eleveníti fel. Dombpuszta felé haladva az lehet a benyomásunk, hogy egy békés és rendezett kis falu fogad majd, azonban a településre érve ez az idilli kép hamar megváltozik. A település ezernyolcszáz fős lakosságának 70 százaléka roma származású, és közel ötöde tizenhét év alatti. Dombpuszta egyik központi problémája a munkanélküliség: „A faluban a relatív munkanélküliség aránya (11,54%) háromszorosa az országos átlagnak (3,9%)” (FETE, é. n.). Továbbá Dombpusztán kiemelt probléma a bűnözés és a kábítószer-használat, ez meglátszik a település hangulatán is, és mély nyomot hagy mind a közösség, mind az odalátogatók életében. Empirikus kutatásom során az életútinterjú módszerét választottam, amelynek segítségével bepillantást nyerhettem Dombpuszta roma szegregációjának mindennapjaiba. A településen való jelenlétem a Pázmány Péter Katolikus Egyetem falukutató táborának köszönhető. Hálás köszönet az egyetemnek és a tábor szervező tanárainak a kutatás és a feldolgozás során nyújtott szakmai és emberi támogatásukért.

A minta bemutatása

Terepmunkámat 2023 nyarán végeztem, amikor közel egy hetet töltöttem a településen. Ez idő alatt összesen tizenegy életútinterjút készítettem. Kizárólag nőkkel beszélgettem, mivel ebben a kutatásban kifejezetten az ő szemüvegükön keresztül szerettem volna látni a világot, amelyben élnek. Az előreláthatóan alacsony mintaszám miatt igyekeztem szem előtt tartani a sokszínűséget. Szerettem volna minél több különböző korcsoportú, foglalkozású nővel beszélni. A résztvevők kiválasztásához a hólabdamódszert alkalmaztam, vagyis az első megkérdezettek ajánlásai alapján értem el a további interjúalanyokat. A korcsoportot illetően 17–60 évesek voltak az alanyaim. Két megkérdezett kivételével mind tartós házasságban vagy párkapcsolatban éltek. Foglalkozásukat tekintve volt köztük varrónő, roma önkormányzati vezető, tanuló, máltás dolgozó, gyári munkás, védőnő, háztartásbeli, takarító, közfoglalkoztatott. Kutatásomban cigány származásúnak tekintek mindenkit, aki annak vallotta magát. Egy kivételével minden alany roma származású, és többségük dombpusztai lakos. Az egyetlen kivétel a település védőnője, aki azért került be a mintába, mivel negyven éve foglalkozik a településen élőkkel. Úgy gondolom, külső szemlélőként ő lát bele leginkább a helyi családok életébe, ezért fontosnak tartottam, hogy vele is készítsek életútinterjút. Mivel azonban feldolgozó munkám során kizárólag a településen élőkről adott tapasztalatait használtam fel, utólagosan „szakértőként” tekintek rá. Iskolai végzettségüket tekintve az interjúalanyok jellemzően alacsonyan iskolázottak voltak: többségük az általános iskola vége felé vagy a középiskola első éveiben hagyta abba tanulmányait. Roma alanyaim közül azonban ketten már középkorúként felsőfokú végzettséget is szereztek. Mindketten hosszabb ideje a helyi Jelenlét ponton dolgoztak a Magyar Máltai Szeretetszolgálat alkalmazásában, adminisztratív munkakörben. A továbbiakban az interjúrészletek idézésekor az alany életkorát és foglalkozását adom meg.

Az interjúk bemutatása és módszertana

A kutatásom során készített életútinterjúk átlagosan egy-másfél órásak voltak. Egy anya-lánya interjú esetében páros interjú készült – az alanyok kérésére. Az elemző munkám első lépése az átiratok elkészítése és többszöri újraolvasásuk volt, egészen addig, amíg már nem találtam számomra új információt, viszont ismétlődő mintákat igen. Bár nincs két egyforma interjú, visszatérő elem volt, hogy az alanyok szinte mindig a konyhában ültettek le, ahol gyerekek és férfiak nélkül tudtunk beszélgetni, amihez én is ragaszkodtam. Többeket először megrémített a hangfelvétel – amit minden interjúról készítettem, természetesen a beleegyezésükkel –, de ez a gát a legtöbb esetben hamar átszakadt, tudván, hogy anonimitásukat megőrzöm.

Interjúim készítése, majd feldolgozása során az élettörténeti módszert alkalmaztam Bögre Zsuzsanna (2003, 2024) munkái alapján. Bögre (2024) szerint egy interjúhelyzetben az alany „történetei készletéből” válogat élettörténete elmesélése során, és sorrendet állít fel az emlékei – történetei – között, amely az idő előrehaladtával változhat. Továbbá

fontos, hogy „kutatóként tisztában kell lennünk az élettörténetek folyamatjellegével, amelyben kisebb változások visszamenőlegesen is mindig bekövetkezhetnek” (Bögre, 2003: 156). Kutatásom során szem előtt tartottam, hogy az életútinterjúkat konstrukciónak tekintjük, mivel tényszerű történetek személyes interpretációját halljuk bennük, és valójában erre is vagyunk kíváncsiak. Úgy gondolom, kutatóként képesnek kell lennünk megfigyelni, hogy az, akit megkérdezzük az életéről, milyen képet kíván mutatni nekünk. Bögre (2024) szerint „az emlékek identitásunk részévé válnak, s tudatos vagy tudattalan módosulásokon mennek keresztül. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy hazudik-e vagy sem az illető, többre jutunk, ha arra keressük a választ, hogy miért mutatja úgy be az életét, ahogyan teszi. Az élettörténet tehát nem más, mint az egyén konstrukciója önmagáról” (Bögre, 2024: 17).

A KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A település fő problémája

Dombpusztán meghatározó nehézség a dizájner – vagy szintetikus – drogok elterjedése a faluban. A dizájner drogok olyan új pszichoaktív anyagok, amelyeket kémiailag úgy módosítanak, hogy a már tiltott szerek hatását utánozzák, de megkerülik a jogi szabályozást. Ezek az anyagok gyakran ismeretlen összetételűek és kiszámíthatatlan hatásúak, ami komoly egészségügyi kockázatot jelent a használók számára (Ujváry, 2020). Ez a probléma szinte minden réteget érint, fiatalokat – sok esetben gyerekeket – és felnőtteket egyaránt. Gyors terjedésének legfőbb oka a könnyű elérhetőség, nem is akármilyen mennyiségben. Az egyik interjúmban a drogok jelenlétéről érdeklődtem a településen:

„V.: Mindig is volt, lesz is. Olyan tizenkét család árul körülbelül, tizenkettő. – K.: Tizenkettő? Ilyen kicsi faluban? – V.: Hát mér? Kettő dohányosbolt van... Akkor drogárus csak kettő legyen?” (negyvenéves gyári munkás).

A településen tapasztalt drogproblémák nem tekinthetők elszigetelt jelenségnek. A Magyar Máltai Szeretetszolgálat 2019-es tereptanulmánya szerint a szegregált közösségekben élő gyerekek és fiatalok már korán – akár óvodáskorban – találkoznak kábítószer-használó családtagokkal vagy kortársakkal, a közösségi házak munkatársai pedig rendszeresen számolnak be szintetikus drogokra utaló tünetekről és viselkedésmintákról. A szegregált településeken szerzett tapasztalataik alapján kiemelik: „A kábítószeres fogyasztása mint probléma különböző mértékű, de országos jelleggel bír” (Tóth, 2019: 2). A kábítószeres elterjedése mély hatást gyakorol a családok életére, mivel a szülők szerhasználata közvetlenül kihat gyermekeikre, ahogy azt egy „drogmentes” édesanya is kiemelte: „A fiatalok meg azért olyanok, mert sok szülő drogozik, nem törődik a gyerekkel, úgy nő fel, hogy ezt lássa, hogy a szülő nem megy dolgozni, felkelnek, ahogy esik, úgy puffan... a szülő elmegy, drogozik...” (negyvenhét éves nőiruha-készítő).

Egy 2020-as országos kutatás rámutat, hogy a szegregátumokban élő, halmozottan hátrányos helyzetű csoportok körében a szerhasználat nemcsak gyakoribb, hanem

súlyosabb formákat is ölt, mint a teljes népességben. Az alkohol, dohány és nyugtatók rendszeres fogyasztása mellett kiemelkedően magas az új pszichoaktív szerek használata is, gyakran napi rendszerességgel, orvosi javaslat nélküli gyógyszeresedéssel párosulva (Csák et al., 2020). Alanyaim elmondása szerint a probléma oly mértékű, hogy már nem szívesen hagyják el otthonukat, kerülnek bizonyos közterületeket, sőt napszakokat is. Ezt támasztotta alá az egyik édesanya: *„Átvette a sötétség ezt a falut, kábítószer, rablás, verekedés, folyamatos nyomás, stressz. Ilyen kisgyerekeknek nem való, ami már itt folyik. Meg még nekünk se”* (huszonhárom éves kétgyermekes anyuka).

Hol vannak a férfiak?

Kutatásom egyik fő megállapítása, hogy a férfiak nincsenek jelen a dombpusztai roma családok életében, akkor sem, ha fizikailag ott vannak. Természetesen nem állítom, hogy ez minden esetben igaz, és hangsúlyozom, hogy én kizárólag a nők oldaláról látam a helyzetet. Azonban az biztos, hogy szinte minden interjúmban visszaköszönt a férfiak hiánya. Ennek viszont számos oka lehet. A roma családok életében is általános probléma a válás és szélsőséges véglete, amikor is a férj szinte teljesen eltűnik a család életéből, és szó sincs közös gyermekfelügyeletről. Az interjúk során többször felmerült a „lézengés” kifejezés, amelyet a településen élő céltalan munkanélküliek használnak a helyiek. Ezek az emberek többnyire közterületen tengetik mindennapjaikat, társasági életet élnek, amellyel szorosan összefonódik a közös bűnelkövetés és kábítószer-fogyasztás mint „program”. A legmeglepőbb számomra az volt, hogy a „lézengőkről” úgy beszélnek a helyi nők, mintha viselkedésük a világ legtermészetesebb dolga lenne. Persze az ő életükben végtére az is. Érdekesség, hogy Bakó Boglárka (2017) *Tisztamunka – A látható cigányok* című könyvében az 1968 és 1973 közötti felmérések alapján a dolgozni nem akarókra a „kóborló” kifejezést használja, ami jelentésében megegyezik az általam megfigyelt „lézengő” szóval.

Ugyan a drogprobléma mindkét nemet érinti, ez is oka a nők magukra maradásának. Több nővel is beszéltem, aki közvetlen közléről tapasztalta meg, milyen az élet egy függő mellett. Egy biztos: a függő nemétől és családi szerepétől függetlenül szerhasználata az egész családra terhet ró, és visszafordíthatatlan károkat okoz. Ebben az esetben a férfiak jelen vannak fizikailag, azonban igazi minőségükben nincsenek ott. Ugyanez igaz azokra is, akik tartós betegség folytán nem képesek eleget tenni a családdal járó kötelezettségeiknek. Az utolsó – általam rögzített és az interjúk során többször visszaköszönő – ok a férfiak távollétére a munka. Ezen belül is több kategória tért vissza újra és újra. Az első eset az egész napos munka, amikor is a férfiak szó szerint hajnaltól estig dolgoznak. Ez a „legkedvezőbb” helyzet, mivel legalább az éjszakákat otthon tölthetik. Ennél sokkal nehezebb azok helyzete, akik időszakos munkát végeznek. Az ilyen munkák jellemzően fizikai vagy kereskedelmi jellegűek, többnyire Budapesten. A legnehezebb kategóriát az időszakos külföldi munkavállalás jelenti, emiatt a férfiak akár három-négy hónapig is távol vannak, s ebben az időszakban a nőkre hárul minden otthoni feladat. Az ilyen

munkák leginkább gyári vagy fizikai jellegűek, és a keresetet az így dolgozó férfiak jellemzően hazaküldik. Fontos kiemelni, hogy az említett öt távolléti ok – családelhagyás, „lézengés”, drogfüggőség, tartós betegség, munka – közül egyedül ez utóbbi jár hosszas fizikai távolléttel, de egyik esetben sem beszélhetünk a férfiak családon belüli minőségi szerepvállalásáról.

Eszerint a férfiak távolléte nemcsak fizikai, hanem funkcionális hiányt is jelent a családok életében. A férfiszerepek hiányos ellátása a nők vállára helyezi a család fenntartásának és irányításának terhet, ami szerepkonfliktust és túlterhelést eredményezhet. Ez a jelenség összhangban van Raffael Mónika tanulmányával, amelyben a szerző kiemeli: a tradicionális családokban élő roma nők kizárólag nőtársaiktól várhatnak segítséget (Raffael, 2021).

A helyi cigány nők

A dombpusztai roma nők szerepköreinek egyedisége éppen abban rejlik, hogy a férfiak nem vállalnak minőségi szerepet a családjuk életében, ezért sok esetben a hagyományos értelemben vett férfiszerepeknek is a nők tesznek eleget. Erre a legáltalánosabb példa a pénzkeresés, amely a romák körében tradicionálisan a férfiak feladata. A megfigyelt családmodellben, amelyben gyakran csak a nő keres, azonban koránt sincs szó egyenlő otthoni munkamegosztásról – ahogyan azt már a „nemi szerepek” című részben bemutatam. Csupán az történik, hogy a tradicionális értelemben vett női szerepköröket (például háztartási munka, főzés, gyereknevelés) kiegészítik a tradicionális férfiszerepek (például a pénzkeresés) is. Ez az életmód oda vezet, hogy a nők túlterheltté válnak, folyamatosan romlik az önbecsülésük, hiszen saját maguk számára ők állnak a legutolsó helyen. Egy helyi édesanya példáján keresztül jól szemléltethető ez a jelenség. Férje a vesebetegsége miatt nem dolgozhat, és kétnaponta dialízisre szorul. Emiatt a nő takarítói munkát vállal, hogy biztosítsa gyermeke számára az élhető környezetet. Arra a kérdésre, hogyan bírja el egyedül ezt a terhet, így válaszolt: *„Nagyon rossz nekem, hogy így van. De nem azért, hogy ő beteg... Engem az nem is érdekel, ha meg is halna már... komolyan nem... Hanem az, hogy a kislányomnak nem tudom megadni azt, amire tényleg szüksége van... Tehát én má' nem vagyok lényeges, csak a kislányomnak jó legyen... nekem elsőbb a családom, mint saját magam”* (harmincnégy éves takarító). A tényleges férfijelenlét hiányában tehát a nőkre hárulnak a férfi- és női feladatok is, ami a nők egyfajta szerepkonfliktusba kényszerüléséhez vezet. A szerep tulajdonképpen az a viselkedési technika, amely egy pozíció betöltéséhez szükséges. Az emberek életük során párhuzamosan több szerepet is képesek betölteni – például anyai szerep és munkavállalói szerep –, azonban van, hogy olyan szerepeket veszünk magunkra egy időben, amelyek egymással ellentétesek. Ilyen esetekben beszélhetünk szerepkonfliktusról, pontosabban szerepek közötti szerepkonfliktusról. A dombpusztai cigány nők esetében a szerepkonfliktus akkor jelenik meg, amikor nemcsak a pénzkeresést – e hagyományosan férfiszerepet –, hanem a családfelei és apai feladatokat is ők látják el a férfiak távollétében. Ez összecseng Demsa Andrea

(2015) tapasztalataival: „Egy tradicionális cigány családban élő nőt olyanná transzformálnak, amilyennek láttatni akarja a férfidominancia” (Demsa, 2015: 28). Ez a jelenség a nők nagyfokú teherbírását és alkalmazkodását jelzi – hasonlóan ahhoz, amit saját kutatásomban is tapasztaltam. Demsa továbbá kiemeli, hogy míg a férfiak szabadon mozoghatnak a világban, addig a nők mozgásteret korlátozott.

A roma kultúrában az alanyaim elmondása alapján a nőktől finomságot és anyaságot várnak el, ami nem egyezik meg az apáktól elvárt szereppel, amilyen például az apai szigor, keménység, a család irányítása és a pénzügyek kezelése. Az egyik interjúalanyom példájával szeretném szemléltetni megállapításomat. Az alany éppen a volt férjével való házasságáról mesélt nekem: *„Volt benne jó, jó időszakok is voltak, amikor mindenki a helyén volt. Apa apa volt, anya anya volt. Aztán mikor jöttek a gondok, akkor az anya apa is volt, meg minden volt, csak nő nem”* (negyvenéves gyári munkás).

Az interjúrészletből egyértelmű, hogy ez esetben az anyai és az apai szerepek összemosódva egy emberre hárulnak – a nőre –, és ez hozza létre a szerepkonfliktust. Ez jól mutatja, hogy a tradicionális nemi szerepek a szegregált közösségekben sem szűnnek meg, de átalakulva gyakran egyenlőtlenebb teherelosztást eredményeznek a nők kárára.

Gyermeknevelés

A dombpusztai roma nők gyermekneveléséről a település védőnője tudott külső átfogó képet adni, hiszen több évtizedes helyi tapasztalattal rendelkezik, és közvetlen kapcsolatban áll a családokkal. Ahogyan már említettem, ő volt az egyetlen nem roma interjúalanyom. Külső szakértői nézőpontja azonban fontos kiegészítő adatforrásként szolgált a roma szülők önjellemzései mellett. Ő „életviteli problémákat” fogalmazott meg. Ezt a témát egy családlátogatás alkalmával tapasztalt történettel szemléltette:

„Emlékszem rá, egy csütörtöki nap mentiünk ki. Patentre. Csillogott-villogott minden, élére állítva a rojtok a szőnyegen. Egy hét múlva kimentem, ugyanolyan kupi volt. Nem tudja, nem érti, hogy mit akarok tőle...

Ő megeteti a gyereket, ő felöltözteti a gyereket, ő megfürdeti a gyereket. Ő a maga módján ki is mos arra a gyerekekre, akkor én miért kötekedek vele? Tehát az ő fogalmai szerint ő ellátja azt a gyereket, és tulajdonképpen el is látja, de nem az én mércém szerint” (hatvankét éves védőnő).

„Apa apa volt, anya anya volt. Aztán mikor jöttek a gondok, akkor az anya apa is volt, meg minden volt, csak nő nem” (negyvenéves gyári munkás).

A védőnő arra mutat rá, mekkora különbség figyelhető meg a többségi társadalom, illetve a helyi roma családok által alkotott otthonkép között. Ez szemléletes példa a társadalmi együttélés egyéb színterein mutatkozó problémákra is, vagyis arra, hogy a különböző közösségekben más a mérce. Vizsgálatom során felmerült a gyermeknevelésben alkalmazott határok és szabályok kérdése is. A védőnő szerint ezek hiánya a gyermekek későbbi iskolai beilleszkedését is befolyásolhatja:

„Tehát agyon vannak ajnározva ezek a gyerekek, és akkor négy-öt éves korra nem tud szinte parancsolni a gyerekekre. Nem szab neki határokat. És a gyerekeknek nem jó úgy, hogy nincsenek határok” (hatvankét éves védőnő).

A védőnő tapasztalatai szerint a gyermekek számára kialakított szabályrendszer és következetesség hiánya problémát jelenthet, különösen iskolába lépéskor, amikor a gyerekek merevebb intézményi keretekkel szembesülnek. Ő úgy véli, ha addig nem tanulnak meg szabályozott környezetben viselkedni, ez később nehézségeket okozhat az integrációjuk során. Úgy gondolom, ezzel kapcsolatban felmerülhet az összefüggés a korai iskolaelhagyással is. Ez összhangban van a Vargáné Nagy Anikó és Molnár Balázs (2018) tanulmányában leírtakkal, miszerint a korai életszakaszban nyújtott segítség elengedhetetlen a gyermekek beilleszkedéséhez és későbbi sikerességéhez. Az elsődleges szocializációs szintéren tapasztalható hiányok miatt az intézményi környezetnek kiemelt szerepe lehet a készségek pótlásában és a korai iskolaelhagyás megelőzésében (Vargáné Nagy – Molnár, 2018).

Kutatásom során felmerült a szoros szülő-gyermek kötődés kérdése is. Az egyik interjúalany a családi összetartás és a leválás problémáját így fogalmazta meg: „Mi soha nem válunk el a szülőktől. Soha, de soha, de soha. Majd ha meghalnak a szülők, akkor válnak le itt a gyerekek” (negyvenhat éves varrónő).

Az első nagyobb leválási pontként az óvoda jelenik meg, ahol teljes napközbeni felügyeletet biztosítanak. Ennek ellenére több anyuka inkább rövidített ideig hagyja ott a gyermekét:

„K.: Délben vége van az óvodának? – V.: Hát háromig van, de ő csak délig. – K.: Hogyhogy? – V.: Mert nem akarom őt ott hagyni olyan sokáig” (huszonhárom éves háztartásbeli).

Az óvodai leválástól való tartózkodás a szoros szülői kötődést jelezheti, amely korlátozhatja a gyermekek intézményes szocializációját, és lerövidítheti első közösségi élményeiket. Ez a mintázat megjelenik Raffael Mónika kutatásában is: azokban az esetekben is, amikor az anyák felismerik, hogy például gyermekük továbbtanulása alapvető lenne egy sikeresebb életút eléréséhez, az idegenbe való elengedésük nagymértékű félelmet és aggodalmat idéz elő bennük. Ezáltal gyakran visszatartják a gyermekeket, így elzárva előlük a fejlődési lehetőségeket (Raffael, 2021).

Anyák és lányaik

Tanulmányom színesítése érdekében három anya-lánya párost is meginterjúvoltam, aminek a célja az volt, hogy generációs szempontból is megvizsgáljam a helyi roma nők életútját. Két esetben külön-külön beszélgettem az anyákkal és lányaikkal, egy alkalommal pedig egyszerre adtak interjút. A beszélgetések során visszatérő elemként jelent meg az életesemények ismétlődése, amely jól leírható Pierre Bourdieu (1987) habitus-fogalmával. A habitus társadalmi normákból és az előző generációk tapasztalataiból eredő, ismétlődő viselkedési mintákat jelent. Bourdieu a habitust az egyén gondolkodását, döntéshozatalát és viselkedését strukturáló rendszerként írja le, amely az előző

nemzedékek kulturális tőkéje által formálódik. Kutatásomban az egyik ismétlődő központi minta a korai iskolaelhagyás volt, jellemzően közvetlenül a tanköteles kor vége – azaz a tizenhatodik életév betöltése – után. Bár az anyák gyakran hangsúlyozták, hogy szeretnék, ha gyermekeik továbbtanulnának, tapasztalataik és a helyi lehetőségek korlátozott volta miatt kevés pozitív példát ismernek. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a gyerekek gyakran követik szüleik mintáját az iskolaelhagyásban. Az interjúk ugyanakkor azt is jelezték, hogy az alanyok felnőttként már felismerik az iskolai végzettség előnyeit a munkaerőpiacon.

A másik meghatározó, generációkon átívelő minta a korai házasság és gyermekvállalás volt, amelyről több alany is megbánással beszélt. Egyiküket a tizenöt évesen kötött házasságáról kérdeztem: „*Nagyon bánom... a mai napig is vele vagyok, de már nem akarok... Meg még más férfi sem volt az életemben*” (negyvenhat éves varrónő). Ezt a tapasztalatomat Raffael Mónikának a roma nők gyermekvállalási attitűdjeit vizsgáló kutatása is visszatükrözi: interjúalanyainak jelentős része számolt be arról, hogy édesanyja korán és tervezetlenül esett teherbe, majd némi intellemtől számukra is erősebbnek bizonyult az otthon látott minta hatása. Raffael – Durst Judit (2006) kutatását idézve – a tanulási motivációra is kitér a fiatalon anyává vált lányok esetén. Szerinte „nem a motiváció hiányát kell feltételezni, hanem döntési helyzetként kell értelmezni, ahol a lányok a számukra elérhető lehetőségek alapján mérlegelnek” (Raffael, 2021: 78).

Az ismétlődő életútminák a gyerekeknevelésben gyökereznek. Ebben a tanult tehetetlenség jelenik meg: a passzív beletörődés, amely szerint az egyén nincs hatással a helyzetre. Bár felnőttként már másképp látják fiatalkori döntéseiket, ezek a minták továbböröklődnek lányaik életében.

A generációs különbségek is kirajzolódtak: az idősek számára a hagyományok és a szegényérzet fontos nevelőeszközök voltak, míg a középkorú nők gyakran próbáltak változtatni szüleik mintáin, de sok esetben ezt nem tudták következetesen megvalósítani. A fiatalabb nők már tudatosabban kérdőjelezzik meg a hagyományokat. Legfiatalabb interjúalanyom így utalt a nemi szerepek újragondolására: „*Ugye anya azt akarná, hogy én kiszolgáljam, de én nem fogom... Mert hogy náluk a fiúkat kiszolgálják... Szerintem ez nem jó. Mert ők is ugyanolyanok, mint mi... Szerintem úgy, hogy a fiúk kivételesebbek számukra. Számomra nem*” (tizenhét éves tanuló). A fiatal alany már másképp viszonyul a hagyományokhoz, mint édesanyja, aki (ahogy a vele készült interjúmból kiderült) már eltért a hagyományoktól – például diplomát szerzett, amit családja nem nézett jó szemmel. A lánya még inkább elutasítja a tradíciókat, új mintát teremtve a következő generáció számára.

ÖSSZEGZÉS

Kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a dombpusztai roma nők nemcsak a hagyományos női szerepeket töltik be, hanem gyakran a férfiak feladatait is ellátják, mivel a férfiak szerepvállalása korlátozott vagy hiányzik. Ez szerepkonfliktust idéz elő, hiszen a pénzkereső és családfői feladatok gyakran nem egyeztethetők össze a hagyományosan

elvárt anyai és gondoskodó szereppel. A minták generációk közötti átörökítése megerősíti a tanult tehetetlenséget, így a nők gyakran hasonló életutat járnak be, mint az édesanyjuk – lányaiknak mégis mást szánnak. Az eredmények ugyanakkor generációs különbségeket is jeleznek: míg az idősebbek erősebben ragaszkodnak a hagyományokhoz, a fiatalabbak már kritikusabban viszonyulnak hozzájuk, bár a tradicionális értékek hatása továbbra is érezhető. A kutatás rávilágít arra is, hogy a roma nők kulcsszerepet játszanak családjuk működésében és a közösség fenntartásában, még ha a hagyományos mintákat gyakran nem is tudatosan követik. Fontos hangsúlyozni, hogy a kutatás eredményei az adott közösségre érvényesek, és nem céljuk az általánosítás, ugyanakkor értékes kiindulópontot kínálnak a téma további vizsgálatához és összehasonlító elemzésekhez.

Felhasznált irodalom

- ÁDÁM SZILVIA – ROSTA ANDREA (2010): Nemi szerepek, in ROSTA GERGELY – TOMKA MIKLÓS (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok?... Az Európai Értékkrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*, Budapest: OCIFE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, 81–113.
- BAKÓ BOGLÁRKA (2017): *Tisztamunka. A látható cigányok*, Budapest, ELTE Eötvös, 132–142, https://www.eltereader.hu/media/2017/03/Bako_B_TisztaMunka_READER.pdf (letöltve: 2024. 02. 21.).
- BOTTLIK ZSOLT (2012): Cigányok (romák) Európában, *A Földgömb*, 30 (6), 10–11, https://evfm.elte.hu/media/f7/2e/7336b55d7652dda17f7bcee1853f9f6fe_a2d775fee13d517cc697d14fb3e/evfm_2012_5b_ciganyok_eu.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR1nMBrfMfmkNfbL6D2rMhswFfNdT-RUVi_k9ehS3KzcmgFSorwx9RKcv0s_aem_AQw7FJPrCuL5McR9hiQgAA2GkK5rvwg9U-pN8tF6egjAM9t8gM9l7G9I3W-JjQ56_PtfeSZhbEpzOOQKfGsFThVC (letöltve: 2024. 03. 14.).
- BOURDIEU, PIERRE (1987): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BÖGRE ZSUZSANNA (2003): Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban, *Szociológiai Szemle*, 13 (1), 155–168, https://szociologia.hu/dynamic/szemle_elem_feltoltes_71.pdf (letöltve: 2024. 04. 10.).
- BÖGRE ZSUZSANNA (2024): *Élettörténeti társadalomkutatás*, Budapest, L'Harmattan.
- CSÁK RÓBERT – MAGYAR ÉVA – MÁRVÁNYKÖVI FERENC – SZÉCSI JUDIT – RÁCZ JÓZSEF (2020): Vidéki szegregátumokban élők pszichoaktív szerhasználata és a segítség lehetősége, *Esély – Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 31 (1), 50–72, <https://eu.docs.wps.com/1/sIIDz7tSMAbzWvsQG> (letöltve: 2025. 08. 03.).
- DEMSA ANDREA (2015): Cigány nők kettős elnyomása Magyarországon a hétköznapiakban, *Acta Sana*, 10 (2), 21–29, https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/actasana/article/view/18482/18272?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR39qnMLqPT5ZNNNFWQw1dKFlnP-W0q3pf2ppCFJ04Gcgra39x03NMZff08_aem_AQwjQOePfdV_75yVo3QhN53-7Gj3gP-pd3KlrypHqcVAO4jpPcyS8MNNQaL_BjCgAilPhE2-cswOjUMwXRWyu3w (letöltve: 2024. 02. 07.).
- DURST JUDIT (2006): Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (PhD-értekezés, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Tudományok), https://phd.lib.uni-corvinus.hu/24/1/durst_judit.pdf (letöltve: 2025. 08. 19.).
- FETE (é. n.): <https://fete.hu> (letöltve: 2025. 08. 19.).
- HUSZÁR ÁGNES (2015): A hiány helye: a roma nők, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 5 (2), 21–37, <https://epa.oszk.>

- hu/03400/03462/00011/pdf/EPA03462_tarsadalmi_2015_02_021-037.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR1wVHZGykdm4JxIsHd0vc2zY0PeZOYfrAenHzYZGbiKlqhlSG33rpa6f8E_aem_AQxMS8uw_3yNXGmbIW_Cz-PmFQKDxrlrPuW25zEWseNMXiXcRUy3w9Hftlw5oiAhIBjoovYu6J9Sac5QhN8gNmSc (letöltve: 2024. 02. 07.).
- KIM TÁRSADALMI FELZÁRKÓZÁSÉRT FELELŐS ÁLLAMTITKÁRSÁG (2011): *Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – Mélyszegénység, gyermekszegénység, romák (2011–2020)*, Budapest, 24, <https://szocialisportal.hu/wp-content/uploads/2023/03/Nemzeti-Tarsadalmi-Felzarkozasi-Strategia.pdf> (letöltve: 2025. 07. 12.).
- LUKÁCS J. ÁGNES (2018): Roma/cigány családok, in FEITH HELGA (szerk.): *Társadalom, család, egészség... Családtudományi alapismeretek*, Budapest, Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar, 75–80.
- LYDAKI ANNA (2006): Cigány nők, in PRÓNAI CSABA (szerk.): *Cigány világok Európában*, Budapest, Nyitott Könyv, 209–222, https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/cigany_vilagok_europaban.pdf (letöltve: 2024. 03. 15.).
- OKELY, JUDITH (1996): Cigány nők, *Cigányfűró*, 3 (1), 4–7, https://epa.oszk.hu/03100/03123/00011/pdf/EPA03123_ciganyfuro_1996_1_004-007.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR0f0kmleyEULS0_QifawxCyf2RsQGhmvTdZ7kO1DYY-rXla__yMkU3Jzsc_aem_AQzN0tBa3PM1vWmMv_2MetwPrBHN7OwI1TTaQxf-iJlrlaqQWqCadLyjwTwnJ-xIF1cHezDec3xU9pshTReKYRq (letöltve: 2024. 02. 07.).
- OROSZ ADRIENN (2024): Az apák családon belüli szerepei, *Kapocs*, 7 (3–4), 40–55. DOI: <https://doi.org/10.63582/KAPOCS.2024.3-4.4>
- PÉNZES JÁNOS – TÁTRAI PATRIK – PÁSZTOR ISTVÁN ZOLTÁN (2018): A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben, *Területi Statisztika*, 58 (1), 3–26. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS580101>
- PONGRÁCZ TIBORNÉ (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai, in NAGY ILDIKÓ – PONGRÁCZ TIBORNÉ – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, Budapest, TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86, <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a966.pdf> (letöltve: 2025. 07. 09.).
- RÁCZ ATTILA (2014): *Szegregáció a fejekben. A statisztikai és a mentális társadalmi és térbeli elkülönülés vizsgálata Szegeden*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 27–42, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/muhelytanulmanyok4.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR2th_NN1ZCmVEab6BsRpo5ZFjB8-E56p1xBmxE9EZkPE3AmFm15w3I9EA_aem_AQYt1Pz44AYA2DAqfmMSdVOtuFt_eoeEWj9wCD1sbnUTzoKdD98zUvKSv8bos8LffBWyytNEU3M5mq1TWse4nqf (letöltve: 2024. 03. 17.).

- RAFFAEL MÓNKA (2021): Roma nők gyermekvállalási attitűdjei a felzárkózó településeken, *Kapocs*, 4 (3–4), 74–87. DOI: <https://doi.org/10.63582/KAPOCS.2021.3-4.7> (letöltve: 2025. 08. 04.).
- ROZGONYI-HORVÁTH ÁDÁM (2019): A térbeliség és a lokalitás szerepe a periférikus területeken élő hátrányos helyzetűek munkahelymegtartó képességében (doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Földtudományok Doktori Iskola, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék), <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10262/19/Rozgonyi-Horvath%20Adam%20-%20disszertacio.pdf> (letöltve: 2024. 03. 21.).
- SÁNDOR JÁNOS – VINCZE FERENC – JENEI TIBOR – KÖRÖSI LÁSZLÓ – FALUSI ZSÓFIA – KÓSA KAROLINA – ÁDÁNY RÓZA (2020): Szegregátumokban élők egészségügyi ellátása, in KOLOSI TAMÁS – SZELÉNYI IVÁN – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*, Budapest, TÁRKI, 404–433. DOI: <https://doi.org/10.61501/TRIP.2020.17>
- TÓTH JUDIT NIKOLETTA (2019): *Kábítószer-fogyasztás a szegregált település(részek)en. Helyzetkép a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Gyerekesély Programjában dolgozó szakemberek tapasztalatai alapján a szegregált településeken, településrészekben élők kábítószer-fogyasztásáról és a helyi ellátórendszerekről*, Budapest, Magyar Máltai Szeretetszolgálat, http://gyerekesely.maltai.hu/upload/file/MMSZ_tapasztalat_drog_kabitoanyag_2019_februar_2020logos.pdf (letöltve: 2025. 08. 03.).
- UJVÁRY ISTVÁN (2020): A dizájner drogok kémiája napjainkban, *Magyar Kémikusok Lapja*, 75 (4), 117–123, https://www.epa.hu/03000/03005/00048/pdf/EPA03005_MKL_2020_04_117-123.pdf (letöltve: 2025. 08. 03.).
- VARGÁNÉ NAGY ANIKÓ – MOLNÁR BALÁZS (2018): Nevelési mintázatok roma családok körében, in BÁBOSIK TIBOR – KOZMA TAMÁS (szerk.): *Így kutatunk mi – Válogatás a pedagógiai kutatások módszertani tanulságaiból*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 87–105, <https://core.ac.uk/download/pdf/232908204.pdf#page=87> (letöltve: 2025. 07. 14.).

„Where Are the Men?”

Women's Roles in a Gypsy Segregation

ABSTRACT

We do not have accurate data on how many Gypsy women live in Hungary today, in what groups and environments. The majority society often holds a collective image of them, but just as we cannot speak of a homogeneous Gypsy community, we cannot speak of homogeneous female roles either. During my empirical research in Dombpuszta, which is part of the FETE programme, I examined the roles of women living in the local Gypsy segregated community, through life-course interviews. Based on my experience, Gypsy women face multiple levels of social oppression and are often left to deal with their problems alone. According to my findings, Gypsy women living there often take on traditional male roles in addition to their female and maternal roles, due to the absence of men. This results in a role conflict that is transmitted across generations, similar to learned helplessness, which I examined in greater depth by analyzing mother-daughter relationships. My surprising finding is that community members follow their traditions, they do not always recognise their true significance.

KEYWORDS: Gypsy women, Gypsy families, gender roles, segregation

VELEV DÓRA | A PPKE BTK szociológia MA-szakos hallgatója. Fő érdeklődési területei a nők, gyermekek és családok helyzete, különös figyelemmel a romákra. Jelen tanulmány első tudományos munkája, melynek témáját alapképzésének szakdolgozata inspirálta.

ACKERMANN TAMÁS

Egymás mellett, egymásért: a Magdolna-negyed társadalomszerkezeti vizsgálata

RECENZÍÓ

DOI: 10.56699/MT.2025.3.7

ABSZTRAKT

Balázs András 2021-es kötete a budapesti Józsefváros Magdolna-negyedének társadalmi világát vizsgálja, a szegénység és szegregáció összetett jelenségeit feltárva. Balázs négyéves etnográfiai terepmunkán alapuló monográfiája arra a kérdésre keresi a választ, hogy tekinthető-e gettónak a Magdolna-negyed. A könyv rávilágít a helyi roma családok informális támogató hálózatainak kettős szerepére: egyszerre segítik a túlélést, és korlátozzák az egyéni mobilitást.

KULCSSZAVAK: szegregáció, gettósodás, Magdolna-negyed, mélyszegénység, roma közösségek

Balázs András szociológus *Család és szomszédság a Magdolna-negyedben – Gettó-e a szegregátum?* című kötete 2021-ben jelent meg, és egy budapesti városrész példáján vizsgálja a mélyszegénységben élő közösségek világát. A szerző a Debreceni Egyetemen megvédett doktori disszertációja alapján írta meg a könyvet, amely provokatív címmel utal egy központi kérdésre: vajon gettónak tekinthető-e a Józsefváros hírhedt Magdolna-negyede? A téma időszerű és kiemelten fontos, hiszen a nagyvárosi nyomornegyedek, a roma közösségek marginalizációja és a gettósodás problémája régóta foglalkoztatja a hazai és nemzetközi szociológiát. A szegregáció hatásainak vizsgálata a hazai szociológiai diskurzusban is folyamatosan napirenden van, legyen szó területi elkülönülésről vagy intézményi szinten megvalósuló elkülönítésről. Különösen az oktatási szegregáció következményei kerültek a figyelem középpontjába az elmúlt években, mivel ezek hosszú távon is konzerválhatják a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezzel összefüggésben Bihari Ildikó (2021) vizsgálata meggyőzően rávilágított, hogy az iskolai elkülönítés jelentősen rontja a hátrányos helyzetű (jellemzően roma) gyermekek életkilátásait, hozzájárulva ezzel a szegregáció újratermelődéséhez. Balázs András monográfiája ebbe

a tudományos közegbe illeszkedik: kutatása elméleti szinten hozzájárul a szegregáció fogalmának árnyalásához, és empirikus adatokkal gazdagítja ismereteinket a városi szegény közösségek társadalmi struktúrájáról.

A kötet első fejezetei széles irodalmi bázisra támaszkodva áttekintik a szegregáció és a „gettó” fogalmának elméleti keretét. A szerző felidézi a chicagói városszociológia klasszikusait (Robert Park és Ernest Burgess koncentrikus övezeteit), Louis Wirth gettódefinícióját, valamint William Julius Wilson és Loic Wacquant amerikai gettóelméleteit. A kötet foglalkozik a „hipergettó” fogalmával (Wacquant) és (Wilson nyomán) az underclassvitával, illetve a nyugati modellek hazai értelmezhetőségével. Balázs ismerteti a magyarországi szegregációs kutatások főbb eredményeit is: hivatkozik Ladányi János és Szelényi Iván korábbi városszociológiai munkáira, valamint Virág Tünde esettanulmányaira a vidéki „gettófalvakról”. Ez a gazdag elméleti háttér nem öncélú: keretet ad a Magdolna-negyed vizsgálatához, és megalapozza a fő kutatási kérdést, miszerint a fizikai és társadalmi határok mennyire esnek egybe ebben a szegregált városrészben.

A könyv módszertani fejezete részletesen bemutatja a kvalitatív kutatás felépítését. Balázs négy éven át végzett etnográfiai terepmunkát a Magdolna-negyedben, heti rendszerességgel jelen volt a helyszínen. Összesen ötven félig strukturált interjút készített 18 és 58 év közötti, alacsony iskolai végzettségű helyi lakosokkal, akiket hólabdamódszerrel választott ki. Az interjúk a családi és szomszédsági kapcsolathálókra, a megélhetési stratégiákra és a mindennapi erőforrás-gazdálkodásra fókuszáltak. A résztvevő megfigyelés keretében a szerző mintegy háromszáz órát töltött a negyedben, beleértve az informális beszélgetéseket és a közösségi eseményeken való jelenlétet. Innovatív módszertani elemként tíz önkéntes alany egyhetes „kapcsolati és fogyasztási naplót” vezetett, amelyben rögzítették napi érintkezéseiket és kisebb tranzakcióikat (szívességek, kölcsönök, közös étkezések stb.). Emellett a kutató interjúkat készített

A kölcsönös szívességek hálója biztonságot nyújt: a viszonyosság biztosítja, hogy senki sem marad teljesen magára a bajban.

a közösségen kívüli releváns szereplőkkel is (helyi boltosok, szociális munkások), és felhasznált statisztikai adatokat a kerület szociális mutatóira vonatkozóan. Ez a sokrétű módszertan biztosította, hogy a vizsgálat mélyrehatóan tárja fel a negyed társadalmi hálózatait és életmódját.

A monográfia eredményei átfogó képet adnak a Magdolna-negyedben élő szegény, többségében

roma családok társas viszonyairól. Az egyik kulcsmegállapítás a „nagyháztartás” jelensége: a hagyományos családi kereteket kitágítva szomszédok és barátok kvázirokoni hálózata alakul ki, amelyben a tagok folyamatosan gazdasági segítséget nyújtanak egymásnak. Ezek a kiterjedt háztartások közös erőforrás-gazdálkodási egységet alkotnak, megosztva a rendelkezésükre álló jövedelmet és javakat. A kölcsönös szívességek hálója biztonságot nyújt: a viszonyosság biztosítja, hogy senki sem marad teljesen magára a bajban.

Bár a Magdolna-negyed erősen szegregált, a kutatás rámutat, hogy nem hermetikusan zárt világ. A lakók egy része kapcsolatot tart rokonokkal, barátokkal vagy segítő intézményekkel más kerületekben, jóllehet mindennapi életterük így is erősen korlátozott: Budapest nagy része számukra továbbra is „fehér folt” marad. Fontos új felismerés, hogy a bezáródás okai inkább belső közösségi mechanizmusok, mintsem külső korlátok. Az informális segítő hálózat egyszerre áldás és teher: védelmet nyújt a nélkülözésben, ugyanakkor a viszonyosság elve révén lojalitást és maradást követel meg. A kölcsönös függés paradox módon az egyéni kitörést is akadályozhatja.

A közösség sem egységes egész: a negyed több kisebb rokoni-baráti klaszterre tagolódik, nincs mindenkre kiterjedő, erős kohéziójú lakóközösség. A kötet a városrehabilitáció hatásait is kritikusan szemléli: a fizikai környezet javítása mellett a régi lakóközösségek egy részének felbomlásához vezetett, amikor házakat ürítettek ki, vagy új lakók érkeztek a negyedbe.

Balázs András munkája több szempontból is újszerű hozzájárulás a hazai szegénységkutatás terén. Egyrészt egyesíti a makroszintű városszociológiai nézőpontot a mikroszintű antropológiai megközelítéssel: a strukturális tényezők bemutatása mellett az értekezés mély empirikus részletekkel szolgál a mindennapi életről. A szerző tudatosan kerüli a kulturális sztereotípiákat és stigmatizáló címkéket: a roma származást nem „problémaként” kezeli, hanem a strukturális szegénység részeként, ezáltal elkerülve a hibáztatás csapdáját. Új szemlélet jele, hogy a kötet a hiányok és devianciák hangsúlyozása helyett a túlélési stratégiákra és az alternatív erőforrásszerzési módokra fókuszál. Ez közelebb visz a mélyszegénység belső logikájának megértéséhez, hasonlóan ahhoz, ahogyan a nemzetközi szakirodalomban is a szegénységre egyre inkább mint racionális alkalmazkodási folyamatra tekintenek. Módszertanilag is példaértékű e könyv: a hosszan tartó, bizalmi viszonyokon alapuló terepmunka Magyarországon ritka, Balázs kutatása pedig bizonyítja, hogy ezzel a megközelítéssel új, árnyalt eredmények érhetők el. A kapcsolati naplók használata különösen érdekes újítás, amely számszerűsíthetővé tette az informális interakciók egy részét, gazdagítva a kvalitatív megfigyeléseket. A kapott eredmények gyakorlati hasznosíthatósága is említést érdemel: a kötet tanulságai figyelmeztetik a döntéshozókat, hogy a szegregált városrészek fejlesztésekor (akár lakhatási rehabilitáció, akár szociális programok formájában) tekintettel kell lenni a meglévő informális hálózatokra, különben a beavatkozás könnyen gyengítheti azokat a struktúrákat, amelyek a közösség tagjait eddig megtartották (Szarvák, 2022). A könyv tehát nemcsak elméleti szempontból jelentős, hanem a társadalompolitika számára is releváns felismeréseket kínál a felzárkózási folyamatok tervezéséhez.

Balázs András könyve kiváló és hiánypótló munka, méltó helyet foglal el a magyar szociológiai szakirodalomban. A „Gettó-e a szegregátum?” kérdésre a szerző árnyalt

Új szemlélet jele, hogy a kötet a hiányok és devianciák hangsúlyozása helyett a túlélési stratégiákra és az alternatív erőforrásszerzési módokra fókuszál.

választ ad: a Magdolna-negyed nem egyértelműen gettó, inkább sajátos átmeneti állapotú szegregátum, ahol a fizikai és társadalmi elkülönülés részlegesen érvényesül. A lakók kapcsolathálói bizonyos mértékig kifelé is nyitottak, ugyanakkor erős belső kötelékek tartják össze a közösség magját. A kötet egyik legnagyobb érdeme, hogy ezt a kettősséget (a kirekesztettség és összetartás dialektikáját) érzékletesen mutatja be. A szöveg stílusa alapvetően akadémiai, de a terepmunka során megismert élethelyzetek bemutatása emberközelivé és olvasmányossá teszi. A könyv elsősorban a szociológiai és antropológiai szakma képviselőinek, egyetemi hallgatóknak és a társadalompolitika alakítóinak szól, de a téma iránt érdeklődő laikusok is értékes felismeréseket meríthetnek belőle. Balázs András monográfiája egyszerre tudományos teljesítmény és társadalmi tükör, amely elősegíti, hogy jobban megértsük a városi periferián élő közösségek mindennapjait, és ezáltal közelebb kerülhessünk problémáik megoldásához.

*Balázs András (2021): Család és szomszédság a Magdolna-negyedben
– Gettó-e a szegregátum? Budapest, Balassi Könyvkiadó*

Felhasznált irodalom

- BIHARI ILDIKÓ (2021): Az iskolai szegregáció szerepe a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok lemaradásában, *Acta Medicinae et Sociologica*, 12 (32), DOI: <https://doi.org/10.19055/ams.2021.05/31/4>
- SZARVÁK TIBOR (2022): *Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez, Községi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Living Side by Side, Supporting Each Other: Social Structure in Budapest's Magdolna Quarter

ABSTRACT

András Balázs's recent book examines the social world of the Magdolna Quarter in Józsefváros, Budapest, exploring the complex phenomena of poverty and segregation. Based on four years of ethnographic fieldwork, Balázs's monograph seeks to answer whether the Magdolna Quarter can be considered a ghetto. The book illuminates the dual role of informal support networks among local Roma families: while these networks facilitate survival, they also constrain individual mobility.

KEYWORDS: segregation, ghettoization, Magdolna Quarter, extreme poverty, Roma communities

ACKERMANN TAMÁS | Szociológus, közgazdász, a Társadalmi Esélyteremtési Főigazgatóság Program-végrehajtási és Módszertani Főosztályának vezetője, a Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területe a digitális egyenlőtlenségek vizsgálata.

GYORGYOVICH MIKLÓS

Elválasztott terek, összefonódó sorsok

Virág Tünde a hazai perifériákról

RECENZIO

DOI: 10.56699/MT.2025.3.8

ABSZTRAKT

A rendszerváltás után Magyarországon új típusú társadalmi perifériák jelentek meg: nem, illetve nemcsak a városok külső gyűrűjében, hanem kistelepülésekre, falvakra koncentrálódva. Virág Tünde *Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén* című kötete e terek társadalomtörténetét, jelenét és kilátásait tárja fel a téma iránti érzékenységgel, statisztikai adatokra építve, mindemellett mélyinterjúk, tereptapasztalatokra épülő megközelítéssel teszi az olvasó számára „testközelivé” a perifériára szorult közösségek mindennapi valóságát. A szerző kvalitatív terepmunkája alapján mutatja be, hogyan alakulnak ki a falusi szegregátumok, és hogyan formálódnak a „gettók” a társadalmi, intézményi és térbeli kirekesztés következményeként. Virág könyve alapmű azok számára, akik a magyar vidéki társadalom mélyre szorult rétegeit és strukturális újratermelődésüket kívánják megérteni.

KULCSSZAVAK: gettósodás, roma közösségek, szociográfia, strukturális egyenlőtlenség, társadalmi felelősség

Virág Tünde kétségtelenül a hazai településszociológia és romológia meghatározó alakja. Munkássága testközelbe hozza a rurális marginalitást, a térbeli kirekesztettség és a roma közösségek helyzetét Magyarországon. Több évtizedes pályája során számos empirikus kutatásban és elméleti munkában vizsgálta a hátrányos helyzetű települések és a perifériára szorult közösségek társadalmi, gazdasági és térbeli folyamatait.

A *Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén* című kötet 2010-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Keletkezése egy olyan társadalmi és politikai környezethez kötődik, amelyben

a rurális térségek deprivációja, a roma közösségek hátrányos helyzete, a falusi gettósodás folyamatai egyre erőteljesebben jelentkeztek a rendszerváltás utáni Magyarország immár két évtizede során. A kötet aktualitását az adta, hogy a 2000-es évek végére világossá vált: a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek újratermelődnek, és a politikai beavatkozások gyakran csak részlegesen tudják kezelni a strukturális problémákat (vö. Kovách, 2012).

A *Kirekesztve* átgondolt szerkezettel vezeti végig az olvasót a rurális marginalitás mechanizmusain. A kilenc fejezet logikai rendje fokozatosan mélyülő elemzést kínál: az első rész a települési egyenlőtlenségek történeti és strukturális hátterének feltárásával indul, ahonnan a perifériára szorult közösségek társadalmi, gazdasági és etnikai dimenzióinak vizsgálatára tér át. A kötet központi fejezetei részletes esettanulmányokon – Alsószentmárton mellett több bódvalenkei eseten, valamint a csereháti térséghez tartozó encsi, edelényi és szikszói járásbeli települések példáján – keresztül mutatják be a kirekesztettség térbeli és szimbolikus formáit. Végül az utolsó egység leginkább szintetizáló jellegű, és a falusi gettósodás társadalompolitikai tanulságait értékeli.

A kötet módszertana elsősorban a kvalitatív megközelítésre épül. Virág terepmunkája során mélyinterjúkat, a résztvevő megfigyelést és helytörténeti dokumentumokat egyaránt felhasznált. Kutatói jelenléte nem csupán adatgyűjtési eszközként, hanem reflexív szociológiai attitűdként is értelmezhető.

FŐBB EREDMÉNYEK

A kötet három tematikus egységre épül. Az első a magyar településszerkezet történeti fejlődésének és jelenlegi állapotának elemzésével indul, már az első mondatban rámutatva, hogy Magyarország „falusi ország” maradt, azaz a városfejlődés elmaradása strukturálisan is konzerválta a társadalmi egyenlőtlenségeket. A szerző Erdei Ferenc és a hetvenes évek falukutatósaira támaszkodva mutatja be, hogy az iparosodás és városiasodás szétválása a magyar társadalom hierarchikus tagolódásában is teret nyert: a falusi térségek a szakképzetlen, segédmunkásként dolgozó népesség lakóhelyévé váltak, míg a városokban koncentráálódtak a szellemi és magasabb presztízsű foglalkozások.

Az iparosítás és urbanizáció torz, időben eltolt és strukturálisan ellentmondásos folyamata nyomán a városok aránya lassabban növekedett, mint az iparban foglalkoztatottaké, aminek következtében tömegesen maradtak vidéken olyan munkások, akik nem integrálódtak a városi életformába és infrastruktúrába. A lakóhely és a munkavégzés szétválása – különösen az ingázás – hosszú távon konzerválta az alsó társadalmi rétegek területi eloszlását és a rurális szegénység struktúráját.

Virág idézi Konrád György és Szelényi Iván (1971) klasszikus város–falú dichotómiáját, miszerint a magyar településszerkezetben a társadalmi rétegződés hierarchiája egybeesik a térbeli hierarchiával. A szocialista iparosítás túlsúlya az infrastrukturális beruházások városi koncentrációjához vezetett, míg a falvakban élők, főleg a szakképzetlen, alacsony státusú munkásrétegek, fokozottan kiszolgáltatottá váltak. Ezzel

összefüggésben a községekben élő népességre a magas természetes szaporodás, a szak-képzetlenség és az elvándorlás jellemző.

A kötet második egységét indító ötödik fejezet a hátrányos helyzetű kistelepülések szociálpolitikai intézményrendszerét és annak működési logikáit vizsgálja egy észak-magyarországi válságtérség esettanulmányán keresztül, rámutatván, hogy az önkormányzatosság intézményes keretei miként torzulnak a perifériákon: a helyi önkormányzatok egy-szerre jelennek meg mint szociálpolitikai szereplők, munkaadók és kontrollmechanizmusok, ám tény-leges jóléti funkcióik egyre inkább kiüresednek. Részletes betekintést kapunk abba, hogyan vált a települési szociálpolitika fő céljává a társadalmi kontroll és a „rend” fenntartása, szemben a jólét növelésével vagy a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésével. Az önkormányzat mint munkaadó kiemelt szerepet játszik ebben a dinamikában: a közmunka nemcsak anyagi, hanem morális és státusbeli alárendeltségi viszonyokat is létrehoz.

A közfoglalkoztatás mint „szimbolikus integrációs forma” valójában a függés és kiszol-gáltatottság intézményesítését szolgálja.

A fejezet egyik kulcsállítása, hogy a jóléti szociálpolitika lokális gyakorlataiban meg-figyelhető egyfajta „intézményes cinizmus”: a források szűkössége, a normatív szintű támogatások elégtelensége, valamint a szakmai háttér hiánya olyan helyi gyakorlatokat eredményez, amelyek gyakran diszkriminatívak, paternalisták és etnikailag is torzítottak. Az önkormányzati szociálpolitika gyakorlati működése során a megsegényítés, a kiközösítés és az önkényesség is megjelenik, a szociális támogatások elosztása pedig sokszor a személyes lojalitáson, nem pedig a jogszerűségen alapul. A szerző itt különösen kritikus az „Út a munkához” programmal szemben, amely ugyan a társadalmi integráció célját hirdette, a valóságban egyfajta „gettófoglalkoztatási modellként” működött. A jó-léti rendszer keretei között tehát nem valósult meg a társadalmi mobilizáció, miközben a rendszer továbbra is fenntartotta a „segítés” látszatát.

A hatodik fejezet az iskolai szegregáció és az oktatási rendszer egyenlőtlenségeinek térbeli és társadalmi összefüggéseit elemzi. Központi tézise, hogy a hátrányos helyzetű te-lepüléseken működő iskolák nem csupán gettóban lévő intézmények, hanem gettóisko-lákká is válnak, azaz funkcionálisan is konzerválják a társadalmi és etnikai különbségeket. Bemutatja, hogy a szabad iskolaválasztás rendszere miként gyorsította fel az iskolai szelekció és szegregáció folyamatait. A mobilisabb, jobb státusú (főként nem roma) szü-lők elviszik gyermekeiket a környékbeli nagyobb településekre, míg a legrosszabb helyze-tű családok gyerekei maradnak a helyi, alacsony presztízsű, szakmailag gyengén ellátott intézményekben. A fejezetben megjelenik a tanárok és iskolavezetők perspektívája is,

A hátrányos helyzetű tele-püléseken működő iskolák nem csupán gettóban lévő intézmények, hanem get-tóiskolákká is válnak, azaz funkcionálisan is konzervál-ják a társadalmi és etnikai különbségeket.

akik szakmai és erkölcsi dilemmák között vergődnek, miközben nem látnak valódi megoldást a szegregációs spirálból való kilépésre.

A kötet harmadik egysége három fő fejezeten keresztül tárja fel az aprófalvakban élők munkapiaci útjait, társadalmi viszonyait és megélhetési stratégiáit, a roma lakosság helyzetét, a párhuzamos társadalmi világok együttélését és a falvak belső rétegződését hangsúlyosan kezelve. A szerző részletesen elemzi a helyi lakosság munkaerőpiaci integrációjának „lehetőségeit”, de leginkább a hiányukat. A tartós munkanélküliség, a szakképtelenség, a közlekedési infrastruktúra fejletlensége és a strukturális diszkrimináció együttese olyan társadalmi csapdahelyzetet alakítottak ki, amelyben a munkavállalás sokak számára csupán elméleti lehetőség marad. A közfoglalkoztatás rendszere itt is előkerül, mint a „munka világa” és a „segélyezett lét” közötti átmeneti zóna, ám Virág Tünde rámutat, hogy a közmunka nem jelent érdemi kiutat, inkább a strukturális kiszolgáltatottság intézményes formájává vált.

Központi témaként foglalkozik a kötet a falvak párhuzamos társadalmi világainak kialakulásával is, leginkább a nem roma és roma népesség viszonyrendszerében. Részleteiben tárul elénk, ahogy a rendszerváltás után a roma lakosság kiszorult a formális munkaerőpiacról, miközben a falusi társadalom alsó rétegei között is erősödtek az etnikai alapú határvonalak.

A történeti rekonstrukcióban a parasztok mint a hagyományos falusi normák letéteményesei jelennek meg, akik az ipari munka világába integrálódtak, de identitásukban megőrizték agrárgyökereiket. Velük szemben a „cigányok” fokozatosan kiszorultak a falusi világ peremére, ahol a stigmatizáció, a kontroll, a térbeli és szimbolikus elkülönítés egyre erősebb lett. E rész érdeme, hogy nem egynemű roma közösségeként ábrázolja a vizsgált csoportokat, hanem differenciált módon mutatja be a belső rétegződést, a túlélési stratégiákat és a mobilitási esélyeket. Az „élet a falun belül” és „kívül” alcímek alatt bemutatott társadalmi térkép hangsúlyozza, hogy az etnikai és osztályalapú elkülönülés nemcsak a települések között, hanem azok belső szerkezetében is jelen van.

Az utolsó fejezetben a szerző a falusi társadalom hosszú távú változásait követi végig: hogyan alakultak át a megélhetési stratégiák a szocializmusban, és hogyan jelentek meg új formák a rendszerváltás után. Az „elfoglalt falu” koncepciója szerint egyes falvakban a roma lakosság arányának gyors növekedése, a nem roma lakosság elvándorlása és az új, etnikai alapú lakóter szerkezet olyan társadalmi átalakulást idéz elő, amely újfajta térhasználatot, normákat és értelemszerűen konfliktusokat eredményez. Külön figyelmet kap a falun belüli mobilitás és differenciálódás: még az aprófalvak zárt világán belül is megfigyelhető egyfajta „rétegződő gettó”, ahol egyes családok sikeresebbek a helyi kapcsolati hálók kiaknázásában, míg mások mélyebb nyomorba süllyednek.

Ez utóbbi fejezetcsoporthoz a kötet harmadik nagy egysége talán a legfontosabb a gettósodott falvak belső társadalmi világának megértéséhez, amely szerint a kirekesztés nemcsak kívülről jön, hanem az érintett közösségek belső világában is strukturálódik. A munkaerőpiaci marginalizáció, az (etnikai) szegregáció és a falun belüli rétegződés

összeérő folyamatokat alkotnak, amelyeknek egy párhuzamos társadalom az eredménye, sajátos normarendszerrel, intézményi viszonyokkal és térhasználattal.

KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK

Virág Tünde kötete a magyar szociológiai hagyományhoz híven annak kiváló példája, hogyan lehet a helyi társadalmak életét érzékenyen és részleteiben feltárni. A kötet logikailag jól strukturált, tartalmilag koherens, módszertanilag igényes, saját fogalmaiban is végig konzekvens. Mindössze néhány ponton fogalmazhatók meg vele kapcsolatban kritikai észrevételek, amelyek közel sem valamiféle minőségi hiányra utalnak, sokkal inkább reflexióként kezelendők.

A szerző a falusi társadalmak deprivált, leszakadó csoportjaira összpontosít, így értelemszerűen alig esik szó a (helyi) „középréteg” vagy más státuszmegtartó rétegek szerepéről. Azok a háztartások, amelyek valamiképp képesek voltak alkalmazkodni a rendszerváltás utáni kihívásokhoz (akár jövedelmező mezőgazdasági vagy kisvállalkozói tevékenység révén), nem igazán jelennek meg hangsúlyosan a kötetben, e szereplők ugyanakkor fontosak lehetnek a helyi normarendszerek és társadalmi viszonyítási pontok megértéséhez.

Szintén megemlíthető, hogy bár a roma közösségekről szóló szövegrészek érzékenyen reflektálnak a belső különbségekre, ezeket a kötet nem bontja ki részletesen sem gazdasági, sem kulturális szempontból, így például mintha nem jelennének meg élesen a vallási, generációs vagy migrációs tapasztalatokon alapuló belső tagoltságok. Pedig e differenciák bemutatása árnyalhatná valamelyest a „gettó” fogalmát.

E kritikai észrevételek természetesen nem vonnak le a kötet érdemeiből, sokkal inkább a jelentőségét és mélységét emelik ki azáltal, hogy továbbgondolásra késztető kérdéseket nyitnak meg az olvasó előtt.

Virág Tünde *Kirekesztve* című kötete egyszerre szól a szociológiai szakmának és a szélesebb közönségnek. Talán legnagyobb erénye, hogy a tudományos igényességet kiválóan ötvözi a terepkutatói empátiával és ezek közérthető bemutatásával. Érzékeny terepmunkája és mélyreható társadalomismerete lehetővé teszi, hogy a rurális marginalitás és a falusi gettósodás folyamatait úgy tárja fel, hogy közben a helyi közösségek saját logikáját is érthetővé tegye az olvasó számára.

A kötet így nemcsak szociológiai szempontból jelentős azáltal, hogy új megközelítésekkel és gazdag empirikus anyaggal járul hozzá a perifériák és a roma közösségek vizsgálatához, hanem gyakorlati és erkölcsi üzenetet is hordoz, mivel implicit kérdései elkerülhetetlenül érintik a társadalmi igazságosság és az esélyegyenlőség problémakörét. Ezzel együtt a szakpolitikai döntéshozók és a civil

Az elzárt falvak története tehát arra késztetnek bennünket, hogy nézzünk szembe az intézményes és egyéni szinten is működő kirekesztés felelősségével, és gondoljuk újra, mit jelent valóban befogadó társadalmat építeni.

szervezetek számára is fontos tanulságokkal szolgál a kirekesztettség és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről.

A kötet végső üzenete pedig túlmutat a szűk értelemben vett tudományosságon: erkölcsi felhívást intéz a magyar társadalomhoz. Ahogyan Virág is fogalmaz: „A többségi társadalom azzal, hogy gyakorlatilag teljesen elszigetelte, kirekesztette a falu egész társadalmát, egyben szabad utat engedett annak, hogy a település maga szervezze meg mindennapi világát, életét, alakítsa ki saját szabályait” (Virág, 2010: 255). Az elzárt falvak történetei tehát arra készítetnek bennünket, hogy nézzünk szembe az intézményes és egyéni szinten is működő kirekesztés felelősségével, és gondoljuk újra, mit jelent valóban befogadó társadalmat építeni.

*Virág Tünde (2010): Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén,
Budapest, Akadémiai Kiadó*

Felhasznált irodalom

KONRÁD GYÖRGY – SZELÉNYI IVÁN (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai, *Valóság*, 14 (12), 19–36.

KOVÁCH IMRE (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*, Budapest, Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Separated Spaces, Intertwined Fates

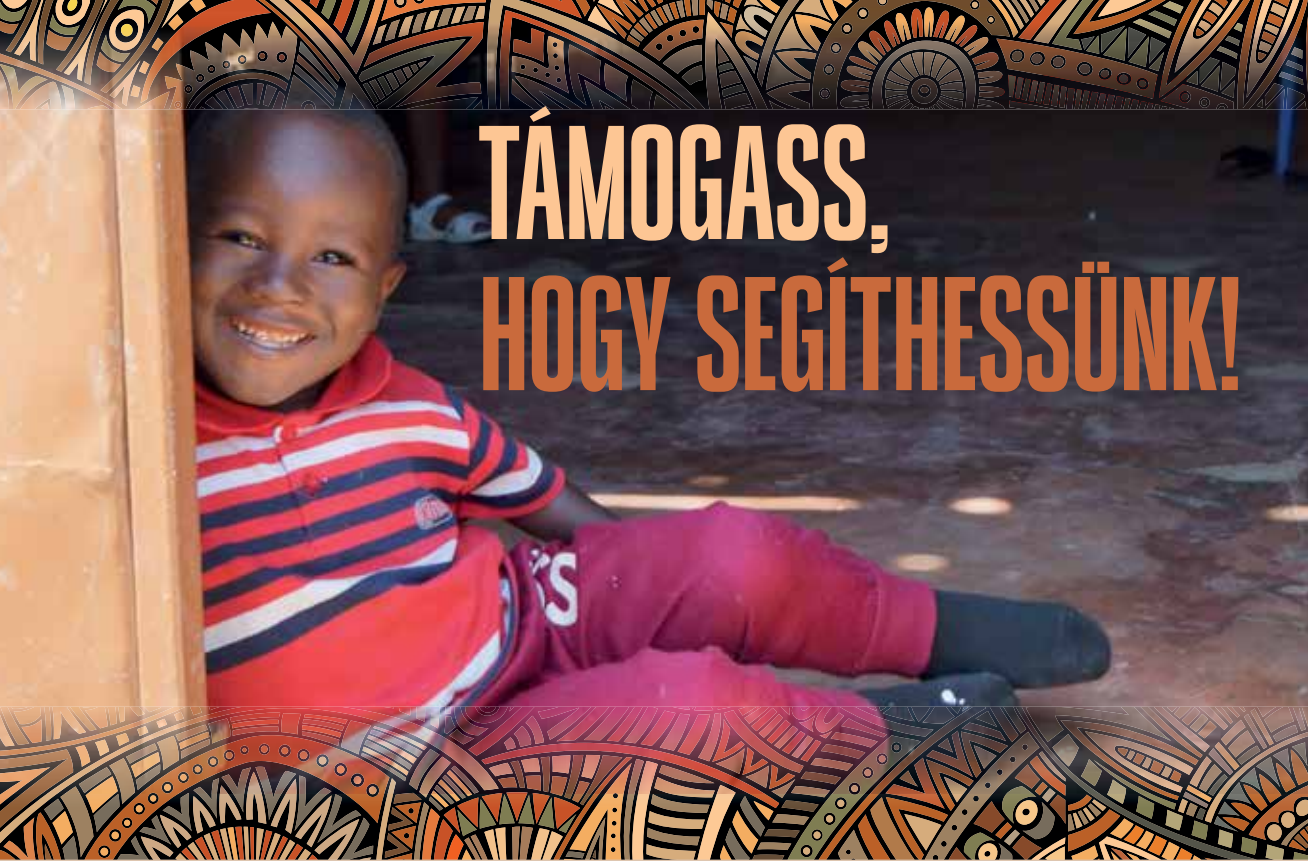
Tünde Virág on Hungary's Periphery

ABSTRACT

Following the regime change in Hungary, a new type of social periphery emerged – one that is located not only on the urban margins but also increasingly concentrated in small settlements and rural villages. *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén* ("Excluded: Rural Ghettos on the Margins of the Country") by Tünde Virág explores the social history, present condition, and future prospects of these spaces with a high degree of sensitivity. Drawing on statistical data as well as in-depth interviews and fieldwork, the book brings the everyday realities of marginalized rural communities close to the reader. Based on her qualitative field research, the author analyzes how rural segregated areas come into being and how "ghettos" are formed as a consequence of social, institutional, and spatial exclusion. Virág's book is a foundational contribution for anyone seeking to understand the structurally reproduced marginalization of disadvantaged groups within Hungarian rural society.

KEYWORDS: ghettoization, Roma communities, sociography, structural inequality, social responsibility

GYORGYOVICH MIKLÓS | Okleveles szociológus (PPKE BTK), doktorjelölt (ELTE Szociológiai Doktori Iskola), óraadó tanár (KRE BTK), a Századvég Alapítvány szakmai vezetője. Kutatási területei: vallásszociológia, ifjúságszociológia, önkéntesség és társadalmi rétegződés.

**TÁMOGASS,
HOGY SEGÍTHESSÜNK!**

ADOMÁNYGYŰJTÉS

**A FOGYATÉKOS KENYAI GYEREKEK
GYÓGYPEDAGÓGIAI FEJLESZTÉSÉRE**

adomanyozz.hu
hogy a holnap jobb legyen

**MAGYAR MÁLTAI
SZERETETSZOLGÁLAT**
NEMZETKÖZI SEGÉLYEZÉS

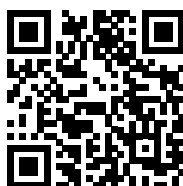
A segítő szakma lapja

Legyen Ön is előfizetőnk, rendelje házhoz a Máltai Tanulmányokat!

Látogasson el honlapunkra,
ahol a lapszámok mellett kapcsolódó tartalmak érhetők el:
szerzőkkel készített interjúk vagy a lapszámbemutató
kerekasztal-beszélgetések összefoglalói.

maltaitanulmanyok.hu

MÁLTAI TANULMÁNYOK

A segítő szakma lapja

2025 | 7. évfolyam 3. szám

Ökrösi Dóra – Sziklai István

A totális intézmény és a közösségi ellátás fogalmi dimenziói

Németh Nándor – Kabai Gergely

Népességváltozás és demográfiai kihívások a Felzárkózó települések program falvaiban

Maszlag Fanni

Szolidaritás és túlélés a periférián – Megélhetési stratégiák roma közösségekben

Buskó Tibor László

A Helyi Közösségi Akadémiák hálózata egy évtized távlatából

Szarvák Tibor

Egy külterületi szegregátumfelszámolás társadalmi következményei

Velev Dóra

„Hol vannak a férfiak?” – Női szerepkörök egy roma szegregátumban

Ackermann Tamás

Egymás mellett, egymásért: a Magdolna-negyed társadalomszerkezeti vizsgálata

Gyorgyovich Miklós

Elválasztott terek, összefonódó sorsok – Virág Tünde a hazai perifériákról

